

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

Alapította Heimler Károly.

Kiadja:
a Soproni Szemle Alapítvány

Főszerkesztő:

Szerkesztőbizottság:

DOMONKOS OTTÓ, GIMESI SZABOLCS, GÖMÖRI JÁNOS, HÁRS JÓZSEF titkár, olvasó- és
technikai szerkesztő, JANKÓ FERENC, KUBINSZKY MIHÁLY, MOLNÁR LÁSZLÓ, PÁPAI
LÁSZLÓ, SARKADY SÁNDOR

Soproni Szemle. A Soproni Városszépítő Egyesület helytörténeti folyóirata. Alapította Heimler Károly.

Megjelenteti a Soproni Szemle Alapítvány, Sopron Megyei Jogú Város támogatásával.

Felelős kiadó Dr. Bartha Dénes. Megjelenik évente 4 alkalommal, összesen 24 ív terjedelemben

**2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70.
születésnapjára**

223 Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára

**2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70.
születésnapjára / Pajorin Klára: Askercz Éva köszöntése**

Pajorin Klára: Askercz Éva köszöntése

Kedves Askercz Éva,

engem az a kitüntetés ért, hogy barátaid, kollégáid nevében, akiknek az ajándékaként születésnapodra létrejött ez a kötet, köszönhetlek téged. Talán furcsa, hogy nem szakmád egyik képviselője üdvözl, aki jól ismeri és nálam jobban meg tudja ítélni mindazt, amit a magyar művészetért és tudományért tettél. Mégis boldogan vállaltam, mert egyet biztosan tudok: senki nem érzett volna nagyobb örömet nálam amiatt, hogy köszönhet téged, szívből elmondhatja jókívánságait. Örömmel köszöntelek, és azt remélem, hogy nemcsak a magam örömét lelkendezem el itt neked amiatt, hogy ünnepehetünk téged,

hanem az egész kötet alkotóiét, a szerkesztőjét és más közreműködőit is.

Felelevenednek az első, régi emlékek az 1960-as évek közepétől: a soproni Berzsényi Gimnázium, ahol megismerkedtünk. Nagyobb szerencse nem érhetett engem, a kezdő magyartanárt, mint hogy téged találtalak ott szaktárgyam fiatal oktatójaként. Nekem Te ²²⁴voltál a példakép, a mérce, ami az igényességet és a tanári attitűdöket illeti. Nem volt ott általában szokás, hogy a magyartanár könyvek garmadájjával vonul be az órájára, hogy naprakész a kortárs irodalomból, érti és szereti a modern költőket, s egyenesen meghökkentő volt az az egészen újszerű szemlélet, ízlés, amelyet az élet minden területére vonatkozóan képviseltél. Még tanártársaid közül is, aki akart, sokat tanulhatott tőled, nemcsak irodalmat, hanem fontolóra vehette esztétikai ízlésed megnyilatkozásait is, amelyek sokszor meg is kérdőjelezték az addigi értékeinket. Valósággal irtódott, mint a gaz, körülötted a silány, a hazug, a talmi. Nem tudok róla, hogy előtted tanított volna ott művészettörténész, már maga a képzettséged említése is jó óment jelentett az emberek szemében, s akkor és később is nagyon sokat profitált a Város belőle. A kollégák közül sokan irigykedve és féltékenyen néztek. A nyugdíjas korú Pröhle Jenő, a Gimnázium könyvtárosa volt az leginkább, aki figyelt rád és kíváncsi volt a véleményedre, és aki a briliáns észnek és a nem mindennapi szellemességnek, játékosságnak, valamint az igényes munkavégzésnek kijáró tisztelettel és szeretettel fogadott barátságába téged. Pröhle Jenőt muszáj volt megemlítenem. A Gimnáziumban nem volt párja, s az országban sem lehetett nagyon sok hozzá hasonlóan nagyszerű tanár és ember. Tanítványaid közül sokan rajongtak érted. Öröm volt veled a tanítási óra és minden tevékenység, nem utolsósorban élénk szellemed, humorod és játékosságod következtében. Hogy ne csak a levegőbe beszéljek erről, talán nem veszed zokon, s mások sem, ha mindkettőre egy-egy példát is említek. Nyelvtanórán valaki a birtokos ragozásból felelt, és előadta a példát a következőképpen: *padom, padod, padja, padjuk, padjátok ...*, mire megszólaltál: *Padjad* már abba! Egy szalagavatón egy Csupi nevű fiúval, aki a nagy eseményre egy szép karórát kapott a szüleitől, melyet boldogan mutatott meg neked, egész este azt játszottátok, hogy amikor csak egymás közelébe kerültek, hangosan odaszóltál neki: Csupi, hány óra? Ha százszor meg nem kérdezted, egyszer sem. Csupi minden egyes alkalommal ragyogó arccal közölte, s Te hasonló boldogsággal fogadtad a választ. Mindenki nevetett, egész este, és senki sem unta meg.

Őszinte és szókimondó voltál, és – akkor még ugyan maga ez a kifejezés nem volt divatos – nagy nyitottság jellemzett, s nemcsak átvitt értelemben. Otthonod, ahol szerető családot körében éltél, gyakorlatilag mindenki előtt nyitva állt, az érdeklődő és több ismeretre vágyó diákok, a hasonszórú társaságot kereső Budapestről érkező vendégek, a soproni művészek, irodalmárok, értelmiségiek és mások előtt, és szinte hazajártak hozzátok otthonod nélküli barátaitok, akik ott albérletben éltek. Én – miután összebarátkoztunk, s ez hamar megtörtént – minden szabad időmet nálatok töltöttem. Szeretted sokat főzni, szeretted, ha sokan veszik körül az asztalt, s boldogan eszik a főztödet. Ittuk a pompás kézfrankosokat, amelyeket a Gyógygödörből vagy valamelyik magánpincéből hoztunk, beszélgettünk, zenét hallgattunk, játszottunk a gyerekeitekkel, de olykor felnőttek is együtt.

Ami a muzeológusi és művészettörténeti pályafutásodat illeti, én azt igazi hivatásnak érzem. Hiszen Te tanárnak készültél, tanítottál, onnan „hívtak el”. Nem érdekelték a fokozatok, nem a hírért, a dicsőségért, kitüntetésekért (azokat is kaptál) végeztél a munkád. Mint mondani szokták, nem Te találtad meg a feladatot, hanem az talált meg téged. Nem tudtad, mikor megrendezték az első Érembiennálét, hogy egyszer még mi lesz a vállalkozásból. Oroszlánrészed van abban, hogy Sopron neve [225](#)összefonódott az éremművészettel. Nagy érdemeid közé tartozik, hogy a magyar éremművészet kivívta egyenrangúságát a szobrászat más műfajai mellett, s hogy a magyar éremművészek nemzetközileg is nagy elismerést szereztek művészetüknek. Kis, fonott kosaraddal utazgatva jártad végig a műtermeket, sohasem fogyott el a türelmed a művészekkel szemben, és biztos ízléssel válogattad ki a legjobb műveket. A biennálékról szóló beszámolóidban nemcsak értékelted az alkotásokat, hanem irányt is szabtl, az új, bátor, erőteljes kezdeményezéseket buzdítva, elismerve. Nézem a bibliográfiádat. Tudtam, hogy rendesen dolgozol, de hogy ennyit! – hát azt nem sejtettem. Hogy lehet ennyire rejtőzködve, ilyen szemérmesen dolgozni és produkálni? És mennyi területen! Felsorolni is sok lenne. Mennyi munka, mi minden van egy-egy kiállítási katalógus mögött! Honnan volt, honnan van ennyi idő? Engem leginkább a Fabricius-házban és a Storno-házban létrehozott szobaberendezéseid, enteriőrjeid ragadtak meg. Úgy éreztem, hogy mindent százszor végiggondoltál. Minden tökéletes szakmai tudással van elrendezve, és mégis végtelenül természetes, meghitt, otthonos, meleg. Ott éreztem meg, hogy mi az a kézzel megfoghatatlan művészeti alkotás, amely túl a tárgyakon ott lebeg, és betölti az egész teret. És azt, hogy egy szobaberendezésben is megtapasztalható az, hogy „a szabadság a rend”.

Vannak, akik azt a látszatot keltik, hogy sohasem érnek rá semmire. Mindig hajsoltak, mindig versenyt rohannak az idővel, és mindig rosszul érzik magukat, mert úgy gondolják, elmulasztottak valamit megtenni. Visszagondolva a soproni évekre, és az utánuk következő pályafutásodra, úgy tűnik, Te időmilliomos voltál, s az vagy még ma is. Nem fontolgatva, mindig adtad és adod az idődet, minden mennyiségben, arra, amire kellett, arra, amire kérték, és emellett nem mulasztottad el az ún. kötelességeidet sem. Azt hiszem, minél több időt adtl másoknak, annál többet kaptál magad is. Azt kívánom, hogy jutalmul kapjál még nagyon sok időt. Mire? Tömören fogalmazva arra, amit olyan szépen idéztél fel Ligeti Erikától a róla szóló nekrológodban (Élet és Irodalom, 2004, 36. szám). Így hangzott: „Az élet szép.” Adjon az Isten neked sok-sok időt, hogy lásd ezt továbbra is, nagyon sokáig, egyszersmind igazán érezd, élvezd.

Kedves Askercz Éva, én derűs, vidám és jóakarátú embernek ismerlek, aki önmagával és a világgal harmóniában él. Sejttem, mi áll emögött, akaratlanul ugyan, de magad árultad el nekünk. A *III. Országos Érembiennále Sopronban* című cikkedben (Soproni Szemle, 1982, 261) ezt írod: „A Kazinczy-féle nagy titkot: «jót s jól» mindig újra felismerhetjük.” Valamiért fontos volt neked ez a sor, mert csaknem egy évtizeddel később újra felidéztél, immár a folytatásából is hozzátéve, méghozzá a Soproni Képesceh kiállításának megnyitóján (Soproni Szemle, 1991, 361.): „Jót s jól, ebben áll a nagy titok.” Mint a mesében a gonoszokkal, a jókkal is megessik, hogy saját magukról mondanak ítéletet. Ha nem is a fabula, de a citáció „de te narratur”. Jól tudjuk, hogy fontos ismereteket kapunk, még az

idézetnél is fontosabbakat, ha megnézzük a szövegkörnyezetet. Álljon hát itt most a tiszteletedre az egész vers, hogy neked köszönhetően gondolkodhassunk rajta, értsük, és a nagy titok feltáruljon előttünk.

Jót s jól! Ebben áll a nagy titok. Ezt ha nem érted,
Szánts és vess, s hagyjad másnak az áldozatot.

**2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70.
születésnapjára / Gabrieli Gabriella –Nemes András: Adatok és feltételezések a Kovácsszer
helyrajzához**

226 Gabrieli Gabriella –Nemes András: Adatok és feltételezések a Kovácsszer helyrajzához

A soproni Kovácsszer, azaz a Várkerület északi szakasza, jól ismert eleme a város helytörténetének és helyrajzának. Kutatásában szép eredmények születtek, amelyekben az írott történeti anyag és a régészeti kutatás egymást igazolják. Mollay Károly és Gömöri János munkáira gondolunk, mindegyik a Soproni Szemlében jelent meg.¹⁽¹⁾ Gömöri János 2005-ös feltárása²⁽²⁾ tovább erősítette az addig megfogalmazottakat, viszont a 2007-ben előkerült falmaradványok³⁽³⁾ nem illeszthetők be ebbe a rendszerbe. Tartunk tőle, hogy az itt leírt kétségek megkérdőjelezzik az eddig teljesen helytállónak látszó képet a Kovácsszerről, de közelebb vihetnek a valóság megismeréséhez.

Emlékeztetőül tekintsük át röviden, mi történt eddig a Kovácsszer kutatásában! 1966–67-ben Czeglédyl Ilona régész, 1967–72-ben Dávid Ferenc művészettörténész, majd 1972-ben Gömöri János régész kutatott a Rejpál házban (Várkerület 7.), ennek helyreállítása előtt. Ugyancsak 1972-ben Dávid Ferenc a Várkerület 13. műemléki kutatását végezte el.⁴⁽⁴⁾ 1983-ban Gömöri János régész és G. Lászlai Judit művészettörténész a Várkerület 19. számú épületet tárta fel,⁵⁽⁵⁾ amiben az egyik középkori fürdőt sikerült megtalálni, további két középkori lakóházzal együtt. 1986-ban Gömöri János a Várkerület 14–32. számú házak előtt az úttesten, gázárkokban tehette megfigyeléseit, amelyeket a már említett tanulmányban dolgozott fel 1993-ban. Ezt követte Mollay Károly szintén már említett, a Szemle hasábjain három részletben, 1994–95-ben megjelent tanulmánya, amelyben részletesen vizsgálja az egyes házak tulajdonosait, illetve, ahol lehet, a házak építéstörténetére is szolgáltat adatokat. Tanulmányába Mollay már Gömöri János és G. Lászlai Judit eredményeit is beépítette. 1998 november–decemberében Gabrieli Gabriella és Nemes András kisebb mértékű kutatást folytathatott a Várkerület 17. számú épületben. 2005 őszén Gömöri János a Várkerület 16–20. számú házak előtt a parkolóban folytatott próbaásatást, ennek során 1986-os megfigyelései kiegészültek. 2007-ben Gabrieli Gabriella szintén a parkolóban régészeti szakfelügyelet során újabb falmaradványokat tárt fel.

A Rejpál ház kutatása a középkori beépítettség tekintetében a következő adatokkal szolgál. Czeglédyl Ilona 1967-es ásatási jelentése szerint a telken több (de legalább két) kisebb, különálló 15. századi ház állt. Az egyik a bejáratú kaputól az Ikva felé húzódó lakóház volt, a másik a belváros felőli oldalon álló épület. „A kapualjtól nyugatra levő épületszárny hosszú, egyetlen vagy két dongaboltozatos térből álló épülete a nem lakóházra 227valló ablaknyílásokkal inkább középületre emlékeztet...” – írja Czeglédyl.⁶⁽⁶⁾ A telket az Ikva felől kőkerítés övezte. Czeglédyl véleményével szemben Dávid Ferenc az alábbiakat írja: „Az épület, oklevelesen megfogható története idején (a XV. század közepétől) polgári tulajdonban volt. Korai periódusaira inkább a gazdasági funkciók nyomták bélyegüket, később s elsősorban a XVII. századtól máig a lakóigények változása szabta meg átalakítását, bővítését.”⁷⁽⁷⁾

1. kép. Várkerület 17. A korábbi középkori épület pincelejárata. Az első kökeret 18. századi, a második a 15. századból való.

228A Várkerület 17. kutatása során két periódusú középkori épületet lehetett elkülöníteni a többszörösen átépített barokk épületben. Mollay adatai szerint a telken már 1379-ben is állt ház. Ez a telek nyugati oldalán helyezkedik el, a mai kapualj belső végétől terjed az Ikva felé. A falmaradványok alapján emeletes és alápincézett volt, a bordézsmajegyzék szerint 1435-ben nagy mennyiségű bort tartottak benne. A pince lejárata a homlokzat (déli oldal) felől nyílt, alsó kökerete és a lépcső falába mélyített gótikus fülke maradványa ma is látható (1. kép). A pincének észak felé, az Ikvára is volt egy csúcsíves ajtaja (2. kép), ÉK-i sarkát a jobb közlekedés miatt rézsűsre építették.

2. kép. Várkerület 17. A korábbi középkori épület északi csúcsíves ajtaja kutatás közben.

Mollay azonosítása szerint „1531-ben Braunsdorfer Mihály kötélgyártó háza elé, az utca felé épül Steinfelder Tamás kalapos háza”.⁸⁽⁸⁾ Ez a második épület csatlakozott a már meglévőhöz. Homlokzata elérte, vagy megközelítette a mai utcafrontot. Steinfelder Tamás házának földszinti kőkeretes bejáratát (3. kép) és az egyik emeletes sarokablak részletét sikerült feltárni. A bejárat szalagkeretes szemöldökköve és kissé provinciális ornamentikája már a 16. századra vall, reneszánsz ízlést tükröz.⁹⁽⁹⁾

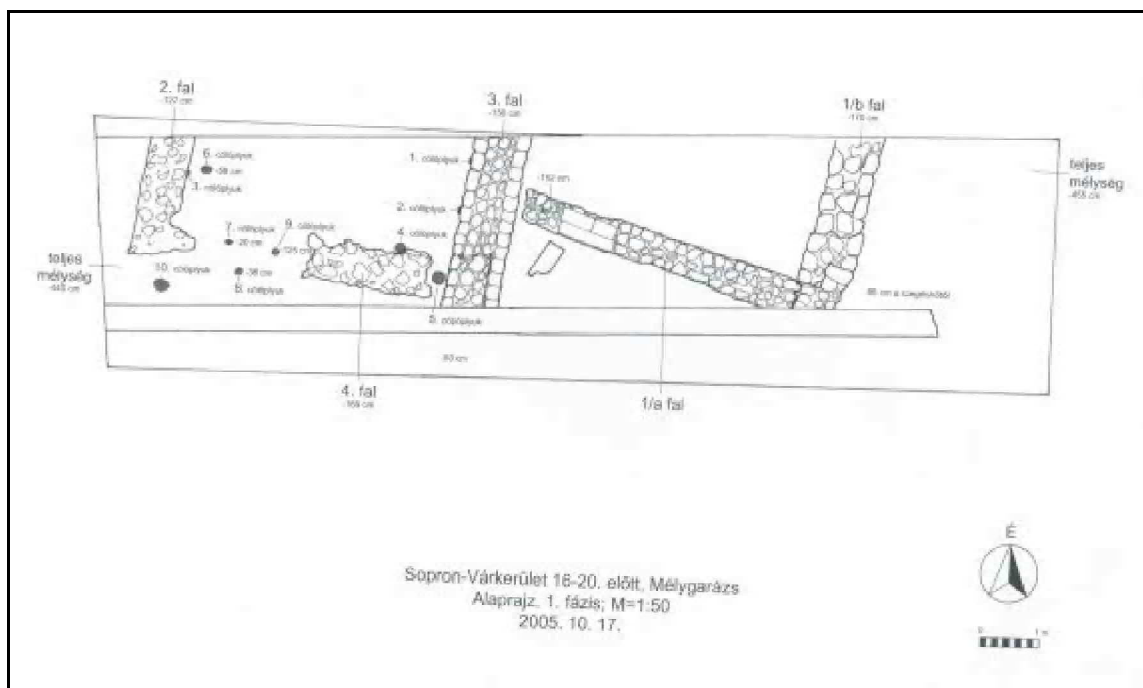
Mollay a Várkerület 19. telkére három középkori épületet helyez el, a telek mélyén az ún. „felső fürdőházat”,¹⁰⁽¹⁰⁾ az utcafront északi oldalára egy különálló házat, illetve a déli oldalra a 21. számú telek határára egy kisebb lakóházat. (Megjegyzendő, hogy a G. 229 László Judit kutatása alapján feltételezett nyugati oldalon álló lakóház nem épülhetett a 14. század vége, 15. század eleje közt, ugyanis tudjuk, hogy „Wolch Bertalan kőfaragó és kőműves ... 1524 decemberében ... húzott fel falat a felső fürdőház és Braunsdorfer György kötélgyártó háza közé”.¹¹⁽¹¹⁾ Ha a László által feltételezett ház már 1400 körül állt, akkor nem kellett falat emelni a két ház közé. Az is ellentmondásos, hogy a telek kisebbik házát Mollay 1530-as építésűnek mondja, míg László ezt is 1400 körülre keltezi.)¹²⁽¹²⁾ A

Várkerület 17. és 19. számú épületek kutatása alapján a középkori utcafrontot északabbra, a mai homlokzatoktól 6–8 méterre kell feltételeznünk.

3. kép. Várkerület 17. Az 1531-ben épült házrész bejárata a helyreállítás után.

Gömöri János 1993-as tanulmánya megírásakor kéziratban már ismerte Mollay munkáját, így sikeresen használhatta adatait az 1986-ban dokumentált épületrészletek azonosításához. Annak a három háznak a maradványait sikerült megtalálnia, amelyek 1440-ben kerültek lebontásra. A kutatás a házak hátsó frontján zajlott. Gömöri tanulmányában részletesen ismerteti a házak történetét, azonosítja az egyes részleteket. Sajnos összefüggő felület feltárására nem volt lehetősége, így a házak alaprajza nem volt rekonstruálható, a falak irányát sem lehetett teljes pontossággal megállapítani, valószínűnek látszik azonban, hogy az Előkapu kinyúló védművének északi körbástyája építéskor a három ház közül a keletre esőt, János íjgyártó házát még figyelembe vették. ²³⁰Ez igazolná Mollay feltételezését, hogy a Kovácsszer belső házszora már a várossá válás idején, de mindenképpen a hármas falgyűrű megépülte előtt keletkezett.

4. kép. A Keresztély pék házához tartozó falrészletek.

5. kép. A Keresztély pék házához tartozó falrészletek.

[231](#)2005. október 3. és november 29. között Gömöri János a Várkerület 16–20. számú lakóházak előtti területen a parkolóban próbafeltárást végzett. A feltárás a tervezett mélygarázs előkészítési munkái

közé tartozott. Meg kellett vizsgálni, mennyire gazdag régészeti leletekben a tervezési terület. Mivel a kutatási terület az 1986-ostól nem esett messze, számítani lehetett a három középkori épület további részleteire. A feltárás a várt eredményt hozta. A 64 m-nyi területen Árpád-kori cölöpszerkezetű, sövényfonatos épület maradványait lehetett dokumentálni, ami tovább erősíti a házsor korai keletkezését. A cölöpszerkezetű ház leégése után épült az a kőépület, ami egy konzolkő alapján kétszintesnek feltételezhető és minden bizonnyal összefüggésbe hozható a korábban már feltárt épületmaradványokkal. Sajnos a két ásatási terület között hiátus van, a feltárt falrészletek összefüggéseit a rajz- és fotóanyag alapján nem lehet megállapítani. A 2005-ös feltárás során a középkori utcafronthoz közelebb eső falmaradványok kerültek elő, de a házak utca felőli lezárása még mindig nem ismert, vagyis az utca vonalát nem tudjuk meghatározni. A feltárt falrészletektől már nem lehetett nagy távolságban, amennyiben a Gömöri János jelentésében említett konzolkő eredeti helyétől nem túl messze került a földbe. Joggal feltételezhető ugyanis, hogy konzolos kiülésű emeleti része a háznak az utcafronton lehetett. A mélygarázs megépítésére nem került sor, így a terület teljes feltárására sem (4–5. kép).

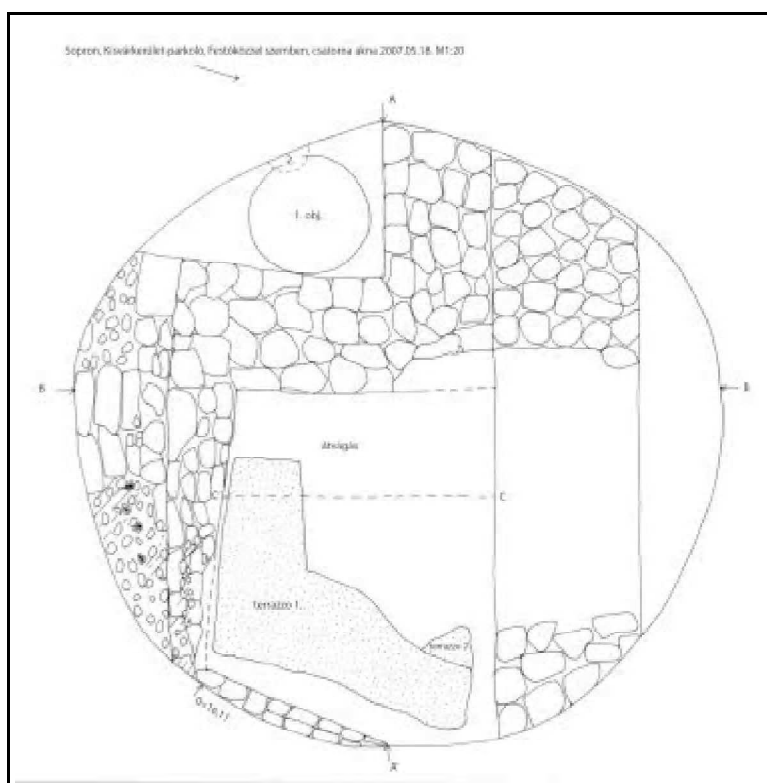

6. kép. Késő középkori lakóház kemencéjének omladéka a kisvárkertületi parkolóban.

2007-ben a Kovácsszer újabb apró részletét tudtuk megkutatni a soproni csatornázási projekt keretében. A kisvárkertületi parkolónak a Festőközzel szemben lévő részén egy 5 m átmérőjű aknát alakítottak ki, itt végezhetünk kisebb kutatást. Az előkerült középkori falmaradványok már nem kapcsolhatók a Kovácsszer 1440-ben lebontott három házához, azoktól túl messze találhatók. Mindenképpen lakóházhoz tartoztak, két egymás fölött elhelyezkedő terrazzopadló részletet is feltártunk, a kör alakú szelvény északi szélén pedig egy sütőkemence omladékát (6. kép). A leletanyag zömmel a 15. századból maradt ránk, köztük gótikus kályhacsempék, poharak, fazekak töredékei, viszonylag sok állatcsont és vastöredék. Jellegében az akna leletanyaga nem különbözik a tervezett mélygarázs szelvényének leletanyagától. A visszabontott falcsonkok tetején mindenütt megfigyelhető volt egy letaposott, vékony, kemény réteg, amibe apró kerámia, állatcsont és vastöredékek ékelődtek. Mindez arra enged következtetni, hogy a házak visszabontási szintjét járószintnek használták (7–8. kép). Ezen a területen már a mai Várkertület külső úttestének közvetlen közelében vagyunk, a feltárt épületrészlet az úttest alatt még folytatódik, ami azt jelenti, hogy itt, a Rejzál házhoz közeledve egyre szűkül a középkori utca.

7. kép. A kisvárkerületi parkolóban feltárt késő középkori falmaradványok.

2338. kép. A kisvárkerületi parkolóban feltárt középkor falmaradványok rajza.

2007 októberében az Ikvahídon szintén a csatornázási munkákhoz kapcsolódó régészeti szakfelügyelet során csaknem 5 m hosszú falcsonkot sikerült feltárni. A falmaradvány az Ikvahíd 3. homlokzata előtt 1,5 méterrel került elő és nem egyezik a mai homlokzatvonallal (9–10. kép). Elhelyezkedése alapján a középkortól beépített utca keskenyebb volt és a Várkerület felé nem tölcészerűen nyílt.

Az előkerült falmaradványok több problémát vetnek fel, mint amennyit megoldanak. Eddigi tudásunk szerint a Kovácsszer belső oldalán csupán három ház állt, ezeket bontották le 1440-ben védelmi okok miatt. A régészeti eredmények viszont arról szólnak, hogy a Kovácsszer belső oldalán háromnál több

ház állt. Ha a falrészletek irányát és elhelyezkedését megfigyeljük, arra a következtetésre jutunk, hogy a belső oldal házsora a Rejpál-ház felé ívelődött, vagyis az utca az Ógabona tér, illetve a Kőkapu felé szűkült. Mollay következtetése, hogy 1440-ben három házat lebontanak, helytálló, a magyarázattal együtt. A tulajdonosok, Keresztély pék, Ált Miklós pék és János íjgyártó mind az 1437-es adójegyzékben,¹³⁽¹³⁾ mind az 1438-as bordézsmajegyzékben¹⁴⁽¹⁴⁾ szerepelnek, az 1440 június 2-án záródó adójegyzékben¹⁵⁽¹⁵⁾ viszont már nem.¹⁶⁽¹⁶⁾ A bontási munkákról szóló feljegyzésekben²³⁴ azonban nincs szó arról, hány házat bontanak le. Annyi bizonyos, hogy június 26–27-én folyt a munka.¹⁷⁽¹⁷⁾ Amennyiben a többi ház bontására később került sor, ezek az adójegyzékben még szerepelhettek. A háborús helyzet miatt¹⁸⁽¹⁸⁾ elsőként az Előkapu védművéhez közel álló házakat kellett elbontani, a további épületek a Kőkapu felé eső hátsó traktusukkal már távolodtak a városfalaktól. A rendelkezésünkre álló írott források ez irányú újrafeldolgozására nem volt lehetőségünk, de mindenképpen érdemes lenne foglalkozni a kérdéssel. Ha ugyanis a Kovácsok utcája belső oldalán három háznál több állt – mint ahogy ez már tény –, akkor a második fertály házainak és tulajdonosainak eddig ismert rendje teljesen felborul.¹⁹⁽¹⁹⁾ Emlékeztetőül jegyezzük meg, hogy a második fertály a különböző összeírásokban a Kovácsok utcájával kezdődött. A Kovácsok utcája és a Boldogasszony sor, ami a 16. század közepéig a Fapiacot és az Állatvásár-teret foglalta magában – az Ikvahídtól a Hátsókapuig –, együtt alkották a belső külvárost. Ez a szakasz a Kőkaputól (Steintor) a Hátsókapu vonaláig terjedt. A Kőkapu az Ógabona teret és a Kovácsok utcáját – gyakorlatilag az első és második fertályt – választotta el egymástól, Felső Kovácskapunak is nevezték.²⁰⁽²⁰⁾

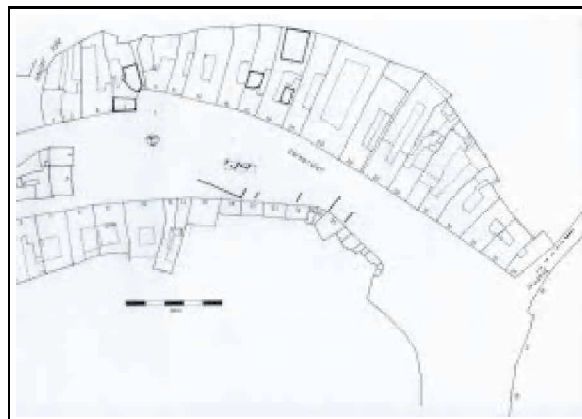
9-10. kép. Az Ikvahídon megfigyelt középkori házalapozás.

²³⁵A Kőkapu említésével újabb megoldatlan kérdéssel találjuk szemben magunkat. Nem ismerjük ugyanis ennek az építménynek a pontos helyét. Régészeti adat egyelőre nincs hozzá, csak az írott forrásokból lehet következtetni. Első említése 1506-ból származik, de csak létezésére bizonyíték: „*garten pey dem stainthor*”.²¹⁽²¹⁾ Hogy mikor épül, nem tudjuk, Mollay az 1440-es évek utánra teszi keletkezését. „A Steintor megépítésével nemcsak az Ógabonateret és a második fertály első utcáját, a

Kovácsok utcáját választották el egymástól, hanem az egész első fertályt (Ógabonatér, Újteleki utca) kizárták az ún. belső külvárosból, amely a belváros védelmének egyik előterét képezte.”²²⁽²²⁾ Vagyis a kapu építését az 1440-es erődítési munkákkal hozza kapcsolatba, amelyek során a Kovácsok utcájában házakat is lebontanak. Mivel az okleveles adatokból világosan kiderül, hogy a Kőkapu mellett mind az első, mind a második fertályban álltak házak, tehát a helye a két fertály határán volt, kérdés, hogy ezt hol kell keresnünk. Mollay az Ógabona tér 2. és a Várkerület 1. közé teszi.²³⁽²³⁾ Elgondolkodtató azonban az a tény, hogy a Várkerület 1. a középkorban beépítetlen volt, ezt Mollay is megállapítja. A Várkerület 1–3. telken folytatott leletmentés során magunk sem találtunk ezen a területen középkori beépítésre utaló nyomokat, a kapuépítményt pedig mindenképpen két épület közé tudjuk elképzelni.²⁴⁽²⁴⁾ A városi hagyomány a Várkerület 5-nél tartja számon. A ház (1945 előtt 6. szám) a 20. század elején még tábla őrizte emlékét.²⁵⁽²⁵⁾ Az 1869. évi utcajegyzék a Festőköztől számítja a Schmiedgasset, az 1–7. számú házakat Steinthornak nevezi.²⁶⁽²⁶⁾ Mollay maga is arra a következtetésre jut, hogy a hagyományos elnevezés a középkortól a 20. századig élt, az eredeti Árpád-kori Kovácsszer utódja a Kovácsok utcája, ami a Festőköztől az Ikvahídig tartott. Mivel tudjuk, hogy az utcát lezáró kapukat Alsó- illetve Felső-Kovácskapunak is hívták, ebből számunkra az következik, hogy a Steintor a Festőköz közelében lehetett. Figyelemre méltó továbbá, hogy az utca vonalát a Rejpál-ház megtöri, amit nem magyaráz önmagában a Festőköz megléte, viszont egy fontos, védelmi szerepet játszó kapu jelenléte igen. Hasonló megállapításra jutott Dávid Ferenc is tanulmányában: „A homlokzatvonal kiugrását a Steintorral hozhatjuk kapcsolatba: igen gyakori jelenség a kapu utáni bővület középkori városainkban és falvainkban egyaránt.”²⁷⁽²⁷⁾ Ha elfogadjuk a Kőkapu építési idejét, ez akár együtt is épülhetett a Rejpál-ház helyén emelt épülettel, ami szintén a 15. századra keltezhető. A Fiedler-krónikában is említésre kerül a Steintor: „beym Steinthor, neben den gääl”.²⁸⁽²⁸⁾ A krónikát jegyzetekkel ellátó Hamar Gyula az utcácskát a Festőközzel azonosítja. (Azt nem tudjuk, hogy a mai Majorköz helyén volt-e utca és ha igen, mikortól. Czeglédy Ilona feltárása a Rejpál-ház mögött az Ikva partján egy macskaköves középkori járósíntet eredményezett, ennek kiterjedéséről azonban nincs adatunk.)

²³⁶A Steintor megnevezésű szakaszhoz tartozik a Várkerület 3. számú ház is. Tulajdonosa – Mollay alapján – György asztalos. Az 1490-es adóösszeírásban a második fertállynál szerepel,²⁹⁽²⁹⁾ 1494–95-ben szintén,³⁰⁽³⁰⁾ az 1492–1543-as feljegyzési könyv szerint háza az Ógabona téren feküdt,³¹⁽³¹⁾ viszont az 1536-os házösszeírásban Frigyes kőműves özvegyének tulajdonában már a Kovácsok utcájában szerepel.³²⁽³²⁾ Az adatok arra engednek következtetni, hogy a Steintorhoz tartozó házakat hol az első, hol a második fertályhoz sorolták.

Mind topográfiai, mind társadalomtörténeti szempontból figyelemre méltó, hogy a Várkerület 17–37. közti telkeken – a 29. számút kivéve – két vagy több épület állt egyidejűleg más-más tulajdonosokkal. Az egyes telkek beépítettsége az Ikvahíd felé nőtt. Ennek okát megmondani nem tudjuk, de az adatok alapján a belső külváros Kőkapuhoz közelebbi része ritkábban lakott volt. A 7., 11., 13. számú telkeken gabonadézmát is szedtek, ami az ott lakók földművelő tevékenységére utal.

11. kép. A Kovácsszeren végzett kutatások összesítő rajza.

²³⁷Az apró részeredmények összevetéséből (11. kép) összefoglalva arra a következtetésre jutottunk, hogy a Kovácsok utcája az Alsó Kovácskaputól (Ispotálykapu) a Felső Kovácskapuig (Kőkapu/Steintor) tartott, belső oldalán háromnál több ház állt, ezek homlokzatai egy, a Rejpál ház felé szűkülő utcavonalat adtak ki. Az utcafront a felső végén a mai külső úttest alatt keresendő. A szűkület végén kellett lennie a Kőkapunak, amit a Várkerült 5. és 7. számú házak határára, illetve az 5. elé helyezünk. A külső házsor homlokzatvonala viszont eredetileg a mainál északabbra volt. A Kovácsok utcája valamivel hosszabb volt az Ikvahíd felé, mint ma, a sarkon nem a mai tölcseres torkolat jelentkezett. Az Ispotálykapuról sincs régészeti adatunk, elhelyezkedésére Moser Osvát polgármester számadáskönyve 1439–40-ből szolgáltat adatot: „*das spitaltor...in der Smidgassen*”.³³⁽³³⁾ Tehát az Alsó Kovácskapu az Ikvahíd felől zárta le a belső külvárost, így értelmet nyer az Ikvahíd beszűkülése is. Mivel ezek a kapuk feltétlenül védelmi okokból készültek, valamilyen módon meg kellett akadályozni a bejutást erre a területre. A keleti lezárását az Ötvös utca – Várkerület sarkára feltételezett Schlachtbrucktor/Csapóhídkapu adhatta.³⁴⁽³⁴⁾

Teljes feltárás híján mindezek természetesen csak feltételezések és elméleti következtetések. Mindenesetre a Kovácsok utcája házainak és tulajdonosainak megfeleltetését érdemes lenne felülvizsgálni.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Marosi Ernő: Az érem vonzereje. Megjegyzések a humanista reprezentáció hagyományához Magyarországon

²³⁸Marosi Ernő: Az érem vonzereje. Megjegyzések a humanista reprezentáció hagyományához Magyarországon

A Mátyás-kori reneszánsz produkciójának s egyben az uralkodó személyes reprezentációjának egyik súlypontja, korszakos művészettörténeti jelentőségű innovációja az éremművészet. Ehhez képest a – kötelező, mert mind a műfaj számszerű képviselőjének, mind ikonográfiai jelentőségének kijáró figyelmen kívül – alig jutott hangsúlyhoz a 2008-as „reneszánsz év” során.³⁵⁽³⁵⁾ E mögött látens, különösen az osztrák és a magyar kutatást megosztó vita húzódik meg, amely 1982, a schallaburgi Mátyás-kiállítás óta tart, s amelyet a magyar kutatás, élén Balogh Jolánnal, láthatólag a szőnyeg alá söpört.³⁶⁽³⁶⁾ A nézeteltérések mögött kétféle filológiai metodika – s egyben kétféle célkitűzés húzódik meg.

őspéldányoké az érmek reprezentatív szerepe mellett kommunikatív-mediális jelentőségük hipotéziséén. Ez utóbbi kétségtelenül igen aktuális szempont. Balogh Jolán e tárgyra vonatkozó végső, összegző megfogalmazásai szerint: „Az olasz quattrocento éremkultusza ösztönözte Mátyást arra, hogy saját személyét medaillonokon örökíttesse meg. Az érem lapidáris stílusa reprezentatív jellegű ábrázolásra, sokszorosíthatósága pedig népszerűsítésre, terjesztésre volt igen alkalmas.” – továbbá a második típusról: „Úgy látszik, [...] ez az érem igen megnyerte a király tetszését, uralkodói terveinek és antikrajongásának egyaránt megfelelt. 1487-től kezdődőleg a miniátoroknak, könyvkötőknek állandóan ezt adták mintául Mátyás arcképeihez.”⁴⁰⁽⁴⁰⁾ Az éremmintakép hipotézise festményeken kívül⁴¹⁽⁴¹⁾ szobrászi ábrázolásokkal ²⁴⁰kapcsolatban is felmerült azonban, nevezetesen – Claudia Kryza-Gersch újabb katalógus-szócikke szerint firenzei attribúciós elgondolásával kapcsolatban – a bécsi Kunsthistorisches Museum márvány Mátyás-reliefje kapcsán.⁴²⁽⁴²⁾ A galléros köpeny és a mellrészén zsinórokkal összefogott alsóruha alapján értelemszerűen az első éremtípus jöhet számításba, ugyanaz, amely egyébként a budapesti márvány portrérelief-pár Mátyás-reliefje lényegesen gazdagabb viseletének alapjául is szolgált. Nemcsak a viselet részletei, hanem – a budapesti relief esetében még indokoltabban, mint a bécsiében, megfigyelt – közeledés az *all’antica* uralkodói ideálportré kvalitásaihoz fejeződnek ki az ennek kapcsán felmerült Giovanni Dalmata-attribúció javaslataiban.⁴³⁽⁴³⁾ A két – bécsi illetve budapesti – márványrelief különbsége hasonló, mint az, amely a firenzei Uffizi Cristofano dell’ Altissimo által festett Mátyás-portréja (2. kép) és a Budapesti Szépművészeti Múzeum olajfestménye között megfigyelhető. Mindkettő a comói *Musaeum Jovianum* előképére megy vissza, s az utóbbi jellegében is közelebb áll a Tobias Stimmer nyomán Giovio *Elogiájának* 1575-os kiadásában található fametszethez (3. kép).⁴⁴⁽⁴⁴⁾

2. kép. Cristofano dell'Altissimo, Mátyás-portré. Firenze, Uffizi

2413. kép. Mátyás-portré, Tobias Stimmer fametszete. 1575

Ez újabb kérdéseket vet fel: nemcsak a márványreliefe visszavezetett éremrestitúcióját illetve a feltételezett érem előképszerképére vonatkozót, hanem, hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, akár azt is, hogy az első éremtípus összefüggött Mátyás festett arcképével. Erről az éremtípusról, illetve „az eredeti, ma ismeretlen éremről” Balogh Jolán kezdetben úgy vélekedett, hogy „*még 1485 előtt, talán Mátyás második házassága alkalmával (1476) készült, valószínűleg Magyarországon, természet után*”.⁴⁵⁽⁴⁵⁾ Későbbi véleménye szerint „*az 1460-as évek vége felé készülhetett; legalábbis az éremkép fiatalos arcvonásai erre az időre engednek következtetni*”.⁴⁶⁽⁴⁶⁾ Ezzel a datálással a viseletével kétségtelenül festményhez közel álló, a kompozícióba a mellrészt ²⁴²is befoglaló, a kivágást nem (mint a második) a fejre korlátozó éremkép a Mantegnának tulajdonított és Janus Pannonius közvetítésével is kapcsolatba hozott comói portré közelségébe került. A festmény és az első érem viszonyára nézve két logikai lehetőség nyílik: 1. az itáliai Mátyás-portré mintaképe is ez az érem volt, 2: az érem a festményen alapult.⁴⁷⁽⁴⁷⁾ Mindez szükségképpen az írott források hiátusainak kitöltésére való tudós kombináció. Az azonban tagadhatatlan, hogy Mátyás első uralkodói évtizedének magyarországi humanistái között nem volt ismeretlen sem Mantegna neve, sem művészetének – s benne kiváltképpen portréfestészetének – értéke. Vasari elbeszélése szerint Mantegna a padovai Eremitaniban, a *Cappella Ovetari* falfestményeinek egy nehezen azonosítható helyén kettős portrét festett Galeotto Marzióról egy magyar püspök (*un certo vescovo d’Ungheria*), valószínűleg Janus társaságában. Tény az is, hogy Janus Pannonius, aki 1454 és 1458 között tartózkodott Padovában, köszönetet mondott ezért a kettős portréért az Andrea Mantegnához írott dicsőítő költeményében. Az, hogy Janusnak milyen szerep juthatott egy esetleges portrémegrendelés közvetítésében később, az 1460-as években, diplomáciai útjai során, a fantáziánkra van bízva. Arról azonban a panegyricus pontosan tanúskodik, milyenek lehettek

egy Mantegnának adandó magyar udvari megbízás motívumai, illetve a befogadás esztétikai szempontjai. A költemény szinte iskolásan alkalmazza a humanista ekphrasis olyan kötelező elemeit, mint az Apellésszel és Nagy Sándorral való összehasonlítást, s a megszólalásig (*nisi vox istis desit imaginibus*) menő elevenségnek kritériumát. Ezt az ekphrasiszt lehetett akkoriban Guarino da Verona iskolájában tanulni.⁴⁸⁽⁴⁸⁾ Az értékelés elveit, amelyeknek kidolgozásában Pier Paolo Vergeriónak jutott nagy szerep, megkülönböztetés nélkül alkalmazták az antikvitásokra, valamint az internacionális gótika itáliai és északi mestereire. Vergerio generációja különös előszeretettel látta ezen elvek megtestesülését Pisanellóban. Janus ekképpen mintegy összekötő kapocsnak bizonyult az élete alkonyát Magyarországon töltő, nagybátyja, Vitéz János számára jól ismert Vergerio és másfelől itáliai tanítómestere, Guarino között.⁴⁹⁽⁴⁹⁾ A portréábrázolás megbecsülésének alapjául szolgáló esztétikai értékrend forrásai ugyanott keresendők, ahol a portré különösen nagyra becsült formájának, az éremnek mintaképei. Pisanello ennek volt nagy mestere – nagy valószínűséggel a Zsigmondról rajzolt portrévázlatai éremkompozíciót készíthettek volna elő, amely megelőzte volna az 1438-as, Johannes Palaiologos-medáliát.

243A művészettörténeti kombinációk azonban – legalább a kérdések bizonyosan – gyarapíthatók. A *Cappella Ovetari* kettős „barátságportréja” nem magától értetődő, hanem sokkal inkább kivételes ötlet (kérdés, vajon a festőé, vagy az ábrázoltaké-e), egy nagy jövőjű műfaj inkunábuluma lehetett.⁵⁰⁽⁵⁰⁾ Itáliai körökben hasonló (de sokkal inkább védőszenthez, magasabb rangú patrónushoz, történelmi mintaképhez való) viszonyban a kifejezésére alkalmazott gyakori forma a képbe mint „kép a képben”, vagy tárgyi mivoltában beillesztett tondoformátumú kép, érem;⁵¹⁽⁵¹⁾ különösen az utóbbi tanulságos tárgyunk, az éremportré nagyra becsülése szempontjából. A „barátságportré” előképei inkább kereshetők az északi eljegyzési kettős portrék között – ilyen megfigyelésekre a budapesti Szépművészeti Múzeumnak mintegy újra felfedezett, a Jankovich-gyűjteményből való, V. Lászlót és Franciaországi Magdolnát ábrázoló kettős portréja adott alkalmat.⁵²⁽⁵²⁾ Ennek a képnek kétfajta ikonográfiai tanulsága is van. Az egyik a Mantegnának tulajdonított s Giovio comói gyűjteményére visszavezethető Mátyás-portréknak arra a vonatkozására emlékeztet, amely a fej virágkoszorúja alapján ennek is eljegyzési, alkalmi jellegét idézte fel⁵³⁽⁵³⁾ – ezt bizonyára éppen a Janus Pannonius – Mantegna vonatkozás hangsúlyozása szorította háttérbe. A virágfüzérhez képest az első éremtípus tölgykoszorúja másodlagosnak tűnik, s ez az éremnek a festményhez képest másodlagos jellege mellett is szól. A másik a Mátyás-ikonográfiának egy különössége, az a következetesség, ahogyan a pecsétektől kezdve minden dokumentuma törekszik hosszú, fürtös hajának visszaadására. Ez meglehetősen korszerűtlen hajviselet; csoda, hogy eltérését akár a nyírott fejű francia, akár a hasonló hajat viselő itáliai kortársaktól, s nehéz illeszkedését az antik császárfekékhez is, eddig nem tették szóvá. Viszont megegyezett közel kortársa, V. László frizurájával. Így ábrázolták Hunyadi Jánost is a Thuróczi-krónika brünni kiadásának fametszetén.⁵⁴⁽⁵⁴⁾ Talán helyi divat meghatározta, Mátyás által egyéni jellegzetességként fenntartott hajviseletről, esetleg a Zsigmond-kor divatjának örökségéről lehetett szó? Mindenesetre az írott források, különösen pedig Galeotto személyleírása (ahol ennek „marsí”, férfias, katonás jellegéről is szó esik)⁵⁵⁽⁵⁵⁾ nem feltétlenül csak az ábrázolások realizmusa mellett szólnak: végül is a középkori borbély munkája nem kevésbé művészet, mint a festőé!

Az újabb művészettörténeti Mátyás-képnek egyik legfontosabb tanulsága, hogy – bizonyára a 80-as évek humanistáinak legnagyobb bosszúságára – a „középkori” („gótikus”), **244**„belföldi használatra szánt” Mátyáskép nem választható el a „reneszánsz” fejedelem „*all’antica*” megtervezett képétől.⁵⁶⁽⁵⁶⁾ A hagyományt Mátyás számára sok tekintetben Zsigmond példája jelentette, neveltetése is elsősorban az ebben az udvari környezetben felnőtt, s tágabb értelemben az udvari értelmiség régebbi művelődési hagyományát követő személyek műve volt. (Egyedül ebben az értelemben jogos „protoreneszánsz” tradícióról szólni.) Udvari értelmiségi tradícióról s ennek kontinuitásáról kellő alappal az Anjou-kortól kezdve beszélhetünk.⁵⁷⁽⁵⁷⁾ Bizonyos fokú meglepetéssel tapasztaljuk, hogy a padovai Carrara-udvarhoz

fűződő kapcsolatok – s ott is különösen Francesco Petrarca mérvadó szerepe – más körülmények között, de töretlenül egyik alapját jelentették a Zsigmond-kori udvari kultúrában is a korai humanizmus jelenlétének. A legkézenfekvőbb összekötő kapcsot ebben a tekintetben is az a Vergerio jelentette, aki hírnevét a Carrarák körében alapozta meg.

4. kép. Mátyás „második” érme, avers, Budapest, BTM

Ezeknek az összefüggéseknek önmagáért beszélő példája a császári méltóságnak az elődök *imitatióján* alapuló kiválóságára vonatkozó két nevezetes demonstráció. Az egyiket Petrarca teljesítette 1355-ben, IV. Károly számára, a másodikat – nyilván az atyának adott humanista oktatás megismétléseként – a Zsigmondot 1434-ben Sienában felkereső Ciriaco d’Ancona. Az intelmeket humanisták hajtják végre, a demonstráció médiumai érmek: Petrarca IV. Károlynak többek között Augustus érmét [245](#)adta át, Ciriaco Zsigmondnak Trajanusét. [58\(58\)](#) A gesztus reneszánsz jellege – az antikvitás követésére és felélesztésére való petrarcai törekvés értelmében – nyilvánvaló. De nem nélkülözi a középkori hagyományhoz való hűséget sem. Erre utal az *imitatio* (a korban leggyakrabban: *Christi*) gondolata éppúgy, mint az ebben az összefüggésben ritkán idézett újtestamentumi hely az éremről és a császárságról (Mt 22,20). Krisztusnak a farizeusok provokációjára adott válaszában a kötelező *tributum* nemcsak a császárt és az Istent hozza egymással kapcsolatba, hanem útmutató egy, a középkort régóta, legalább a *Libri Carolini* óta foglalkoztató fontos esztétikai problémában is. Ahogyan a karoling-kori forrásban az ábrázolás másodlagosságát egy női arckép példázta, amelyről csak a felirat alapján dönthető el, hogy Máriáé vagy Venusé, s ezért tisztelendő-e, vagy elvetendő, itt a hitelesség alapja az *imago* és a *superscriptio* együttes jelenléte. A humanista numizmatika művelésének ez a bibliai motivációja éppolyan fontos, mint a pénz és az érem antik hagyományának fenntartása, illetve éppen e téren a politikai renovációkat követő reneszánszszerű jelenségek sora.

A másik, a humanisták körében nagy hatású szöveghely Dante epizódja a pokolban bűnhődő pénzhamisító Capocchióról (*Divina Commedia*, Inf. XXIX, 136–139). Vallomása: *falsai li metalli con alchimia*, nemcsak az alkimisták aranycsinálását idézi fel, hanem tárgyánál fogva (eleve

pénzhamisításról van szó!) felveti az érem megnevezésének lehetséges etimológiáját (*metallo* > *medaglia*) is. Ez veti fel vétkének nemcsak kriminális, hanem esztétikai minősítését (*com'io fui di natura buona scimia*).⁵⁹⁽⁵⁹⁾ A *di natura* megfelelője, a *di naturale* tudvalevőleg az itáliai művészeti irodalomban, így Giovanni Villaninál, Cennino Cennininél, Ghibertinél,⁶⁰⁽⁶⁰⁾ nem kizárólag az élő mintakép, hanem bármely modell (adott esetben pénzérme) utánzására vonatkozik. A „jó (hű) majom” (akinek jelzőjét Filippo Villanitól a Giotto-tanítvány Stefano nyerte el), tehát a mimézis mestere. Filippo Villani éppúgy, mint Cennino Cennini Padova, a Carrara-udvar környezetébe vezet. Cennini, a maga *Libro d'arte*-jában közli is a módszeres éremmásolás/hamisítás receptjét,⁶¹⁽⁶¹⁾ amely az élő alakról és más modellekről készített, elvileg a rajzolást megkönnyítő öntvények sorába illeszkedik. Az utóbbi idő szakirodalmában kitüntetett helyet kapott a természet utáni öntvények módszeres alkalmazása, továbbá ennek a módszernek Padovára visszavezethető észak-itáliai hagyománya, amelynek jelentős szerepe volt az antikvitások megismerésében s a róluk ²⁴⁶szóló ismeretek terjesztésében.⁶²⁽⁶²⁾ Petrarca hagyománya és a Cennini által képviselt módszer egyesült Padovában már 1390-ben, amikor Francesco Novello da Carrarának sikerült kiűznie Gian Galeazzo Viscontit, s így visszatérnie városába. A saját illetve Francesco il Vecchio képével díszített két érem mintaképei Vitellius nagy bronz sestertiusai voltak. A Carrara-érmek recepciótörténetéhez tartozik, hogy három év múltán Velence is kibocsátotta Galba sestertiusának utánzatait, de az is, hogy példányaik bekerültek Jean de Berry gyűjteményébe is.⁶³⁽⁶³⁾ Talán ugyanebbe a tradícióba tartozik Pisanello kapcsolata a Visconti-udvarral az 1430-as évek elején, melynek alapján esetleg feltételezhető a Filippo Maria Visconti-érem korai, ez idő tájt való készülése is.⁶⁴⁽⁶⁴⁾ Nem sokkal később, ebben a környezetben készültek az Itáliából távozó és Baselbe siető Zsigmondot ábrázoló portrérajzai.

5. kép. Giovanni Candida, Merész Károly éremportréja, Brüsszel, Bibliothèque Royale

Pisanello, a rajzművész a maga természetutánzó képességével egyben ideálisan megfelelt Cennino Cennini elképzelésének, aki szerint mint a *trionfal porta del ritrarre de naturale*, a művész

legtökéletesebb útmutatója a rajz, ⁶⁵⁽⁶⁵⁾ amelynek művelésében a festészet rangjának biztosítékát látja. Cennini a festészetnek a költészethez ²⁴⁷ hasonló hatalmát és szabadságát a fantáziára vezette vissza, s ezen a ponton érintkezett a Chrysolaras által valószínűleg Arisztotelésznek a középkorban egyedül általánosan ismert *De Anima*-ja nyomán megfogalmazott elképzelésével. Eszerint egy tárgy képe (*typos*) a léleknek abba a részébe kerül, amelyben a fantázia működik, s ebben mint egy viaszdarabban hagyja hátra a lenyomatát. ⁶⁶⁽⁶⁶⁾ A formának az anyag alakítására használt pecséthez vagy agyag negatívhoz s az emberi léleknek *tabula-rasa*-hoz hasonlítása ez arisztotelészi elképzelés s a platóni értelmezést tovább örökítő sztoikusok nyomán vált a középkori szenzualizmus egyik elterjedt példájává. A késői nominalizmus filozófiájában az oxfordi Robert Grosseteste alkalmazta ismeretelméletének egyik centrális elemeként. Aligha itt kell felfedezni az éremművészet 15. századi keletkezésének és lelkes fogadtatásának okát; abban a késő középkori nemzetközi értelmiségi környezetben azonban, amelyben ez a befogadás lezajlott, ez a filozófiai aktualitás mégis szerepet játszhatott.

6. kép. Mátyás „második” érme, revers

Mindezek a tényezők közrejátszhattak a magyar udvar számára legalább Zsigmonddal való találkozása óta jól ismert Pisanello számon tartásában, művészetének figyelemmel kísérésében. Pisanelót a jelenkori kutatás nemcsak antik reliefek motívumainak másolójaként és gyűjtőjeként, de különösen ókori érmek másolójaként is számon tartja, s ez utóbbiak hatására vezeti vissza érmein a büsztforma felváltását a ²⁴⁸ szűkebb kivágással. ⁶⁷⁽⁶⁷⁾ Pisanello késői, az 1440-es évekre eső korszakának eredményei a kortársak megalapozott véleménye szerint Észak-Itáliában éltek tovább; a jelek szerint Gaurino köre is az ő örökösének és művészete továbbfejlesztőjének tekintette Mantegnát. Ez az elképzelés érvényesült Janus Pannonius felfogásában is. Több-kevesebb biztonsággal valószínűsíthető, hogy – függetlenül keletkezésüknek dátumától – a Giovio gyűjteménye által hagyományozott Mátyás-festmény s a nyomán megfogalmazott éremkép Mátyás uralma első évtizedének szellemi környezetében gyökerezett. Utóbbin feltűnő, különösen az Uffizi-beli s az ambrasi portréváltozatokhoz képest, a Mátyás-kép „öregítése”, együtt az arcvonások markánsabb stilizálásával (s a tölgykoszorú

hasonlóképpen marciális attribútumával).

Mindezek összefüggnek azzal, hogy Magyarország időközben – már kimutathatóan Francesco Giustiniani 1464-es missziójától fogva – mint antikvitások lelőhelye, azaz a numizmatikai és az epigráfiai stúdiók vadászterülete is bevonult a humanista köztudatba. Ezzel olyan hírkeletkezett, amely a modern numizmatika és felirattan kezdeteiig ér. Csúcspontja Mátyás második házassága, 1476 utánra esett, ennek a szakasznak része a Bonfini által felirattani és numizmatikai érvekkel konstruált s Mátyásnak felkínált Corvinus-genealógia.⁶⁸⁽⁶⁸⁾ Egybeesik a Desiderio da Settignano által Piero de' Medici számára készített császárportré-sorozat népszerűvé válásával.⁶⁹⁽⁶⁹⁾ Ezt a szigorú stílusával is az *all'antica*-ideált képviselő típust Budán egy minden bizonnyal Julius-Caesar-tondo töredéke képviseli,⁷⁰⁽⁷⁰⁾ s körébe tartoznak a Verrocchio-féle *capitanei*-reliefpárok is.⁷¹⁽⁷¹⁾ A 2007-es Desiderio-kiállítás – utalva a humanista neopla-tonisztikus klasszicizáló törekvések Cristoforo Landino által példákön kidolgozott értékrendjére, a *grazia* kategóriájának (később Vasarinál a *Hochrenaissance*-nak a quattrocento-beli *maniera seccàt* meghaladó stílusa) érvényesülését dokumentálta. A *grazia* Desideriónál (és Landino másik hősénél, Filippo Lippinél) nem egyszerűen „báj”-nak fogható fel, hanem, ahogyan Leonardo is értelmezte, a *decorum* értelmében: tartalmazza az *ornato* és a *varietà* követelményét is.⁷²⁽⁷²⁾ Ezekre a kvalitásokra ismerünk a budapesti Mátyás-reliefen, s ezek tükröződnek a Szépművészeti Múzeum Mátyás-portréfestményén is.

E korszaknak s ennek az esztétikának követelményei szerint újították meg a második érmen (4. kép) Mátyás portréikonográfiáját is, módosítva mind a kompozíciót, mind a drapériát és a kifejezést. Újabban ezt az érmet Robert Suckale – mégpedig a magyarországi városok késő gótikus oltárművészetének udvari eredetéről szóló hipotézise ²⁴⁹kontextusában – Merész Károly burgundi herceg portréérmével hozta kapcsolatba (5. kép). A Merész Károly-érem Giovanni Candidának tulajdonítható, aki 1472-től titkárként állt a burgundi herceg szolgálatában.⁷³⁽⁷³⁾ Az internacionális gótika tradíciójához hű burgundi antikizálás emlékeinek összevetése az *all'antica* ízlés magyarországi emlékeivel világosan meggyőző a gótikus hagyomány és a reneszánsz útjainak Mátyás uralkodása vége felé bekövetkezett végleges elválásáról. Ezen felül a Candidának tulajdonított kerülő út feltevése nem is nagyon szükséges, hiszen működését korábban a nápolyi Aragoniai-udvarban kezdte. Jóllehet problematikus az avers és az egy példányon (17. századi egyesítés folytán?) vele együtt szereplő, csatajelenetet és MARTI FAVTORI feliratot mutató revers⁷⁴⁽⁷⁴⁾ (6. kép) összetartozása, utóbbinak egyes kompozíciós elemei (különösen a hátulnézetben ábrázolt lovak) kifejezetten annak a Pisanellónak gyakori motívumát idézik (7. kép), aki korábban Aragóniai V. Alfonsónak is dolgozott.⁷⁵⁽⁷⁵⁾

7. kép. Pisanello, Filippo Maria Visconti érem, revers

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermek a középkori magyarországi városi végrendeletekben

250 Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermek a középkori magyarországi városi végrendeletekben

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermek a középkori magyarországi városi végrendeletekben / Gyermek a történelmi kutatásban

Gyermek a történelmi kutatásban

A középkori társadalom kutatása a 20. század utolsó harmadában fedezte fel magának a gyermeket. A korábbi időszakban a történészek figyelme elsősorban a „társadalom oszlopaira”, az aktív felnőtt férfi lakosságra összpontosult, akik a korabeli forrásokban is a leggyakrabban szerepelnek. Az új társadalomtörténet (new social history) érdeklődése ezzel szemben korábban háttérbe szorult csoportok: a nők, az idősek és a gyermek felé fordult, és kiterjedt a társadalom peremén élőkre, a csavargókra, koldusokra, betegekre, prostituáltakra is.⁷⁶⁽⁷⁶⁾ Mindehhez egyrészt a korábban is használt források új olvasatára, másrészt új, eddig a történelmi kutatásban nem használt írásos, képi és tárgyi anyagok bevonására volt szükség. Ezek segítségével – elsősorban Nyugat-Európa országaira, városaira vonatkozóan – számos monográfia és még több rész tanulmány született a gyermekről, amelyek

emberi közelségbe hozzák a 600–800 esztendővel ezelőtt élt kislányokat, iskolás fiúkat, vagy éppen kamaszokat.⁷⁷⁽⁷⁷⁾

Magyar vonatkozásban néhány évtizeddel később, az 1990-es évek elején jelentek meg az első tanulmányok a nőkről és a gyermekekről a historiográfia palettáján.⁷⁸⁽⁷⁸⁾ Ez az időbeli eltolódás nemcsak a történeti közgondolkodás eltérésének tudható be, hanem a forrásanyag szűkösebb, korlátozottabb jellegének is. Azok a források ugyanis, amelyeket a nyugati kutatás olyan sikeresen aknázott ki a korábban háttérbe szorult társadalmi csoportok életének bemutatásában: a naplók, magánlevelezések, egészségügyi és neveléstani traktátusok, vagy éppen a prózai és verses szépirodalom emlékei magyar vonatkozásban a középkorból szinte teljesen hiányoznak. Csak a 16–17. századból maradtak fent olyan mennyiségben, hogy legalább a társadalom felsőbb rétegeinek tagjairól, családjairól, a nemesi, főnemesi családokban növekedő gyermekekről lehetett példa értékű esettanulmányokat készíteni.⁷⁹⁽⁷⁹⁾

A másik tudományág, ami a társadalomtörténet mellett, egészen más megközelítésben a nőkkel és gyermekekkel foglalkozik, a történeti demográfia, amely azonban a középkort illetően szintén súlyos forráshiánnyal küzd. Legtöbbször csak áttételesen, egy kisebb, a lakosság bizonyos csoportját más szempontból felsoroló vagy összeíró ²⁵¹dokumentum adatainak kiterjesztésével, extrapolációjával próbál meg egy helyi közösség vagy egy ország egészének népességi viszonyairól képet adni. Magyarországon, ismét csak a forrásadottságok miatt, az országos áttekintések mellett⁸⁰⁽⁸⁰⁾ elsősorban a városok társadalmának demográfiai képét vázolta fel eddig a történeti kutatás.⁸¹⁽⁸¹⁾ A demográfiai tanulmányokban viszont, a tudományág természetéből adódóan – szöges ellentétben a fentebb említett egyedi esettanulmányokkal – a gyermekek „arctalanok” maradnak, egyéniségük elsikkad a természetes szaporulat vagy a termékenység mutatók arányszámai mögött.

Kevés olyan forrás van, amelynek segítségével az egyedi vonások éppúgy nyomon követhetők, mint a nagyobb csoportokra jellemző jelenségek. Ezen dokumentumok közül kitüntetett helyet foglalnak el a végrendeletek.⁸²⁽⁸²⁾ Első hallásra a testamentumok inkább az élet végét, az idős kort juttatják az eszünkbe. Mégis, bár pontos statisztikai vizsgálatok nem állnak rendelkezésre, megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy nincs más olyan középkori forráscsoport, ahol a „gyermekem”, „fiam”, „lányom” kifejezés olyan gyakran előfordulna, mint ezekben a szövegekben. Így tehát joggal merül fel a kérdés, hogy vajon mennyire használhatóak a végrendeletek mint források a középkori gyermekek életének megismerésére. Az alábbi, személyes köszöntőnek és módszertani figyelemfelkeltésnek is szánt tanulmányban három fő kérdésre keresem a választ: 1. Milyen értelemben említik a polgári végrendeletek a gyermekeket és milyen jellegű adatokat tartalmaznak róluk? 2. Mi volt a gyermekek helye a végrendeletek és más jogi források alapján a városi családokban és az öröklés rendjében? 3. Hogyan birkóztak meg a családok a gyermekeket is érintő krízishelyzetekkel (árvaság, gyámság, örökbefogadás, mostohaszülőkkel, mostohatestvérekkel való együttélés)? Sok más kérdés – így az örökölt ingatlan és ingó javak pontos számbavétele vagy a fiú- és leánygyermekek közti különbségtétel esetleges megléte – ez alkalommal nem kerülhetett terítékre, és a feldolgozott témák mindegyike is jóval részletesebb kifejtést érdemelne. Vizsgálódásom színtere az a három középkori magyarországi szabad királyi város, Sopron, Pozsony és Eperjes, ahonnan a 15. századból és a 16. század elejéről a legtöbb végrendelet maradt fenn.⁸³⁽⁸³⁾

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermekek a középkori magyarországi városi végrendeletekben / Gyermekek a végrendeletekben

252 Gyermek a végrendeletekben

A középkori jogrendszer szerint – csakúgy, mint manapság – a gyermekek nagykorúvá válásuk előtt nem rendelkeztek végrendelezési joggal. A testamentumokban elvileg tehát csak passzív módon, az örökhagyó számára fontos szempontok szerint, mások nézőpontjából és másokhoz viszonyítva fordulnak elő. Ugyanakkor a forrásanyag áttekintése világossá teszi, hogy a „gyermek” fogalma kettős értelemben használatos a végrendeletekben. Sok esetben egyértelműen kiskorú gyermekekről, sőt gyakran még meg nem született magzatokról olvashatunk.⁸⁴⁽⁸⁴⁾ Más esetekben azonban a gyermek általánosabb jelentésben, mint „leszármazott”, „a következő generáció tagja” szerepel, tehát ilyen értelemben egy személy életkorától függetlenül gyermek maradt szülei élete végéig. Ez a viszonyítási alap ugyanakkor össze is mossa a határt kiskorú és nagykorú gyermekek között, megnehezítve a források adatainak értelmezését. Útbaigazításul főként az szolgálhat, ha szerepel a szövegben a „míg el nem éri a nagykorúságot” („zu seinen vernünftigen jaren kommt”, „kommen zu den jaren ir vernunft vnd verstentichait”, „hincz daz er chumbt zu gevogten jarn”) kitétel: ilyenkor biztosan kiskorúról van szó. Egyébként csak más dokumentumok esetleg ugyanarra a személyre vonatkozó adatainak felhasználásával lehet hozzávetőlegesen megállapítani az említett gyermekek kis- vagy nagykorúságát.⁸⁵⁽⁸⁵⁾ Demográfiai szempontból szintén óvatosan kell kezelni a végrendeletek adatait. Az esetek többségében ugyanis nem egy örökhagyó valamennyi gyermekét, hanem csak a végrendelezés időpontjában életben levőket találjuk meg a végakarásban. Kivételt akkor tettek, ha a testáló olyan unokáit említette meg, akik korábban elhalt gyermekeik hátrahagyott árvái voltak.⁸⁶⁽⁸⁶⁾

Minden hiányosságuk ellenére sokszor mégis a végrendeletek jelentik az egyetlen forrást, amelyek a családszerkezetre valamiféle utalást tesznek viszonylag nagyszámú városi család esetében. A feldolgozott három városi végrendeleti anyagában a gyermekek számára vonatkozóan a következő adatsort állíthatjuk össze:

253 Város, évkör	Családok száma	Gyermekek száma			
		Fiúk	Lányok	Ismeretlen	Összesen
Pozsony, 1410–1529	804	361	315	163	839
Sopron, 1393–1526	312	85	89	99	273
Eperjes, 1448–1526	106	41	25	8	74
Összesen	1222	487	429	270	1186

1. tábla: A végrendeletekben említett gyermekek száma

Az összesítés több szempontból is elgondolkodtató. A valamivel több, mint 1200 családot képviselő testáló kicsit kevesebb, mint 1200 gyermekről emlékezett meg a házasfelek egyikének halálakor, ami kevesebb, mint egy gyermeket jelent családonként. Pozsony esetében ennél valamivel magasabb az arány; Sopronban a városi polgárokhoz hasonlóan végrendelező papok viszonylag magas száma (34), akik *per definitionem* gyermektelenek voltak,⁸⁷⁽⁸⁷⁾ csökkenti a potenciális gyermekszámot. Mindkét város esetében világos azonban, még az adatok pontatlanságát figyelembe véve is, hogy a családokban

olyan kis számú gyermek nevelkedett, ami csupán a természetes szaporulat alapján nem tette volna lehetővé a település népességének szinten tartását. A városok tehát feltétlenül rá voltak szorulva a környező falvakból vagy távolabbi vidékekről érkező bevándorlókra. A legrosszabb arányokkal Eperjes esetében találkozunk, ahol mindössze nagyjából 3 családra jutott 2 túlélő gyermek. Ez olyan alacsony arány, ami már felkelti a gyanút, hogy a testamentumok nem a valós gyermekszámot rögzítették, hanem az örökösödési szokások által módosított helyzetet tükröznék.⁸⁸⁽⁸⁸⁾ Ezt a feltételezést az alábbiakban, az örökösödés rendjének rövid bemutatásával kíséreljük meg alátámasztani.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermek a középkori magyarországi városi végrendeletekben / Gyermek a végrendelezők családjában

Gyermekek a végrendelezők családjában

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermek a középkori magyarországi városi végrendeletekben / Gyermek a végrendelezők családjában / A gyermekek mint örökösök

A gyermekek mint örökösök

Az ingatlanok és ingóságok átruházásának szabadsága a városi autonómia egyik fontos eleme volt. A városlakók személyi szabadságához tartozott, hogy – a városi jogszokások ²⁵⁴betartásával – rugalmasan megválaszthassák: mikor, hogyan és kinek juttattak vagyonukból. A városi autonómia részeként viszont a helyi közösségek határozták meg a vagyon megosztásának módját és alkalmait. Az öröklésre vonatkozó helyi jogszokásokat, amelyek kezdetben íratlan szokásjogon alapultak, éppen a vizsgált korszakban, jórészt a 15. század folyamán fektették először írásba.⁸⁹⁽⁸⁹⁾ Országos szinten pedig a 15. század közepétől a szabad királyi városok közös fellebbviteli fóruma, a tárnokszék jogrendje volt az irányadó.⁹⁰⁽⁹⁰⁾ A tárnokmester ítélőszékének éppen az örökösödési ügyek elbírálása volt az egyik fő működési területe. Nem véletlen, hogy több mint húsz cikkely foglalkozik a tárnoki jogban a végrendekezéshez kapcsolódó kérdésekkel.⁹¹⁽⁹¹⁾

Az említett jogszabályokból három alapelvet kell kiemelni, amelyek meghatározták a városi végrendeletekben szereplő gyermekek öröklését. Az első a vagyon ősi, azaz családi, illetve szerzett, azaz egyéni javakra való felosztása. A szerzett javakról mindenki szabadon rendelkezhetett, míg az ősi javak a vér szerinti örökösöket illették meg, azok örökléséből a törvényes leszármazókat – a súlyos normaszegés néhány kivételes esetét leszámítva, amelyekről a későbbiekben még szó lesz – nem lehetett kizárni. Ez állt kétségtelenül annak háttérében, hogy miért volt feltétlenül szükséges a gyermekeket a végrendeletekben megemlíteni. A testálónak ezen felül jogában állt utóörököst is megnevezni arra az esetre, ha a gyermek a nagykorúság elérése előtt meghalna.⁹²⁽⁹²⁾ A második alapelv a gyermekek egyenlő arányban történő öröklése az ősi javakból, nemükre való tekintet nélkül. Ellentétben a nemességgel, ahol a leányok csak az ősi vagyon egynegyedére voltak jogosultak, és arra is csak bizonyos megszorítások mellett, a városi lakosság esetében a lányok a fiúkkal teljesen azonos megítélés alá estek az öröklést illetően. Ez magyarázza a lányok és asszonyok fontos szerepét a vagyon átörökítésében.⁹³⁽⁹³⁾ A harmadik alapelv a családi állapot figyelembe vétele volt: azok a felnőtt leszármazók, akiket már kiházasítottak, kevesebb örökségre számíthattak szüleik halálakor. A végrendeleti öröklést tehát a vagyon átruházása komplex folyamatának részeként kell értelmezni.⁹⁴⁽⁹⁴⁾

Ugyanakkor a városi autonómia és a rugalmasság azzal is járt, hogy az országon belül azonos

megítélés alá eső, azaz szabad királyi városok között is eltérések alakulhattak ki abban, hogy a vagyon megosztására és átruházására mely életszakaszban és családi körülmények között kerüljön sor. Az eddigi kutatás alapján két fő szokásjogi rendszert lehet elkülöníteni, amelyeket leegyszerűsítve a következőképpen jellemezhetünk:⁹⁵⁽⁹⁵⁾ A „nyugat-magyarországi rend” szerint, ahová Sopron és Pozsony is tartozott, ^{255a} vagyont általában a szülő halálakor osztották meg; ilyen esetekben kiskorúak, sőt még meg sem született magzatok ugyanúgy örökölhettek, mint a felnőtt leszármazók. Ez nagyon tág hatáskört biztosított a kiskorúak vagyonát kezelő gyámoknak, ugyanakkor lehetőséget adott arra, hogy a hosszú élettel megáldott szülők felnőtt gyermekeik vagyoni ügyei felett is felügyeletet gyakoroljanak. A „kelet-magyarországi rend” értelmében, amelyet Eperjes példáján tudunk elkülöníteni, a vagyon megosztására a gyermek nagykorúságának elérésekor vagy megházasodásakor, félárvaik esetében a túlélő szülő újraházasodásakor került sor.⁹⁶⁽⁹⁶⁾ Itt tehát az örökség kérdése csak nagykorúak esetében merült fel, kiskorú örökösök nem jöttek szóba, a felnőtt gyermekek viszont szüleiktől függetlenül gazdálkodhattak. Ez a legfőbb magyarázata tehát annak, hogy az ottani végrendeletekben olyan kisszámú (és zömmel már felnőtt korú) gyermeket említenek. A kiskorúak vagyonát, a család egészének osztatlan vagyona részeként, a szülők kezelték. A végrendeletek tehát korántsem az egyetlen eszközt jelentették a vagyon továbbörökítésének, de komoly szabályozó funkcióval rendelkeztek. A testálás adta az utolsó alkalmat a szülőknek, hogy haláluk előtt gondoskodjanak gyermekeikről – vagy éppen korlátozzák a rendelkezésükre bocsátott javakat. A végrendelet tehát összegzéséként, számvetésként, a gyermekekkel való szülői kapcsolat végső lezárásaként kivételesen fontos szerepet töltött be.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askericz Éva 70.
születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermek a középkori magyarországi városi végrendeletekben / Gyermek a végrendeletek családjában / A gyermek mint tanuló

A gyermek mint tanuló

A szülők gyermekeikre nemcsak anyagi javakat, hanem tudást és képességet, illetve ezek megszerzésének lehetőségét is örökölni hagyhattak, döntően meghatározva ezzel későbbi életpályájukat.⁹⁷⁽⁹⁷⁾ Ennek leggyakoribb példáival a kézművesek esetében találkozhatunk, ahol a gyermek a családban nevelkedve a műhely mellett az annak működtetéséhez szükséges tapasztalatot is megörökölte. Ez a gyakorlat olyan általános volt, hogy csak kivételes esetekben tértek ki rá a végakaratokban, amikor a szülőknek már nem volt lehetőségük arra, hogy személyesen felügyeljék a mesterség elsajátításának folyamatát. Így tett például Benus soproni szűcsmester, aki vejére, Hans Trünkelre bízta fia taníttatását, akinek évente be kellett számolnia erről a tanács előtt, három évvel a végrendelet kelte után pedig az ifjú szűcs elkezdhetette az önálló munkát.⁹⁸⁽⁹⁸⁾

Bár a műhely közelében élve feltehetően sok leány is megismerkedett egy-egy mesterség fortélyaival, a taníttatással kapcsolatban szinte kizárólag fiúk neve kerül elő. Az egyik ritka kivétel a vizsgált anyagban talán Cristoff Popp pozsonyi szűcsmester rendelkezése, aki – amellet, hogy fiát Bécsbe küldte a mesterséget kitanulni – engedélyezte, hogy előző házasságából született leánya mostohaanyjánál (azaz a testáló feleségénél) maradjon, „ha tud nála valamit tanulni”. Itt azonban ugyanúgy lehetett szó a háztartás vezetéséhez szükséges ismeretek elsajátításáról is.⁹⁹⁽⁹⁹⁾

²⁵⁶ Megtalálhatók a végakaratokban a kifejezetten az iskolázást szolgáló adományok is. Ezek közül viszonylag kicsi azon rendelkezések száma, amikor világi pályára készülő gyermekeket taníttattak a tudás megszerzése és az ehhez kapcsolódó szakmai előmenetel reményében. Ilyenre elsősorban a legrangosabb városi családoknál találunk példát. Elizabeth, Hans Lachenperger pozsonyi polgármester felesége például így fogalmazott: „fent említett férjem örizze meg gyermekeink vagyonát, mint apjuk és

gyámjuk, és ne adja ki azt, amíg a nagykorúságot és tisztességes állást nem érnek el. Nevezetesen fiam, Mathes, aki a legidősebb, legyen doctor, magister, pap, vagy más tisztességes állású személy...”¹⁰⁰⁽¹⁰⁰⁾ Szintén szokatlan adományt tett Barbara, Hans Zirkendorffer soproni kereskedő özvegye, aki a városi iskolamesterre hagyott 60 denárt, hogy az szorgalmasan foglalkozzon a fiával.¹⁰¹⁽¹⁰¹⁾

Jóval gyakoribb ennél, hogy a tanulás közvetlen célja az egyházi rendbe való belépés, a gyermek számára a papi pálya kijelölése volt. Egyes végrendelkezők általánosságban hagytak kisebb pénz-, bor-, élelem-, vagy szövetadományokat szegény tanulók vagy papnövendékek számára, a komolyabb adományoknak viszont személy szerint megjelölt kedvezményezettei voltak. Itt érdekes eltérést tapasztalhatunk a család társadalmi helyzete szerint, ami egyben a városi alsópapság társadalmi megítélését is tükrözi. A kevésbé előkelők, például a kézművesek, saját édes- vagy fogadott gyermekeiket akarták papnak taníttatni, míg a vagyonos kereskedők és tanácsurak inkább oldalági rokonaikat: unokaöccseiket vagy távolabbi hozzátartozóikat szánták az egy-házi pályára. Döntésük hátterében az állhatott, hogy ezek a jól szituált családok nem akarták megkockáztatni, hogy egy fiúgyermek „kilépésével” megszakadjon az örökösök sora. A kézművesek számára viszont fontos felemelkedési lehetőséget jelentett az egyházi rendbe lépés, míg az öröklésre megoldást adhatott az özvegy újrarahaszkodása.

A leendő papok taníttatására általában készpénzadományt tettek, amelynek összege, bár nem volt kifejezetten magas, komoly áldozatvállalással járt a testáló és családja részéről. Távolabbi rokonok, ismerősök gyermekei esetében 2-3 aranyforint (Aft), saját gyermekek és közeli rokonok esetében jellemzően 10 Aft volt ez az összeg. Ugyanennyit szántak más módos polgárok templomfelújításra, egy-egy római vagy aacheni zárándoklatra. Ez utóbbi összefüggés nem véletlen: tanulmányaik befejeztével sok kispapot segítettek szüleik vagy rokonaik hozzá, hogy az Örök városba utazzanak, és ott szenteltessék fel magukat.¹⁰²⁽¹⁰²⁾

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askericz Éva 70. születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermekek a középkori magyarországi városi végrendeletekben / Gyermekek a végrendelkezők családjában / A gyermekek mint közbenjárók

A gyermekek mint közbenjárók

A papi pályára állítás nem elsősorban arra szolgált, hogy a gyermekek biztos megélhetést nyújtó foglalkozáshoz jussanak. Legfőbb célja az volt, hogy az egyházi rendbe lépett leszármazottak imáikkal és az általuk celebrált miséikkel közbenjárók legyenek elhunyt felmenőik lelki üdvé érdekében. Azok a polgárok, akik naponta tapasztalhatták a személyes összeköttetések fontosságát, meg voltak győződve róla, hogy egy közeli ²⁵⁷rokon a túlvilágon is hatékonyabban tud közbenjárni a családtagok érdekeiért. A taníttatást tehát mindenekelőtt a lélek üdvére szolgáló adományok összefüggésében kell elhelyezni, mint a városi „felső középosztály” anyagi lehetőségeinek és szellemi elvárásainak megfelelő adakozási formát.¹⁰³⁽¹⁰³⁾ Önálló templom vagy kolostor alapítására a polgárok nem is gondolhattak, de még egy oldalkápolna vagy mellékoltár állítása is meghaladta legtöbb városi család anyagi erejét. A szülők vagy a tágabb rokonság közreműködésével pappá szenteltetett gyermekek viszont legalább az elkövetkező generáció időtartamára biztosítani tudták a család érdekeinek túlvilági képviselését.

A leányok általában nem az egyházi rendek felvételén keresztül váltak közbenjárókká. Magyarországon egyébként is feltűnően alacsony volt az Európában megszokotthoz képest a női kolostorok száma, városokban és falvakban egyaránt, és ezek is inkább az előkelőbb családok leányait fogadták be. A keresztény jótékonyosság fő cselekedete, amely a leányokat hálára kötelezte, a kiházásításukhoz való hozzájárulás volt. Erre azért volt szükség, nehogy megfelelő hozomány híján pártában maradjanak,

vagy esetleg rossz útra térjenek.¹⁰⁴⁽¹⁰⁴⁾ Saját gyermek hiányában testvérek, unokatestvérek gyermekeivel, vagy akár ismeretlen szegény leányokkal szemben is gyakorolhatták a végrendelkezők ezt a kegyes gesztust. Az adomány jellemző összege itt is 10 Aft. volt, a természetbeni juttatások között az új háztartás megalapozásához szükséges tárgyak, esősorban az ágy és az ágyneműk domináltak.¹⁰⁵⁽¹⁰⁵⁾

A szülőkért való ima és közbenjárás mindenképpen kötelessége volt a gyermekeknek, viszonzásul a nekik juttatott testi és lelki javakért. Különösen így volt ez azoknál, akiket nem édes szüleik, hanem jó szándékú rokonok, ismerősök neveltek fel. Az eperjesi Erzsébet asszony például azzal a megkötéssel hagyta zöld köpenyét és minden más ruhaneműjét férjére, hogy azokat eladva fogadott fiát, Balázst felnevelje „hogy közbenjárjon érte, mintha édesanyja lenne, mivel hogy saját gyermeke nem volt”.¹⁰⁶⁽¹⁰⁶⁾ A nevelőszülők többször hangsúlyozzák, hogy „Isten nevében” („durch gots willen”) vettek magukhoz egy gyermeket.¹⁰⁷⁽¹⁰⁷⁾ Ritkább eset, hogy a már felsejűlt gyermekek testamentumában olvashatunk a nevelőszülők iránti háláról. Az eperjesi Ágnes, aki kivételes módon hajadonként végrendelkezett, és akit fiatal kora miatt „puella” jelzővel illetett a városi jegyző, mostohaapjára, Martinus Rabra hagyott 23 Aft-ot abból az 50-ből, amit néhai édesanyja bártfai háza után örökölt, mert a férfi „kilenc és fél éven át nevelte, mintha a saját ágyékából származó édes lánya lett volna.”¹⁰⁸⁽¹⁰⁸⁾

Az örökbe fogadások egyúttal harmadik fő kérdésünkre, a gyermekeket érintő rendkívüli helyzetekre irányítják figyelmünket.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70.
születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermekek a középkori magyarországi városi végrendeletekben / Gyermekek válsághelyzetben

258 Gyermekek válsághelyzetben

A gyermekek számára a legsúlyosabb válságot egyik vagy mindkét szülőjük elvesztése okozta. A végrendeletek ezt a helyzetet legtöbbször a gyermekeitől búcsúzó szülő szemszögéből világítják meg, de nem elsősorban érzelmi, hanem vagyoni jogi oldalról. Bár a „kedves fiam”, „szeretett leányom” és hasonló kifejezések igen gyakoriak, nehéz a mögöttük rejlő érzelmeket kitapintani. Az viszont jól nyomon követhető, miként igyekeztek a szülők gyámról gondoskodni gyermekük számára. Ez a kérdés hosszabb önálló tanulmányt érdemelne, itt csak néhány szempontra tudok kitérni. A városi szokásjog, ellentétben a nemességre vonatkozó országos szokásjoggal,¹⁰⁹⁽¹⁰⁹⁾ nem állított fel merev kereteket a gyám kijelölésére vonatkozóan. Legtöbbször a túlélő házastárs gondozta tovább a gyermeket, a megörökölt vagy erre a célra külön megjelölt vagyonrész segítségével. Az édesanya általában újraraházasodása esetén is gyám maradhatott. Bizonyíték erre sok olyan gyermek esete, akik később is nevelőapjukkal közös háztartásban éltek és dolgoztak. Így volt ez például az eperjesi Márton téglavető esetében is, aki fiatalabb mostohafiát, Benedeket, jó munkájáért végrendeletében is megjutalmazta, míg az idősebbre, Gergelyre nem hagyott semmit, mondván hogy „középszerű munkájáért már amúgy is eléggé megfizetett neki”.¹¹⁰⁽¹¹⁰⁾ A tárnoki jog feltételezi ugyan, hogy „a gyermekek nem tudnának kijönni a mostohaanyával vagy mostohaapával, amint az gyakran történni szokott” (Ius Tav. Cap. 141.), de kiinduló helyzetnek itt is a bármely szülő újraraházasodása utáni együttélést tekinti.

Előfordult azonban az is, hogy a férj nem túlélő feleségét, hanem más gyámot rendelt, mint például a pozsonyi Meinhard Hager nyergesmester, aki házát és szerszámaint feleségére hagyta, leányát, Dorotheát, azonban végrendelete végrehajtóra bízta, amíg kijelölt gyámja, a nemes Hans von Klux háztartásába nem került.¹¹¹⁽¹¹¹⁾ Lehet, hogy a leány az apa korábbi házasságából származott, vagy pedig a gyám rangja volt az apa számára fontos. Más megoldást választott az eperjesi Jacobus Pinteck,

aki feleségét és gyermekeit együttesen rendelte a város két köztisztviselőjében álló polgárának gyámsága alá. Az intézkedéshez a testálásnál jelenlévő asszony is hozzájárult.¹¹²⁽¹¹²⁾

A gyámok kiválasztásánál mindenképpen lényeges szempont volt, hogy segítsenek a gyermeket megtartani a szülők által kialakított kapcsolatrendszerben. Így a testáló házastársa mellett más közeli rokonok, többek között a testáló idősebb gyermekei és azok házastársai (azaz a vők) is szerepet kaphattak – tehát a városokban nem feltétlenül az apa rokonságának befolyása érvényesült. Fontos volt, hogy a gyámok megfelelő módon kezeljék a gyermekek rájuk bízott vagyonát – különösen a nyugat-magyarországi városokban, ahol a kiskorú gyermekek számára is elkülönítették az örökséget. Biztosítékot jelenthetett, ha a gyám előkelőbb és gazdagabb volt a végrendelkezőnél, hiszen így valószínűbb volt, hogy nem éli fel a gyermekek jussát. A vagyon megtartása nemcsak a család és az örökös, hanem a város számára is lényeges volt, hiszen ez adóalapot, azaz bevételi forrást jelentett a közösség számára. Ezért is fordítottak nagy ²⁵⁹gondot a gyámok ellenőrzésére és írásos elszámoltatására. Az árvák vagyonának kezelése, a gyermekekről való közösségi gondoskodás persze nem intézményesült olyan mértékben, mint például az itáliai városállamokban, ahol már a 14. századtól megjelentek az árvaházak és a megfelelő városi hivatalok (Firenze: Ufficiale dei pupilli).¹¹³⁽¹¹³⁾ A magyarországi városokban a gyámok kirendelését legtöbbször családi keretek között oldották meg a tanácsok, ellenőrzést pedig elsősorban pénzügyi tekintetben gyakoroltak. Ennek a felügyeleti szándéknak köszönhetjük többek között a Soproni Levéltár egyik legérdekesebb középkori iratanyagát, Jakob Joachim polgármesternek a Haberleiter-árvák nevelésének költségeiről készített részletgazdag elszámolását is. Itt a gyámot nem az apa, hanem a város rendelte ki, arra hivatkozva, hogy a gyermekek édesanyja elvesztette gyámsági jogát azáltal, hogy külföldre ment férjhez.¹¹⁴⁽¹¹⁴⁾ Ott Meller soproni kereskedő testamentumában utalt arra, hogy a gyámsága alatt állt gyermek, Ruprecht Lederer fia, nevelésével kapcsolatos kiadások számadáskönyvei között találhatók.¹¹⁵⁽¹¹⁵⁾ Az eperjesi Helena Sparrerin egy megjegyzéséből, amely szerint a néhai Balázs diák fia, Lőrinc után 400 dénárt kapott a városházán és ezt a fiúra költötte, egy újabb példáját láthatjuk annak, ahogyan a város adott esetben az árvák eltartásáról nevelőszülőkön keresztül gondoskodott.¹¹⁶⁽¹¹⁶⁾

A gyámságot mint fontos megbízatást a gyám közelgő halála esetén tovább kellett örökíteni, amire végrendelkezés útján is sor kerülhetett. Így 1456-ban Mathes Meindel pozsonyi kereskedő testamentumában a városi jegyző fia feletti gyámságot és a gyermek javait a városplébánosra és három tanácsosra bízta, meghagyva nekik, hogy pontosan számoljanak el róla.¹¹⁷⁽¹¹⁷⁾ Itt minden bizonnyal a kevéssel korábban özvegyemberként elhalt, 1436 és 1441 között Sopronban is működött pozsonyi jegyző, Liebhart Egkenfelder¹¹⁸⁽¹¹⁸⁾ fiáról és örökségéről van szó. Az ügy további érdekessége, hogy fennmaradt Egkenfelder utolsó rendelete is, amelyben egyértelműen dajkájára, Katherina Wagnerinre bízta a fiú gondozását. Az asszony azonban jogi értelemben nem lett a fiú gyámja, hanem maga is ellátásban részesült a végrendelet végrehajtóin keresztül.¹¹⁹⁽¹¹⁹⁾

A túlélő szülő újraházasodása a testamentumok tanúsága szerint nem feltétlenül járt gyökeres változással a gyermekek életében, vagyoni jogi szempontból viszont rendezni kellett a helyzetet. Erre főként Eperjesről találunk példákat, ahol – miután a kiskorúak a szokásjog szerint nem örököltek – a gyámságot viselő szülő újabb frigyre lépése alkalmával különítették el az előző házasságból származó gyermekek vagyonát. Néhány ilyen vagyonosztály fenn is maradt a városi könyvben,¹²⁰⁽¹²⁰⁾ máskor pedig a szülő utóbb ²⁶⁰megírt testamentumában tért ki a korábban megtett vagyonosztály tényére.¹²¹⁽¹²¹⁾ Az újabb házasságokból azután további gyermekek születhettek, akiknek idősebb féltestvéreik melletti öröklése szintén okozhatott problémákat, ezért, ha lehetséges volt, a testáló egybehívta minden közeli családtagját, hogy kikérje egyetértésüket. Mindezek ellenére számtalanszor előfordult, hogy a rokonság később megtámadta a végakaratot, az ilyen konfliktusokat azonban inkább a bírósági jegyzőkönyvekben és más peres iratok között, semmint magukban a végrendeletekben kell

keresni.¹²²⁽¹²²⁾ De arra is találunk példát, amikor a testáló kifejezetten azt hangsúlyozta, hogy a gyermekek, akiket felesége az előző házasságából hozott a családba, „mindvégig engedelmesek voltak neki” („sy mir allweg gehorsam gewesen sein”), így házát és más vagyontárgyait is rájuk hagyta.¹²³⁽¹²³⁾

Előfordulhattak persze konfliktusok a szülők és édes gyermekeik között is. A tárnoki jog ilyen esetekben igen szigorúan járt el: a szülőket bántalmazó vagy szidalmazó gyermekeket kizárta az örökségből. (Ius Tav. Cap. 142.). Ugyanakkor azt is leszögezte, hogy a tisztességes és jó magaviseletű gyermekeket a szülőknek nincs joguk kitagadni (Ius Tav. Cap. 140.), továbbá azokat sem, akik nem tudnak kijönni a mostohaszüleikkel (Ius Tav. Cap. 141.). Ilyen vitás eseteket nehéz találni a fennmaradt végrendeletek között, szándékos kizárásra leginkább az utólagos óvásokból, fellebbezésekből következtethetünk. Ritka az olyan végakarat, mint Niclas Snebeisé, aki minden magyarázat nélkül kitagadta fiát, és a tanácsra bízta, hogy akadályozzák meg, hogy hátrahagyott családtagjaival szemben erőszakoskodjon.¹²⁴⁽¹²⁴⁾ Hans Gräsl özvegye, Barbara, ugyan felpanaszolja, hogy néhai fia, Hans, az ő anyai akarata ellenére házasodott meg; mégis nála hagyta a korábban adományozott szőlőskertet. Végakarataiban pedig menyére és annak gyermekére, azaz a testáló unokájára hagyott további 2 Aft-ot és egy rend ruhát, amit a zsidóktól váltott ki.¹²⁵⁽¹²⁵⁾

A kitagadás, a rossz magatartás felpanaszolása több más okból is kimaradhatott a testamentumokból. Egyrészt a konfliktusok végsőkéig feszítése szégyent hozhatott az egész családra, és nyilvánvalóvá tette a szülők kudarcát a gyermekek nevelésében; másrészt a végrendelkezéskor gyakran jelenlévő gyóntató is megbocsátásra inthette a testálót. Gazdasági szempontból szintén visszaüthetett a kitagadás, és a család vagyonának széthullásához vezethetett. Nem találtam gyakorlati példát a tárnoki jognak arra a cikkelyére sem, amely szerint a züllött, részeges fiúk és parázna leányok örökségét tisztességes életű testvéreik között kellett szétosztani (Ius Tav. Cap. 134.).

Szintén nagyon ritkán találkozunk olyan esettel, amikor a gyermekek nem saját hibájukból, hanem szüleik vétségéből, azaz törvénytelen származásuk miatt kerültek hátrányos helyzetbe. A tárnoki jog szerint az ilyen gyermekek nem örökölhettek együtt a törvényes házasságból származókkal, még ha apjuk végakarataiban így is rendelkezne (Ius Tav. Cap. 137.). A testamentumokban szinte sosem említenek házasságon kívül született gyermekeket: még az általában ilyen jelentésű „filius naturalis” is a szövegösszefüggésből ítélve „saját, azaz vér szerinti gyermek” jelentésben fordul elő. Legfeljebb néhány pap esetében ²⁶¹gyanakodhatunk törvénytelen gyermekre, amikor gazdaasszonyuk (házvezetőnőjük) fiacskájára vagy leánykájára hagynak viszonylag jelentősebb tételeket.¹²⁶⁽¹²⁶⁾

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70.
születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermekek a középkori magyarországi városi végrendeletekben / Tanulságok

Tanulságok

Az áttekintett példák azt mutatják, hogy a gyermekek a középkori városi végrendeletekben nemcsak, sőt nem elsősorban a szó modern értelmében vett gyermekként fordulnak elő. Életkoruk a forrásokból alig határozható meg, a még meg sem született magzatokat éppúgy gyermeknek nevezik, mint a felnőttkor küszöbét átlépő vagy már meg is házasodott leszármazottakat. A testamentumok főként mint örökösöket mutatják be őket, a rájuk hagyott tételek azonban – nemcsak a pénzösszegek és az ingatlanok, hanem az ingóságok is – nem a gyermeki lét, hanem a felnőtt élet kellékei voltak. Nem találkozunk a végakaratokban speciálisan gyerekeknek készített ruhákkal, bútorokkal, és még kevésbé játékokkal. Ahhoz, hogy a mindennapi élet részleteibe pillanthassunk be, más forrásokra kellene

támaszkodnunk.

A gyermekek tehát a mindenkori következő generáció képviselőiként lépnek elő a testamentumokból. Bár nemegyszer előfordult, hogy a szülők túléltek felnőtt korba jutott gyermekeiket, akik ily módon szüleikre hagyták javaikat, a gyermekek mégis a folytonosság reményét, a család továbbélését jelentették. Valószínűleg ez volt az egyik ok, amiért a szülők jóval ritkábban nyúltak a végső eszközhöz, a kitagadáshoz, mint amennyire azt a normatív források szigorú cikkelyei alapján gondolnánk.

A végrendeletek nemcsak az anyagi javak közvetítésének eszközeként töltöttek be fontos szerepet, hanem sok más téren is módot adtak a gyermekekről való gondoskodásra. A szülők és nagyszülők rendelkeztek az utódok taníttatásáról, és megfelelő gyámok kiválasztásával biztosíthatták, hogy az általuk felépített kapcsolatok rendszere az utódok boldogulását is szolgálja. A körütekintően megszövegezett végakaratok segíthettek eligazodni a gyakori újraraházasodások révén előállt rokoni kapcsolatok kusza szövedékében, és lehetővé tették az örökbe fogadások által létrehozott kötelekek okos kihasználását is. Természetesen minden későbbi konfliktusnak nem sikerült elejét venni. A végrendeletek megtámadása, perre vitele – amelynek vizsgálata nem képezte a jelen tanulmány tárgyát – gyakori jelenség volt, ami további kutatást érdemelne.

Végezetül a testamentumok segítségével bepillantást nyerhetünk a túlvilággal és a halállal kapcsolatos gondolatokba is. A kiskorú gyermekek neve mellett – szomorú, de a realitásokkal számot vető óvatossággal – szinte minden egyes alkalommal ott van a kitétel: „ha megéri a felnőttkort”, vagy egy utóörökös neve arra az esetre, ha Isten mégis másképp rendelkezne. A tisztességgel felnevelt gyermekekre pedig nemcsak földi javaikat és emlékezetüket bízták rá a szülők, hanem – közbenjárásukban bízva – üdvözülésük reményét is.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Galavics Géza: A barokk szobafestés mint dekorációs műfaj. Egy nyugat-dunántúli festő vázlatrajzai

262 Galavics Géza: A barokk szobafestés mint dekorációs műfaj. Egy nyugat-dunántúli festő vázlatrajzai

A csornai premontrei prépostság levéltárának anyagában négy, 18. századi barokk szobafestő vázlatrajzot őriznek önálló palliumban, amely döntően 18–19. századi tervrajzokból, vázlatrajzokból áll. Nem keltettek eddig különösebb figyelmet, noha szem előtt voltak, mivel a premontreiek csornai levéltárát a rend második világháború utáni feloszlásától egészen 1999-ig a Soproni Levéltárban őrizték, s jól feldolgozott mutató állt a kutatók rendelkezésére.¹²⁷⁽¹²⁷⁾ Hogy a Sopron megyei nagytopográfia kiadásának idejében (1953, 1956) nem kerültek a szinte mindenre figyelő Csatkai Endre látókörébe s a nagytopográfia Csorna műemlékeivel foglalkozó részébe, az tulajdonképpen érthető. A rajzok egy része nem köthető egyértelműen Csornához, köztük a négy barokk szobafestő vázlatrajz sem. Egyiken sincs utalás vagy felirat arra vonatkozóan, hogy hova is készültek. E barokk tervek egy olyan műfaj, a dekorációs célú barokk szobafestés előkészítői, amelyet a magyar művészettörténet jó ideig nem is nagyon ismert. A lakószobák kifestése ugyanis – mint mai tapasztalatunkból is tudjuk – ki van téve a mindennapi használatnak, csakúgy, mint az ízlés és divat folyamatos változásainak, a lakótérfunkciók módosulásának, valamint a díszítés anyaga, technikája, technikai lehetőségei fejlődésének. Átlagosan egy évtizednyi idő alatt használódik el egy díszített falfelület. Közben megváltozik a közízlés, s a korábbi díszítésmódot újabb divatú falfestés vagy tapéta váltja fel, ez pedig automatikusan megszünteti, elfedi a korábbi falfestéseket. Újabb művészettörténeti kutatások mutatják,

hogy nem volt ez másképp az utóbbi három évszázadban sem. A művészettörténetnek előbb tehát „fel kellett fedeznie” magát a műfajt, a barokk kori lakószobák eredeti kifestésének műfaját ahhoz, hogy a figyelem azután az olyan típusú művekre irányulhasson, mint az itt bemutatandó, barokk szobafestést előkészítő rajzok.

Ez az írás, noha négy, eddig ismeretlen barokk szobafestő vázlat bemutatását tűzte ki célul, valójában ennek kapcsán magának a műfaj eredeti darabjainak a felfedezéséről, megismerésének folyamatáról is szól. Arról, hogy miként kezdődik egy művészettörténeti jelenség megismerése, hogyan következnek egymás után megismerésének állomásai, miként él a művészettörténész saját kora egy adott szakaszában az akkor kínált kutatási lehetőségekkel, s hogyan találja meg az együttműködést különböző szakterületek és rokonszakmák képviselőivel. A 18. századi lakószobák festett dekorációjának legújabb kori felfedezése valójában nem önálló jelenség, hanem része egy sokkal nagyobb egységnek, a régi korok magyarországi, közép-európai lakóházainak ²⁶³megismerését műemléki kutatások módszereivel megismerő folyamatnak. Nem csak a gyakorlati felfedezés tényét tekintve, hanem az értelmezést, a történeti kontextusba állítást s a művészettörténeti értékelést illetően is. Ez a folyamat az 1960-as évek második felében kezdődött, s fénykorát az azután következő két évtizedben élte meg. Ez a két évtized gyökeresen megváltoztatta a 15–18. századi városi lakóházakról szóló ismereteinket, s benne a 18. századi városi házak belső díszítésének kérdéskörét is.

1. kép. Sopron, Fabricius-ház

Ebben a történetben, annak egy meghatározott pontján Askericz Évának jelentős szerepe volt, s ezért választottunk a tiszteletére készült folyóiratszámra az ő akkori munkájához kapcsolódó, a városi lakóházak barokk falfestményeivel foglalkozó írást. Ezek az 1960-as évek közepéig Magyarországon – sporadikus leletektől eltekintve – szinte ismeretlen díszítő műfajnak számítottak. Addig ugyanis két-két és félévszázadnyi időszak egymásra rakódó meszelései, festései alatt rejtőztek. Díszes felületeiket csak az időben visszafelé haladó, az újabb kori rétegeket egymás után lehántó épületfeltárások, műemléki kutatások szabadították ki. A legtöbbet Sopronban, ahol a szisztematikus épületkutatás a legintenzívebb volt. Sok városi lakóházban a hajdani falfestéseknek [264](#)csak nyomai kerültek elő, s meglétüket, mintázatukat már csak az épületek kutatási dokumentációja őrzi. Mára azonban több városban, így Sopronban, Győrben, Kőszegen, Pécsen, Veszprémben, Székesfehérváron, Vácon, Budán és Tokajban egész belső tereket, teremsorokat is restauráltak, s a köz számára hozzáférhetővé tettek. Ezek művészettörténeti, kultúrtörténeti jelentősége abban áll, hogy – helyreállítva – az egykori berendezésük nélkül, csupán vizuális hatásuk révén színvilágukkal, díszítőmotívumaikkal, térképző karakterükkel képesek valamennyire felidézni a 18. század második fele rég elmúlnak hitt városi lakótereit. Ha pedig az ott lakók mindennapi életének keretét szolgáló térrendszert a történeti fejlődés kereteibe illesztjük, akkor lakóinak életmódjában, szokásaiban, ízlésében bekövetkezett változásokat is

nyomon követhetjük.

2. kép. Sopron, Fabricius-ház, a 2. emeleti teremsor a falképek helyreállítása után

E tekintetben a legátfogóbb s legeredményesebb kutatások régi soproni lakóházak történetéről, s benne tereik, térrendszereik változásairól folytak. A falkutatás kifinomult [265](#)módszerével megtalálták és kibontották a soproni belváros lakóházainak 14. századig visszavezethető maradványait, s kísérletet tettek a kutatásban és a helyreállításban e maradványok értelmezésére. Megállapították, hogy a középkori soproni belvárosi lakóházak többnyire a telek egyik oldalán álló egyemeletes épületek voltak, amelyeknél a téglaboltozattal ellátott földszintet gazdasági funkció (műhely, raktár, bolt, pince) használatára alakították ki, az emeleten pedig lakószoba – lakókamra – konyha kapott helyet. Famennyezettel fedték le az utcára néző lakószobát, amely megvilágítását általában a házhomlokzaton félkörívbe foglalt kisebb ablakokon, ritkábban gótikus kökeretes, mérműves ablakokon át kapta. Fűtését cserépkályhával oldották meg. A falkutatások és az épülethelyreállítások tanulsága szerint ez az épületszerkezet élt tovább a 16–17. században is, csak a nyílászárókat cserélték újra meg újra modernebbre, nagyobbra, a korízlésnek inkább megfelelő méretűre és díszítésűre, s egy idő után beépítették a kapubejárót, az afölött lévő teret, valamint a telek hátranyúló részeit is. [128\(128\)](#) Sopronban elég korán kialakultak a zárt homlokzatú, utcává rendezett térsorok, amelyben később előkelő polgárok és a városban házat szerző vagyonos nemesek több telek összevonásával széles homlokzatú díszes palotákat emeltek. Köztük a 17. században már kétemeleteseket is.

A városi lakóházak belső tereinek elrendezésében a legjelentősebb változást a 18. század közepe hozta meg, amikor az európai városfejlődésben a polgárosodás mértéke e térségben is elérte azt a fokot, hogy a felvilágosodás hatására a mindennapi életben is, a családon belül is megnőtt az egyén és a privátszféra jelentősége. Ennek lett látható jele a lakóház tereinek differenciálódása, térrendszerük megváltozása. A későközépkor óta meglévő nagyszoba–lakókamra párosítás helyébe kisebb alapterületű, de nagyobb számú lakószoba lép, hálószoba, fogadószoba, könyvtár-szoba, gyermekszoba funkciókkal, ily módon követve azt a trendet, amely az arisztokrácia kastélyaiban, palotáiban már korábban kialakult, s előrevetítve, máig tartó tendenciaként, a modern kor emberének lakáshasználati kultúráját.

A soproni városi lakóházaknak ez a fejlődési sémája művészettörténeti absztrakció révén született. Oly módon, hogy a műemléki kutatások (és helyreállítások) során hol az egyik, hol a másik házon a fejlődés egy-egy adott fázisának építészeti részleteit találták meg, s ezek formáinak és funkcióinak hasonlóságára, azonosságaira alapozva konstruálták meg a városi lakóházak fejlődésének történetét. Már megjelent Dávid Ferenc ezzel a módszerrel készült összefoglalása Sopron gótikus lakóházairól,¹²⁹⁽¹²⁹⁾ amikor a soproni belvárosi házak tovább folyó falkutatásai során kiderült, hogy akadt egy ház a Fő téren, a Fabricius-ház (1. kép), amelyben szerencsés módon megőrződtek mindazok az egyes századokra jellemző építészeti részletek és térhasználati elemek, amelyek addig csak különböző házakban, s csak részletekben maradtak meg. Ez a ház szinte egymagában leképezte azt a fejlődési tendenciát, amelyet a bevezetőben felvázoltunk. Váratlan ajándék volt ez műemlékeseknek, művészettörténészeknek, muzeológusoknak és a várostörténet kutatóinak. Dávid Ferenc végezte itt is a falkutatást és ²⁶⁶az előkerült részletek értelmezését, Sedlmayr Jánosné készítette el a helyreállítás terveit. A házban Sedlmayr János rekonstrukciós rajzain ma is nyomon követhetők azok az építészeti fázisok, s a helyreállított épületben pedig azok a megtartott építészeti részletek, amelyek a háznak a soproni várostörténetben különleges jelentőséget biztosítanak. A földszint és az emeleti falak megőrizték a gótikus lakóház falait, a földszinti boltozott raktárépületet, az első emeleten 17. században kialakított nagyszoba és lakókamra elrendezését, a 18. században átalakított második emeleten pedig a század közepétől rendszeressé vált kisebb méretű, de nagyobb számú lakószobák sorát, azok eredeti, 1770-es, 1780-as években készült barokk kifestésével együtt (2. kép).

3. kép. Sopron, Fabricius-ház, 17. századi szobabelső

A Fabricius-ház helyreállítása lakóházrekonstrukcióként indult, azaz úgy tervezték, hogy a helyreállítás idejére kiköltöztetett lakókat a ház helyreállítása után visszaköltöztetik. Ám amikor kiderül, hogy a ház egymagában meg tudja jeleníteni a 15–18. század soproni városépítészet jellegzetességeit, a tervet megváltoztatták s a házat a 17–18. századi soproni lakáskultúra bemutatásának múzeumává tették meg. „Lakó-ház” maradt tehát, de a 17–18. századi polgárság „lakóháza”. Képzeletbeli lakóinak

alakját, jelenlétét a ránk maradt s helyreállított ház lakótere, azok elrendezése, díszítése, s az akkori polgárok bútorainak interieurra rendezett együttese, a falakra helyezett [267](#)képei idézik meg. A Fabricius-ház földszintjére, jelzésként annak, hogy Sopronban az itteni polgárok számára a középkor óta rendkívül fontos szerepe volt a bortermelésnek, prэшházat, borospincét alakítottak ki, s itt helyezték el a város legrégebbi (1720) szőlőprését. Az első emeletet a 17. századi lakáskultúra megjelenítésére szánták, s ide, a nagyméretű lakószobába az egyik Szent György utcai ház feltöltéséből előkerült, 1628-as évszámmal jelzett „apostolos” kályhacsempék töredékeiből Dávid Ferenc kályharekonstrukciót készített. A 17. századi famennyezetes lakótérnek az ennek alapján készült nagy zöldmázos kályha adja meg jellegzetes karakterét (3. kép).

4. kép. Sopron, Fabricius-ház, részlet a 18. századi kiállításból

A ház 17. és 18. századi lakótereinek berendezése Askercz Évára, a Soproni Múzeum művészettörténészére várt. A feladat az volt, hogy végezze el a 17–18. század soproni polgári lakáskultúrája vizsgálatát, vázolja föl annak legjellegzetesebb tendenciáit, határozza meg az egyes századokban az adott korszak jellegzetes bútortípusait. Ezeket vesse össze az írásos források, zömmel hagyatéki leltárak elnevezéseivel a Soproni Múzeumban és a Storno gyűjteményben, valamint régi soproni családoknál megőrzött bútortípussal, s mindezek ismeretében rendezzen állandó kiállítást a Soproni lakáskultúra jellegzetességeinek, a változó ízlést követő alakulásának bemutatására a Fabricius-házban. Nagy kihívás volt ez egy művészettörténész számára. Magyarországon ugyanis ilyen [268](#)típusú, összetett munkát addig még nem végeztek, s egy ilyen munka módszere sem volt igazán tisztázott. Sopron pedig, mivel sohasem foglalta el a török s ezért kultúráját, hagyományait, művészeti emlékeit, lakáskultúrájának emlékeit csakúgy, mint polgárai életének írásos dokumentumait minden más mai magyarországi városnál szerencsésebb módon megőrizte, erre a legjobb lehetőségeket kínálta.

5. kép. A soproni Fő tér látványa a 17. századi lakásbelső-kiállításból

Askercz Éva a gazdag soproni levéltár anyagából mintegy másfél tucat soproni hagyatéki leltárt választott ki mindkét évszázadból, egyenletes elosztásban azzal a céllal, hogy a módos városi polgárság képviselőinek hagyatéka alapján a 17–18. századi lakás- és bútortípus-használat jellemző jegyeit megállapíthassa. Aprólékos filológiai vizsgálat volt ez, szisztematikusan végighaladva az egyes bútortípusok megnevezésén és az azonos bútortípusok számán, egyaránt vizsgálva azoknak a lakásban elfoglalt helyét, s statisztikailag is értékelve és táblázatokba foglalva az összképet meghatározó szerepét. Kimutatta, hogy a 17. és 18. század térelrendezésében, bútorhasználatában jellegzetes különbségek figyelhetők meg. A 17. században és a 18. század első felében még a lakószoba – lakókamra elrendezés volt a meghatározó, ezekben a család ruházatát, ingóságait, értékeit ládákban tartották. Az ágyak közt a legfontosabb a mennyezetes ágy típusa volt, és padok s asztalok adták a térhasználat meghatározó bútorait. A 18. század első felétől, közepétől viszont fokozatosan eltűntek a ládák, helyükre szekrények kerültek, ezeknek különböző funkcióra és használatra változatos típusai alakultak ki. ²⁶⁹Kevesebb lett a mennyezetes ágy, megnőtt a száma a különböző speciális funkcióra alkalmazott asztaloknak, s anyagában, kárpitozásában, formáiban változatos kisbútoroknak egész sora jelent meg. A felvilágosodás idején bekövetkezett változásokhoz alkalmazkodva a lakáskultúrában a privát szféra jellegzetes, más és más funkciót ellátó terei jöttek létre, s ezeket a bútortípusok megválasztása és elkészítése is jelzi. Askercz Éva párhuzamosan végezte kutatásait és az újonnan kialakítandó múzeum megtervezését és berendezését. Eredményeit a gyakorlati muzeológiában előbb hasznosította, mint ahogy ez tudományos publikációkban megjelent. Amikorra kutatásai eredményeit írásban is összegezte, s 1976-ban „Polgári otthonok a 17–18. századi Sopronban” címmel nyomtatásban is megjelentette, már elkészült és megnyílt a soproni lakástörténeti kiállítás, máig egyedülálló példája két évszázad lakáskultúráját eredeti helyszínen, eredeti bútorokkal, s történeti kutatásokra alapozott hitelességgel bemutató kiállításoknak. Askercz Éva 1976-os tanulmányának képi illusztrációi már a múzeum berendezett állapotát mutatják. ¹³⁰⁽¹³⁰⁾ 1980-ban készült még erről Sopron – Fabricius-ház címmel a Tájak–Korok–Múzeumok sorozatban egy (azóta több kiadást megért) kis füzet is, s a bibliográfiában ez a két tétel jelzi, hogy Askercz Éva a soproni városi lakáskultúra 17–18. századi kiállításán a városi lakásbelső történeti rekonstrukcióját elvégezte. ¹³¹⁽¹³¹⁾ Ez a kiállítás, amely az építészeti környezetnek és az azt élettel megtöltő kultúrának különleges párosítása, több mint három évtizede változatlanul áll ma is, s eredetiségét, újszerű megközelítésmódjának hitelességét mi sem mutatja jobban, hogy hatása ma is friss és eleven. Kitűnő arányérzékkel bebútorozott lakószobái (3. és

4. kép), s a hozzájuk tartozó konyhák gazdagsága, az ablakon át a Fő térnek a barokk kori enteriőröket értelmező, felerősítő látványa (5. kép) egyedülállónak teszik az Askercz Éva által megtervezett és létrehozott kiállítást. A művészettörténeti teljesítményeket, életműveket bibliográfiában szoktuk mérni, ám a bibliográfiák ritkán őrzik az ilyesfajta szellemi teljesítménynek a kiválóságát, mint amilyen a soproni Fabricius-ház kiállítása és enteriőr-rekonstrukciója.

A Fabricius-ház régi soproni otthonokat bemutató kiállításán a 17. századi tér erőteljes vizuális hatását az eredeti fagerendás mennyezet s a hatalmas 17. századi cserépkályha adja. A ház második emeletén kialakított 18. századi lakószoba-együttesnél ugyanezt a három szoba 1770–1780 körül készített eredeti, a műemléki kutatások során feltárt és helyreállított falfestése mutatja, a falak eredeti színezésével, ornamentikájának díszével, a hajdani funkciókra utaló kiképzésével (2. és 4. kép).

A művészettörténeti kutatásnak a továbbiakban kialakult egy olyan iránya, amely a 18. századi festett lakószobabelsők vizsgálatával kívánta a 18. század művészeti és lakáskultúráját jobban megismerni. Magam 1976-ban egy másik soproni városi lakó-ház (Új utca 18.) ugyanúgy egy teljes emeletet elfoglaló, háromszobás, reprezentatív lakótér sorának 1780 táján készült kifestését elemeztem. ¹³²⁽¹³²⁾ Kimutattam, hogy ugyanaz ²⁷⁰a háromszobás tereprendezés, amely a Fabricius-ház második emeletén egy városi polgár számára készült, alkalmas volt arra is, hogy a városba beköltözött jómódú nemes asszony, Polányiné báró Sennyei Anna állandó lakhelyéül szolgáljon. Csak amíg a városi polgár Fabricius-házi teremsora tisztán ornamentális kifestésű volt, addig Sennyei bárónő lakószobái kifestetésénél, azok díszítésénél, a kifestés témájának megválasztásával is határozottan utalt azok funkcióira. A középső termet, a legnagyobbat, a felvilágosodás szellemében a kor legdivatosabb regényéből, Fénelon Télémaque-jából választott jelenetekkel festtette ki, határozott morális tanulságot sugallva lakójának és vendégeinek. Az oldalsó két kisebb szobát egyszerűbb díszítéssel látták el: az egyik, antik portrékkal díszített szoba, az ún. Schreibstube a család Kabinetje lehetett, s egy másik, virágfüzérekkel és papagájokkal kifestett terem a természetet imitáló díszítésével a családi élet mindennapjainak színtere volt, s hálósobaként szolgált. Sopronban több városi lakóházban is tártak fel 18. századi falképeket. Voltak köztük tisztán ornamentális díszítésűek, s akadtak olyanok is, mint például a Storno-ház rokokó jelenetet ábrázoló, falkép-pannót imitáló falképei, amelyek a ház 18. századi tulajdonosának, a Festetich családnak a megbízásából készültek. Ezek a városi nemesi paloták, amelyek külsejükben nem vagy alig különböztek a városi lakóházaktól s maguk is belesimultak az utcatorba, belső díszítésükben hasonlóságot mutatnak a nemesi kastélyokban kialakított lakószobák díszítésével. Ezt akár olyan párhuzamok is jelezhetik, hogy a Fénelon Télémaque-jából választott illusztráció ugyanazzal a rokokó, késő barokk ornamentika kereteléssel a sárvári vár 18. századi teremsorában is feltűnik. Noha ikonográfiájában, tematikai változatosságát tekintve van különbség városi lakóházak és kastélybelsők rokokó, késő barokk festett dekorációi között, valójában ugyanarról a jelenségről szól a történet. A 18. század második felének módos városi polgára hasonló vizuális keretek közt kívánt élni, mint a század előkelő, nemesi rangú megrendelő köre, s ezt a lehetőséget éppen a festett lakótérbelsők kialakítása révén biztosította látványos módon a maga számára.

E falfestésekben megőrződött vagy feltárt kultúra teljesebb megismerését szolgálta Jávor Anna összefoglalása egy egész térség kastélyainak falképegyütteseiről, ¹³³⁽¹³³⁾ majd Somorjay Sélysette 18. századi festett szobabelsőkkel foglalkozó tanulmánya, s később ugyane témára visszatérő másik írása is. ¹³⁴⁽¹³⁴⁾ Ő volt az első, aki nem csak a 18. század figurális festéssel díszített belső tereinek szentelt figyelmet, hanem a pusztán ornamentális festésű tereknek is, az egész ország területére kiterjedő figyelemmel vizsgálva ezeknek egymáshoz, valamint a figurális falképekhez való viszonyát és kapcsolódását is. Kiindulási alapul ehhez a 18. századi magyarországi városi paloták leggazdagabban kifestett példája, a győri Zichy-palota az ő közreműködésével feltárt és helyreállított rokokó falképsorozata szolgált. E falképegyüttes elemzéséből kiindulva mutatott rá arra, hogy a 18. század városi polgárainak vagy előkelő nemeseinek a pusztán ornamentális kifestésű terekben is módja volt

arra, hogy a motívumok megválasztásával [271](#)lakótereik funkcióját vizuálisan is megkülönböztessék s jelezzék. Választásuk nem szigorú, egy-egy ornemens motívum vagy díszítőelem szerepeltetéséhez kötött, s így kizárólagos jelentéskört alkot, hanem szabad variációk lehetőségeit, amelyekben a díszítőelemek egymáshoz való viszonya formáz egy finoman érzékelhető alá- és fölérendelési viszonyt, életmód és térhasználati különbséget jelző vizuális rendszert. Az egyik legjellegzetesebb motívum a párban megfestett kővázáké, amelyek fülkékben elhelyezve oly módon keltenek architektonikus, s ezáltal reprezentatív hatást, ahogy ezt a század első felében a nagyhatású francia építész-belsőépítész François Blondel ajánlotta művészeknek és megrendelőknak. [135\(135\)](#)

6. kép. Noszvaj, kastély, a díszterem a festett kővázákkal, 1778–1779

Ez a motívum jelenik meg mennyezetképek kíséretében az aszódi Podmaniczky és a noszvaji de la Motte kastély oldalfalain Johann Lucas Kracker festőmunkatársának, Joseph Zachnak falfestményein (6. kép), s ugyanez szerepel a győri Zichy-palota egyik oldalsó termében, a figurális falképekhez képest kissé alárendelt szerepben. [136\(136\)](#) De [272](#)ugyanez a motívum egy jómódú soproni polgár házában, a Fabricius-ház emeleti teremsorának kifestett lakószobáinál már főszerepet kapott. A ház legnagyobb szobájában a falakon körben e festett kővázák jelezték, hogy a háznak ez a legreprezentatívabb tere, a tulajdonos fogadószobája (7. kép).

7. kép. Sopron, Fabricius-ház, a hajdani fogadóterem oldalfala festett kővázákkal

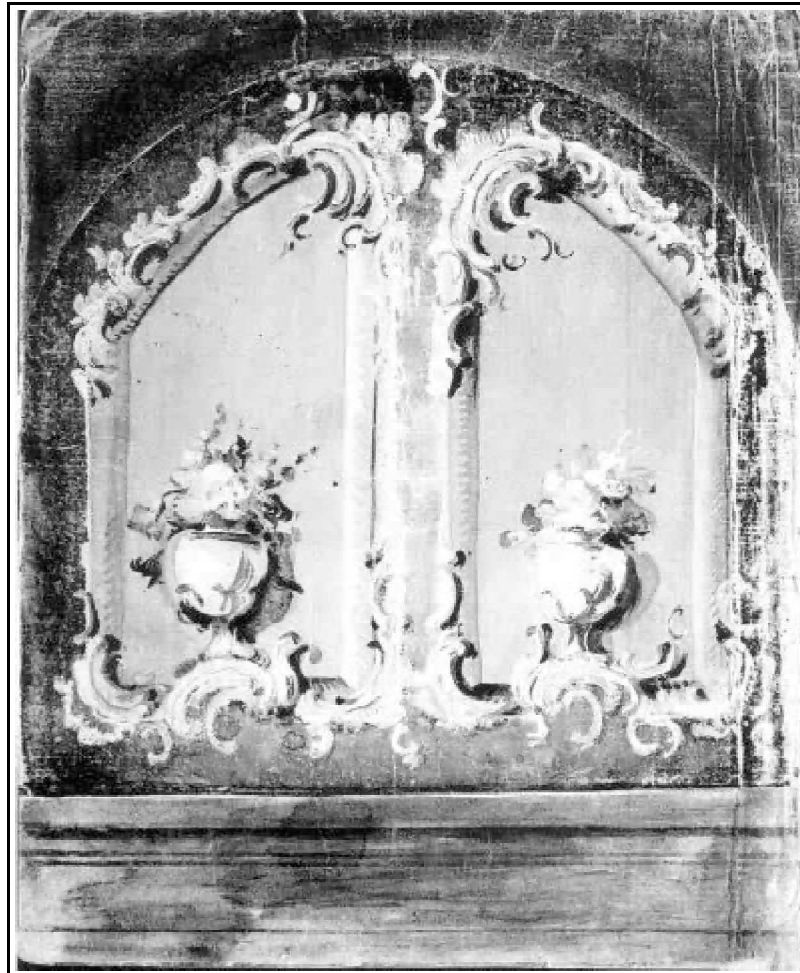
A belőle nyíló két oldalsó szoba ugyanis már egyszerűbb díszítést kapott. Az egyikbe virágfüzér és babérágakból, babérkoszorúból font motívum, a másikba pedig egyszerű, szalagos masnikból és apró virágcsokrokból komponált, tapétaszerű díszítés került (8. kép). A 18. századi soproni polgár számára otthoni életének vizuális keretét a különböző motívumokkal díszített szobák sorából összeálló ornamentális rendszer teremtette meg. Ám hogy hogyan festették ezeket a mindennapi használatra szánt falképeket, arról szinte semmit sem tudunk. A ránk maradt festőmegbízások az ilyen típusú munkákat sohasem részletezik, s nem ismerjük, hogy a megrendelő miként választott a kor gazdag ornamentális készletből vagy hogy a festő miként ajánlott reprezentatív vagy kevésbé reprezentatív motívumpárosításokat, összeállításokat megbízójának.

2738. kép. Sopron, Fabricius-ház, Falfestés szalagcsokorral és virágmotívummal, 1780 körül

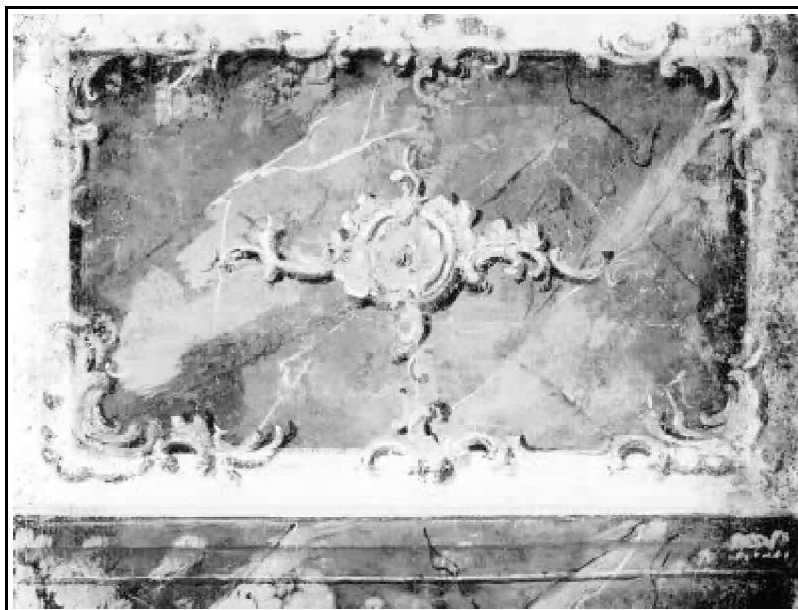
A csornai premontrei prépostság levéltárában fennmaradt négy barokk szobafestés-terv egy ilyen típusú festett dekoráció elkészítésének, előkészítésének folyamatába enged bepillantást. A négy rajz egyetlen barokk festő műveinek tűnik, noha nem mindegyik azonos technikával készült. Szobák kifestéséhez készített vázlatok ezek, ornamentális keretelésben egy-egy falmező motívumával, együtt a szomszéd falmezőktől elválasztó falszakasz tervével. A vázlatok színesek, közülük három gouachetechnikával készült, egy pedig gouache és tusrajz kombinációjaként. Az egyes lapok a motívumok gazdagságát tekintve különböznek egymástól, mintegy lehetőséget kínálva a megrendelőnek, hogy az egyszerűbb vagy a bonyolultabb felépítésű megoldást válassza. A Fabricius-ház díszítésének mintájára

értelmezhetők egy teremsor szobáinak mintáiként is, ahol a leggazdagabb díszű rajz a kiemelt funkciójú fogadóterem, míg az egyszerűbbek az oldalsó termek kifestésére szolgálnak mintául. (De lehettek az egyes lapok akár a megrendelő számára kínált alternatív variációk is). A legdíszesebb az, amelyiken a főmotívum a noszvaji kastély, a győri Zichypalota s a soproni Fabricius-ház említett kifestéséhez hasonlóan két, színes virágokkal dúsan megrakott kövázát ábrázol, fülkébe állítva, rózsaszín és fehér rocailleokkal gazdagon keretezve (9. kép).

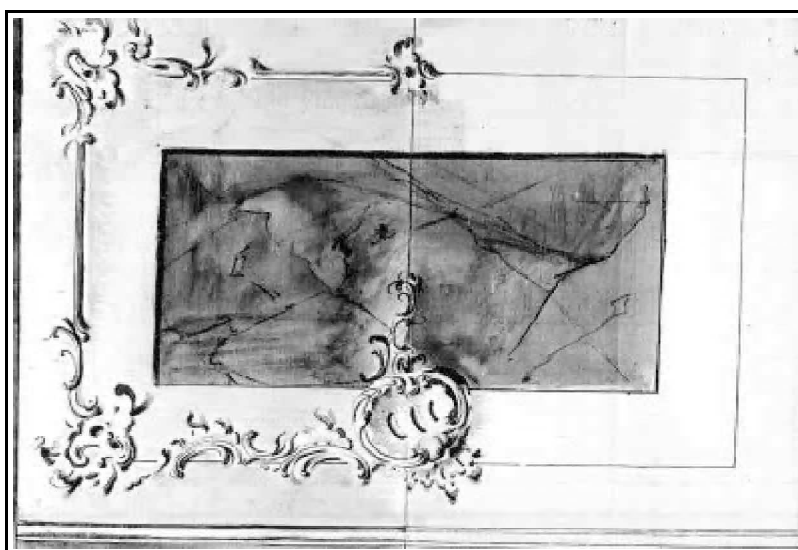
2749. kép. Nyugat-dunántúli festő: Vázlat egy fogadóterem oldalfalának falfestményeihez. 1760-as évek. Csorna, Premontrei Prépostság Levéltára

275A két fülke világoszöld hátterű, ami természeti környezetre is utalhatna, a vázák és a virágcsokor vetett árnyékai azonban pontosan jelzik, hogy a zöld szín a fülkék „festett” hátteréül szolgál. A fülkék motívumát nagy félköríves keret fogja közre, s körötte és alatta a barna szín a főúri palotáknál és kastélyoknál kedvelt falburkolatot imitálja. A másik három vázlatrajz főmotívuma egy-egy faltükrő, köréje rendezett ornamentikával. A „kövázás” kompozícióhoz a legközelebb álló nagy műmárványmezőt mutat, amelyet gazdag rocaillekeret fog közre, s a tábla közepét is egy erőteljes rocaille-motívum tölti ki (10. kép).

10. kép. Nyugat-dunántúli festő: Vázlat egy műmárvány-hatású szobafestéshez, 1760-as évek. Csorna, Premontrei Prépostság Levéltára

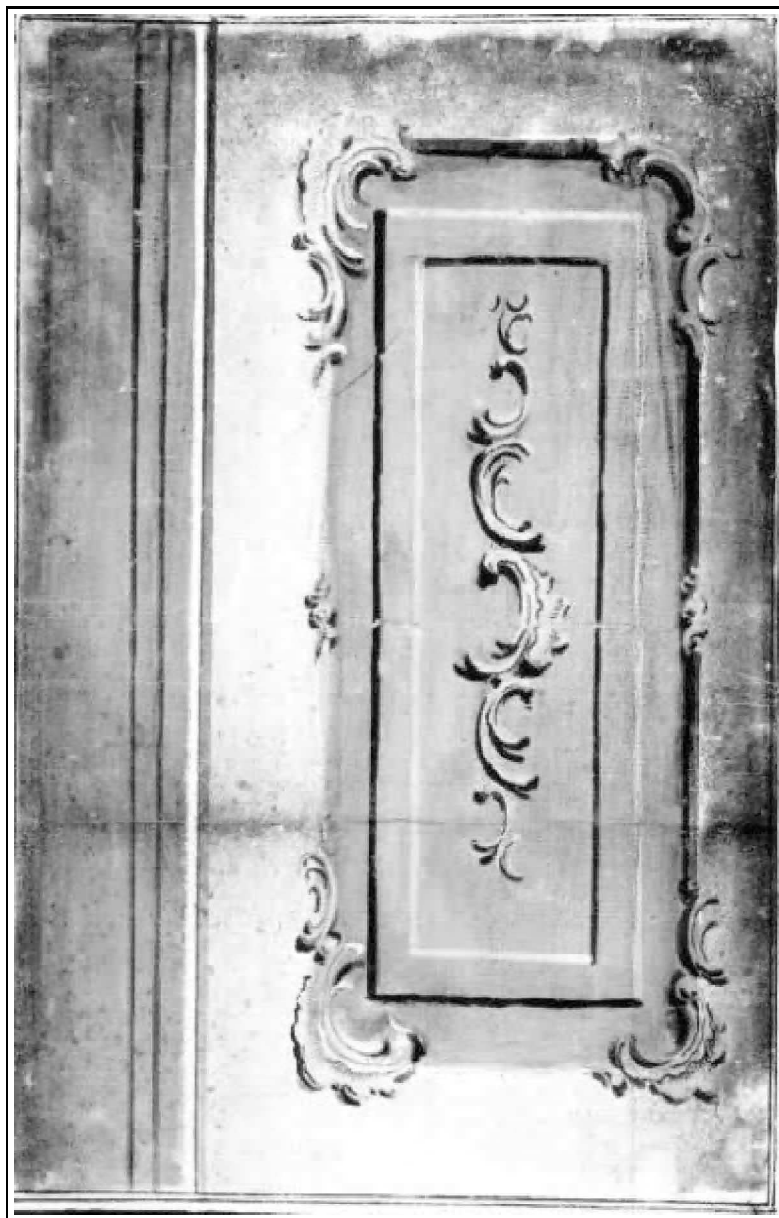
Fekvő formátumú, s ha ezt választják, akár egy széles terem egész oldalfalát kitöltheti; profilozott műmárvány lábazat tartozik hozzá. Szintén fekvő formátumú és műmárvány mező köré rendezett, stukkódísszel keretezett a harmadik rajz is, de ezen a műmárványos felület csak a középrészre korlátozódik, míg a körötte lévő fal és a lábazat csak egyszínű festést utánoz (11. kép). A negyedik rajz mellőzi a műmárványhatás alkalmazását, helyette két, álló téglalap formájú vakolatmezőt ábrázol, egymásba foglalva (12. kép). A nagyobbat a rocaille dísz kívülről veszi körbe, a kisebbet belülről tölti ki. Valószínűleg ablakközökbe szánták. A négy vázlat korai példája az 1760-as évektől ugrásszerűen megnövekedett festett szobabelsődekorációknak, amelyek a korszak [276](#)plasztikus formákat s eredeti anyagokat használó kastélydekorációit festett utánzatként próbálták felidézni. A műmárvány-effektusok erőteljes használata és a rocaille-motívumok nagyon hangsúlyos szerepeltetése egyaránt arra utal, hogy a rajzsorozat az 1760-as években keletkezett.

11. kép. Nyugat-dunántúli festő: Vázlat egy műmárvány/stukkó hatású szobafestéshez, 1760-as évek. Csorna, Premontrei Prépostság Levéltára

Bár a csornai premontrei prépostság levéltárában megőrzött négy rajzon nincs arra vonatkozó felirat, hogy a vázlatok hová és milyen célra készültek, nincs okunk kétségbe vonni, hogy valószínűleg az apátság saját épületének kifestéséhez. Talán az apáti lakosztály számára, úgy, ahogy Pannonhalmán a főapáti lakosztályban ma is megmaradt egy rokokó ornamentikával kifestett terem. Az apáti lakosztály minden kolostorban a reprezentáció színtere volt, s világi és egyházi megrendelő számára készült hasonló funkciójú terek díszítése közt nem igazán volt különbség. Egy ilyen, néhány szobából álló teremsor kifestését előkészítő vázlatosort egy előkelő polgárházban éppúgy felhasználhattak, mint egy városi palota vagy akár egy kastély oldalszárnyának kifestésénél. A 18. század második felének tehetősebb polgárai és nemesei számára Magyarországon ekkorra már helyi festők révén is elérhető volt az ilyen, ornamentális típusú falképdekoráció. A magyarországi városok lakóházaiban megmaradt barokk kori falfestések gazdag példatára azt mutatja, hogy a század második felében a műfaj már oly általánosan elterjedt volt, hogy erre a munkára egy-egy adott városban (beleértve annak környékét is) elegendő festő állt rendelkezésre.

Hogy ki volt a csornai vázlatrajzok készítője, nem tudjuk. Élhetett akár a közeli Győrben, ahol a Zichy-palota gazdag barokk kori falkép dekorációjának „vázás terme” nem csak a kővázák motívumát, de a rocaillekeretezés gazdag burjánzását és architektonikus [277](#) felfogását tekintve is közel áll a csornai vázlatrajzhoz, de lehetett a nem túl távoli Sopronból való is, ahonnan a prépostság a 18. században több ízben foglalkoztatott mestereket. Innen dolgozott például az 1760-as évek elején Dorffmaister István is a premontreiek számára, s magában a csornai rajz együttesben a különböző vázlatrajzok mellett ott található, egy jelzetlen, 18. század eleji rajz is, amelynek forma- és motívum rendszere a szintén Sopronban megtelepedett művész, a stukkátor Pietro Antonio Conti nevéhez köthető. Mindkét városban akár hat-nyolc festő is el tudott vállalni egy ilyen típusú munkát, ezért írjuk a képaláírásokban a vázlatrajzok alá, hogy „nyugat-dunántúli festő” alkotása.

12. kép. Nyugat-dunántúli festő: Vázlat egy faltükrö/stukkó hatású szobafestéshez, 1760-as évek. Csorna, Premontrei Prépostság Levéltára

278A négy vázlatrajz legjellemzőbb közös vonása a rokokó rocaille-díszének rendkívül hangsúlyos jelenléte. Minden motívumot, így falfülkét, műmárvány hatású táblát, vakolt keretelésű falmezőt hangsúlyosan rocaille-dísz keretel, vagy rajtuk akár centrális szerepre tör, egyértelműen jelezve a francia rokokó nagyhatású formadíszének páratlan térhódítását. A barokk ornamentikának ez a látványos, utolsó fellobbanása az 1760-as évek vizuális kultúrájában oly intenzitással jelent meg, hogy a korszak minden művészeti ágában, technikájában, anyagában meghatározó szerepe lett. Dekorativitásának erejét mi sem mutatja jobban, hogy Magyarországon olyan hagyományörző műfajokban is áttörést ért el, mint például falusi közösségek protestáns templomainak famennyezetes tábláin, amelyet addig, akkor már közel másfél évszázada a késő gótika ornamentális világából táplálkozó motívumkincs uralt. Dél-baranyai festett famennyezetek (Drávaiványi, Kóros, Adorjánháza) mutatják ezt a legszemléletesebben. De tudjuk, hogy a rokokó hatása a magyarországi festett parasztbútoron vagy akár a magyar népviseletben is még évtizedeken át tovább élt.

A 18. század közepének, második felének kultúrájában a rokokó és a késő barokk szobafestés műfajának megjelenése egyfajta társadalmi kiegyenlítődést jelez, amelynek ez a dekoratív, a mindennapi élet színtereit, háttérét színes ornamentikává változtató műfaj az egyik leginkább elérhető formája volt. A csornai a rajzok e folyamat korai fázisából valók, s technikájukat tekintve, egyfelől még felidézik a barokk kori falfestés tónusokban gazdag világát, másfelől azonban már előfutárai, korai példái azoknak az áruminta-lapoknak, amelyekkel a 19. század elejétől ez a műfaj, a szobafestés műfaja már egyre kevésbé lesz művészet, hanem sokkal inkább mintalapok után, leegyszerűsített formákkal, azok mechanikus ismétlésével dolgozó szobafestő-ipar. De ekkor, az 1760-as években, amikor e rajzvázlatok készültek, még egy díszítőműfaj „demokratizálódásának” jeleként tűnnek fel. Hogy ez mit jelentett a 18. század második felében a hazai városi polgárság széles rétegei számára, azt a Soproni Fabricius-ház 1780 körül festett enteriőrjében az Askercz Éva által rendezett kiállítás ma is eleven mutatja.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Kücsán József: A külváros déli fala¹³⁷

279 Kücsán József: A külváros déli fala¹³⁷⁽¹³⁷⁾

A város 19. század eleji gazdasági és társadalmi viszonyait tanulmányozva feltűnt, hogy amikor a forrásul felhasznált birtokkönyv¹³⁸⁽¹³⁸⁾ mezőgazdasági ingatlanjai közül a „házi kert” állományt soroltam városnegyedenkénti rendbe, a 4. adózási negyedben találtam a belterületi kertként adóztatott földterület felét.¹³⁹⁽¹³⁹⁾ Erre csak részben szolgál magyarázatul, hogy e negyed területére estek a Vendégfogadószer (a Várkerület keleti sora), az Ötvös, Magyar és Kispócsi utcák északkeleti sorának Paprét fele mélyen benyúló kertjei, mert ezek összterülete ugyan 14.361 nöl volt, de az ennek levonása után fennmaradó 24.894 nöl még így is az egész város belterületi kertállományának közel harmadát (31,65 %) tette ki. További, utcánként részletező rendezések táblázataiból kiderült, hogy ennek az egyharmadnak a zömét (23.888 nöl) a Kispócsi utca, illetve a Hosszú sor déli oldalának kertjei adták. Ezek közül, úgy tűnik, hogy a Kispócsi utca déli sorának összesen 4.410 nöl területű (17 telken 30 parcellából álló) kertjei többé-kevésbé egyenletesen és méretüket tekintve a beépítési vonalhoz, illetve teleklábhhoz viszonyítva, arányosan követték egymást.

Más képet mutattak a Hosszú sor telkei, amire az 1. táblázat függelékben közölt adatai utalnak.¹⁴⁰⁽¹⁴⁰⁾ Mint látjuk, az utcasor keleti kétharmadában (N° 585–622.) tekintélyes méretű házi kertek voltak, zömmel 400–600 nöl területtel, de némelyik közülük az egy katasztrális holdat is meghaladta. Az is feltűnik, hogy az egymást követő telkeken regisztrált kertek területének változása nem arra vall, hogy a telkek mélysége apránként csökkenne, azaz a beépítési vonal (az épületek utcai homlokzatai) és a teleklábak fokozatosan közelítettek volna egymáshoz. Épp ellenkezőleg, a Magyar kapu melletti első telek (N° 585.) a sorban a legnagyobb kertet tartalmazta (1.666 nöl), a következő néhány 400–600 nöl kertterületre ugrott vissza, majd az ezek után való öt telken (N° 592–596.) 1.200–1.600 nölös kertek voltak, melyeket ismét kisebb, 400–700 nölös kertek követtek. Az utca-sor nyugati harmadában (N° 627–649., a későbbi Rákóczi utca) viszont – minden átmenet nélkül –, drasztikusan lecsökkent a kertek mérete, itt 36–239 nöl közötti területeket találtunk.

Mi volt az oka ennek a hullámvásznak? Hol és mi módon húzódott a város déli részén az a kül- és belterületet elválasztó határvonal, ami ilyen nagy területi eltéréseket engedett meg annak ellenére, hogy a beépítési vonalban nem voltak nagyobb törések, ráadásul a telkek szélessége is közel azonosnak mutatkozott? Ezekre a kérdésekre nem adott választ az eddigi szakirodalom, s nem találtam magyarázatot az érvényesnek ²⁸⁰tekintett rekonstrukciós térképeken sem, melyek a városfal mögött,

tehát belterületként ábrázolták a Hosszú sortól a Bánfalvi patak medréig (a mai Deák tér vonala) húzódó széles sávot.¹⁴¹⁽¹⁴¹⁾ (Szörszálhasogatásnak tűnhet, hogy ahol lehetséges, igyekszem a bel- és külterületet elválasztani egymástól. Az adatok viszont azt mutatják, hogy a területek hovatartozását fontos kiemelni, mert a belterületi állományuként számba vett „házi kert” egységnyi adótarifája legtöbbször a duplája (0,5 dénár/nöl) volt a külterületi „külső kert” átlagos szorzójának (0,25 dénár/nöl) és sokszorosa a szántóföld adótételének (0,00033 dénár/nöl). Az alább bemutatandó térképek pontossága tehát elemi érdeke volt mind a hivatalnak, mind az adóztatott félnek.¹⁴²⁽¹⁴²⁾)

Az említett, kirívó területi eltérések annak idején már szemet szúrtak Thirring Gusztávnak is, amikor – ugyanezen forráscsoport felhasználásával –, alapvető művét írta a város 18. századi népesedési és gazdasági viszonyairól. A kérdést akkor ő így oldotta fel: *„A kerteknek összefüggő, széles sávja húzódott továbbá a régi Hosszú sor [...], továbbá a Kis-utca házai mögött az Újteleki-kaputól egészen a Kis-kapuig, amely kert-sávot csak az evangélikus temető szakított meg. Ezek a kertek is az említett utcák házeitől a külső városfal felé nyúltak hátra, helyenként igen tekintélyes mélységet érve el. Úgy látszik azonban, hogy ezek a kertek nem nyúltak egészen a városfalig, hanem utóbbi mentén nagyobb közterületek voltak, amelyeket csak a század végén csatoltak a kertekhez. Innen van az, hogy az egyes házak kertjeinek területe ekkor hirtelenül lényegesen megnagyobbodik.”*¹⁴³⁽¹⁴³⁾

A fenti, ésszerűnek tűnő magyarázatot nem fogadhatjuk el, mert több érv szól ellene. Először is, Thirring nem jelölt meg egyetlen forrást sem, ami hivatalos iratban (vagy térképen) ilyen közterületet regisztrálna, s a szakirodalomból sem ismerünk ilyen adatot. Másodszor, „közterület” csak úgy képzelhető el, ha arra „közút” is vezet, márpedig a Hosszú sor zárt beépítési vonalát a 19. század utolsó harmadáig nem bontották meg, így ha lett is volna ilyen városi terület a falak mentén, az a „köz” számára megközelíthetetlen volt.¹⁴⁴⁽¹⁴⁴⁾ A harmadik ellenérv, hogy az idézetben a kertek sávját elválasztó evangélikus temető helyének a külső városfalhoz való viszonyítása ellentmond más források adatainak. Thirring mondatait értelmezve úgy tűnik, mintha a külváros délre kifutó nagyobb kertjei – köztük az elválasztó, tehát velük azonos mélységű evangélikus temető is –, alsó (déli) végükkel a városfalhoz csatlakoztak volna, illetve ahol nem, ott „közterület” feküdt a fal és a kertek között. (Ezt az értelmezést láttuk viszont a már idézett, 18. századi, rekonstruált állapotokat bemutató térképein is.¹⁴⁵⁽¹⁴⁵⁾)

Ez azért meglepő, mert Thirring úgy hivatkozott Payr Sándor korábbi tanulmányaira, mint amiket felhasznált műve megírásakor!¹⁴⁶⁽¹⁴⁶⁾ Márpedig (az én olvasatom szerint) ²⁸¹Payr idevágó írásaiból egyértelműen az derül ki, hogy miután az evangélikusokat 1674-ben templomaikból kitiltották, külön nyugvóhelyet is kerestek a felekezet halottai részére. Választásuk a birtokukban egyedül meghagyott, a Hosszú soron épült magyar iskola mögötti kertre esett, s 1674 márciusától oda temették az elhunytakat. Ezt a kertet nevezték később kis- vagy előtemetőnek („der kleine oder Vor-Friedhof”), és ennek a déli fala volt a 17. század első harmadában épült külső városfal. Az 1679-ben kitört pestisjárvány 1378 evangélikus halottja számára viszont ez a kicsi sírkert szűknek bizonyult. *„A halálnak ilyen bő aratásával a kis temető jóformán egészen betelt. Váratlanul hamar ki kellett bővíteni és pedig alaposan. Nem csak az iskolához tartozó és már a külváros falán is kívül eső szántóföldet, hanem jobb és balfelől a szomszédos földeket is összevásárolták s az egész nagy területet kőfallal vették körül. Három oldalról a kőfalak, melyek mellett a legrégebb síremlékek állottak, ebből az időből valók. Ez a kibővítés 1680-ban történt és Sopronnak 1681. és 1700. évi látképein világosan látható, amint az evang. temető falai a külváros falából kiszögellenek.”*¹⁴⁷⁽¹⁴⁷⁾ Az új bővítmény északi oldalfala volt ezek szerint a külső városfal (a belterület határa!), mint amin túl, déli irányba nagyobbították a temetőt.

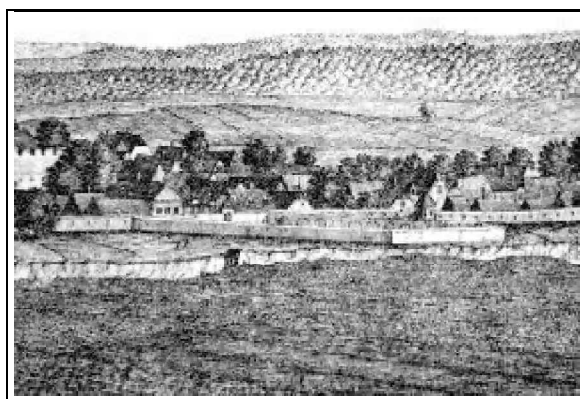
Hasonló értelmű Hajnóczi Dániel 1739-es városleírásának evangélikus temetőre vonatkozó része: *„Két ev. temető van itt: az egyik a városfalon belül, a másik azon kívül a földeken, és kerítés övezi. Így*

egyikből a másikba a városfalon tört kapunyíláson lehet átjutni. A külsőt az előkelőbbek kriptái és sírfeliratai díszítik.”¹⁴⁸⁽¹⁴⁸⁾

A fenti – az evangélikus temetők várfalhoz viszonyított helyét tisztázó – idézetek segítenek Bél Mátyás (1742 utáni) városleírásának a Domonkos templomról és kolostorról, valamint annak kertjéről írott sorait is értelmezni: „... Ez sem marad mögötte egyetlen másik szépségének. [Ti. a Domonkos templom. K. J.] Egyik oldalát a felkelő nap világítja meg, a másik oldala kolostor, melyet nemrég építettek a dominikánusok. [...] Nem kevesebb gyönyörűséggel szolgál az atyáknak a kert, mely hátul a városhatáron át kinyúlik a földekre. A külváros falának áttörésével új fallal vették körül, miként az ágostai hitvallást követők temetőjét.”¹⁴⁹⁽¹⁴⁹⁾ Mint látjuk, a domonkosok kertjének déli irányú bővítése – az evangélikus temető kibővítése után mintegy 40–50 évvel – ugyanúgy, a város határán kívül történt és a városfal áttörésével járt!

Holl Imre tanulmányaiból¹⁵⁰⁽¹⁵⁰⁾ tudjuk, hogy a külvárosok védelmére tett erőfeszítések két szakaszra bonthatók. A 16. század elején – a fokozódó török veszély miatt – először a „belső külváros” vásár- és piacteret védő erősítései készültek el, a Várkerület külső sorának telkei mögött, a Major köztől az Ötvös utca vonaláig. 1580-ban már (s utána még többször) felszólították a „külső külváros” polgárait is, hogy a szélső utcák telkei mögötti „külső városkerítésnél” építsenek falakat. A munkálatokról nincsenek biztos adatok, de Bocskai hadainak 1605-ös dúlásai azt mutatják, hogy a külváros akkor még védtelen ²⁸²volt.¹⁵¹⁽¹⁵¹⁾ Ezen okulva, Lackner Kristóf polgármestersége alatt, 1617–1627 között épült fel végül az a bástyákkal erősített kőfal, amely alant idézendő térképeinken jól látszik. Holl Imre említett első cikkében a külső városfallal övezett térséget úgy határozta meg, mint amely nem csak a szűken vett, lakott és beépített területet jelentette, de északon, nyugaton és délen benne foglaltattak a házakhoz tartozó kertek, gyümölcsösök és majorok is, ahol később a lakóterek biztonsággal fejlődhettek.¹⁵²⁽¹⁵²⁾

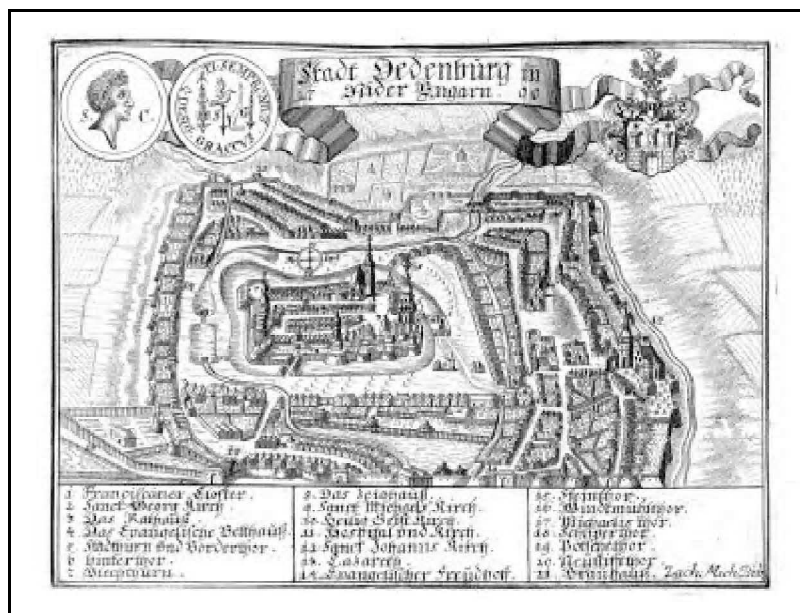
A jelek szerint a város bel- illetve külterületének elválasztásánál a megoldás kulcsa az lehet, ha sikerül pontosan meghatározni a Lackner-féle külső városfal déli szakaszának vonalát, amihez képest a magam 19. századi adatait, illetve az idézett szerzők 17–18. századi adatait viszonyítanunk kell, mert a már idézett rekonstrukciós térképek a Thirringnél kifogásolt, ellentmondó adatok szerint meghatározott nyomvonalat mutatják.

1. kép. Daniel Suttinger, Sopron látképe 1681 c. metszetének részlete.

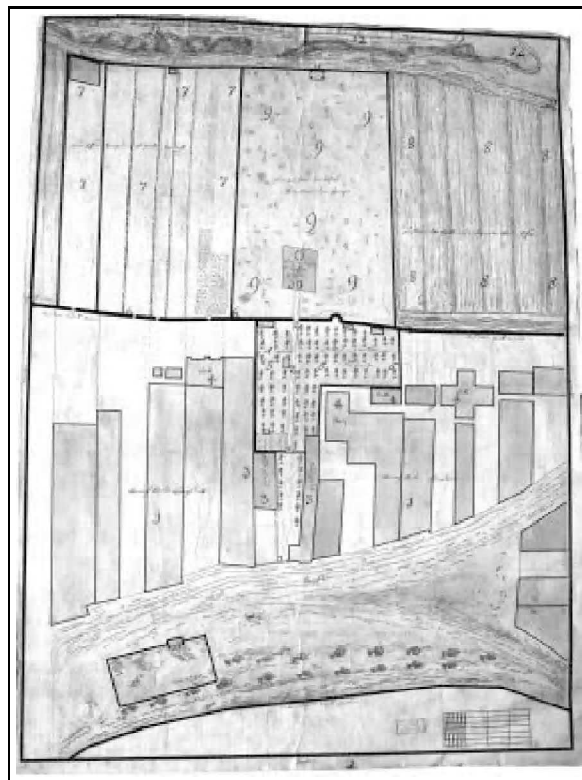
Sajnálattal kell konstatálnunk, hogy a fal pontos helyének meghatározásához nem rendelkezünk 17–18. századi várostérképekkel.¹⁵³⁽¹⁵³⁾ Ez lehet az oka, hogy idézett munkájában Payr Sándor sem térképre, hanem a város két látképére utalt, mint amelyeken világosan felismerhető a kibővített temető falának kiszögellése. Bár nem jelölte meg pontosan, de az elsőként hivatkozott 1681-es látkép minden bizonnyal Daniel Suttinger mondott évre datált rézmetszete lehet. Ha a képet alaposan megvizsgáljuk, a külső

283 városfal előterében valóban ott látjuk a temető városfallal azonos magasságúként ábrázolt kökerítését¹⁵⁴⁽¹⁵⁴⁾ (1. kép). A metszetről az is kiderül, hogy abban az időben a külváros fala és a Rák- (Bánfalvi-) patak mély árka között – a temetőtől keletre és nyugatra –, még csak szántóföldek voltak.

2. kép. Zacharias Michel, Sopron 1700

A másodikként hivatkozott kép valószínűleg a Zacharias Michel-féle 1700-as rézmetszet lehet, amely szokatlanul magas betekintési szöge miatt sajátos átmenet a térkép és az átlagos madártávlati városkép között.¹⁵⁵⁽¹⁵⁵⁾ Bizonyára ebből ered, hogy Sopron 18. századi topográfiájáról szólván, a legtöbb kutató (jobb híján) ezt a metszetet használta részben forrásként, részben mondandója illusztrálására. Nem kétséges, hogy a kép a beépített telektömbök elhatárolása, az utcák vonalának vezetése és a város vízrajza szempontjából többé-kevésbé megbízható, de a számunkra fontos, telkenkénti azonosításra alkalmatlan (2. kép). Annak ellenére, hogy én ezen a metszeten a Payr által említett kiszögellést a legtűzetesebb vizsgálódással sem tudtam felfedezni, a kép²⁸⁴néhány lényegtelennek tűnő részletére mégis érdemes utalni. Az egyik, hogy a Hosszú sor beépítési vonalát és a déli külváros falának vonalát a teljes soron egymással párhuzamosnak mutatja, csekély, de azonos mélységű, délre futó kertekkel. Ezt látjuk a 14-es számmal jelölt evangélikus temető telkénél is. A másik, hogy a 19-es számmal jelölt Magyar kaput nem a várfal síkjában lévőnek ábrázolta a metszet.¹⁵⁶⁽¹⁵⁶⁾ Ha a metszeten alaposan megnézzük a szóban forgó pontot, jól látszik, hogy a falhoz (annak síkjára merőleges) „előépítmény” csatlakozott, külső oldalán a tulajdonképpeni kapuval.¹⁵⁷⁽¹⁵⁷⁾ A képen az is tisztán kirajzolódik, hogy nem csak a kőből épült városfal volt jóval hátrébb a kapu síkjánál, de a 13-as számmal jelölt Lazareth telke melletti kert palánkja sem a kapuhoz, hanem az előépítmény derekához csatlakozott.

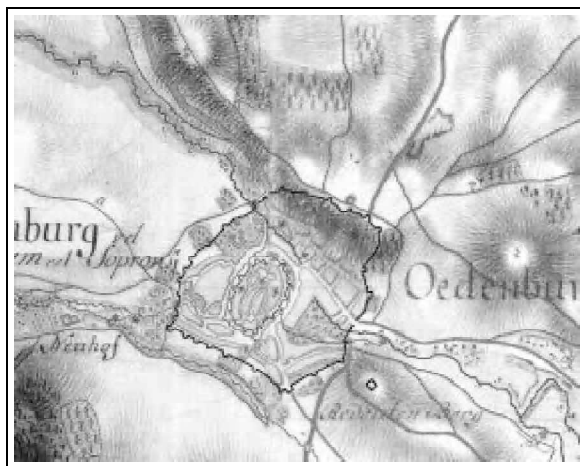

3. kép. Az evangélikus temető átnézeti térképe a 18. század végéről (SL SvT 34.).

285 Bár részletes várostérképünk nincs, rendelkezésünkre áll az evangélikus temető 18. század végi átnézeti térképe, amely érthetetlen módon, a kutatás figyelmét mind ez ideig elkerülte ¹⁵⁸⁽¹⁵⁸⁾ (3. kép). Az Északról Délre tekintő tájolású térkép közepén az iskola telke látható, rajta a Hosszú sor („Strasßen”) ¹⁵⁹⁽¹⁵⁹⁾ vonaláról induló hosszabb nyugati, illetve a telek belsejében épült rövidebb keleti épülettömbbel („Schuel Haus”). Mögöttük a Payr és Hajnóczi idézetekben szereplő belső, régebben felhagyott sírkert, a rajz szerint ekkor már 8 sor eperfával „kiültetve” („alt casierter freit Hof mit Maulber Baume Aus gesetzt”). Ábrázolták az iskola szomszédságában fekvő 3 keleti és 3 nyugati telek épülettömbjeinek befoglaló körvonalait („Benach Barte Heisßer”), illetve a házak végében álló gazdasági épületeket („Statl”) is. A térképlap közepén, Kelet–Nyugat irányban húzódik a felmért hét portát délről határoló külső városfal (két helyen is felirattal jelölve: „aisßere Stadt maur”), keleti felén több keskeny gyalogkapuval, az evangélikus temetőnél pedig kisebb, félköríves bástyával. A térképlap felső felén, a városfal déli előterében találjuk a temető két és fél telek széles, kőfallal kerített, 1680 utáni bővítését („Evangelischer freit Hof mit Mauren um fangen”), benne két épület körvonalával, közülük a nagyobbikat felirat is jelöli: („Ein mit Holz er Richtete schubfen”). A temető keleti oldalfala mentén szintén két és fél teleknyi szélességű, kőfallal ¹⁶⁰⁽¹⁶⁰⁾ körülvelt kerttömb látható, benne a keleti oldalon kő-, beljebb vélhetően karókerítéssel elválasztott kertparcellák. A felirat szerint („Haus Ecker jengstens zu gärten gemacht”) tehát a térkép elkészítése előtt nem sok idővel, a házakhoz tartozó, városfalon kívüli szántókat vették kerti művelés alá oly módon, hogy a falat gyalogkapukkal áttörték és a Bánfalvi patak medre mentén futó dűlőútig nyúló parcellákat alakítottak ki. ¹⁶¹⁽¹⁶¹⁾ Fontos és figyelmet érdemlő részlete még a térképnek a temetőtől nyugatra elterülő, a felirat szerint a házakhoz tartozó szántó föld („ausßer der Stadt maur Ligente Haus Ecker”). Ezt nem kerítette sem fal, sem palánk, parcelláit nem karókerítések választották el csak barázdák, a jelek szerint tehát ugyanolyan művelés alatt állt, mint a város határának bármelyik, szántóterületet tartalmazó dűlője. Az egyes szántótagokhoz nem vezetett a falon áttört gyalogkapu sem, megközelítésük a patakparti úton

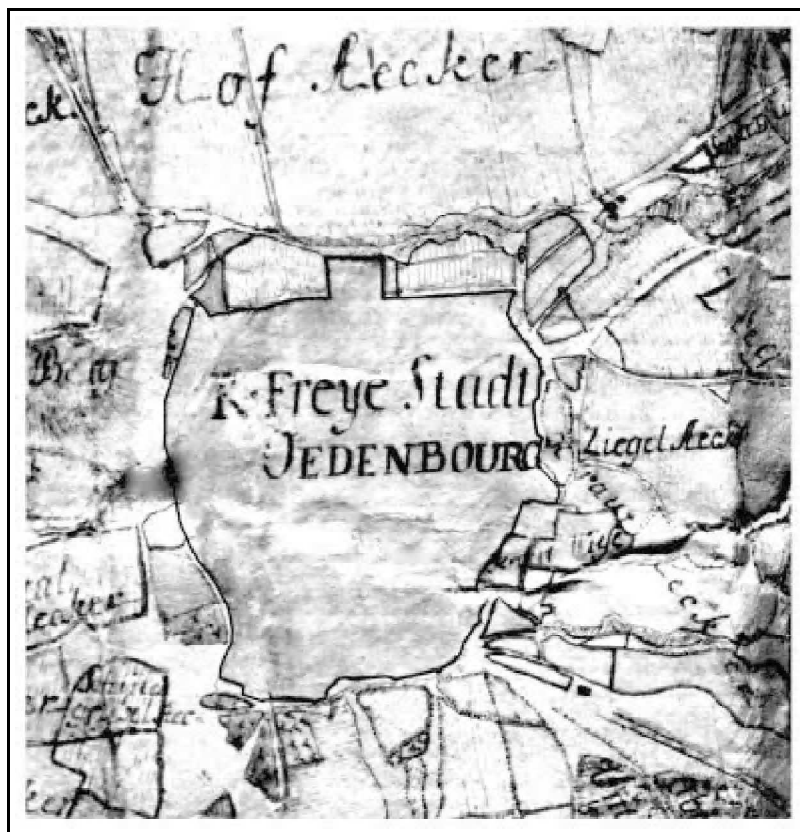
történhetett.

A lap sarkában megadott lépték („20 bécsi öl” = 73 mm) segítségével kísérletet tehetünk az ismert pontoktól való távolságok lemérésére. Ezek szerint a Hosszú sortól (az iskola utcai homlokzatától) a külváros déli fala cca. 55” ölnyre, 100–105 méternyire volt. Méréseim szerint az 1680-ban bővített temető déli, ” öl (90–100 cm) vastag kerítésfala a városfaltól 61 öl távolságban épült fel, tehát a Hosszú sortól mért távolsága megközelítőleg $117 \frac{1}{6}$ ölnyi (220–222 m) lehetett. Ha a térképet hitelesként fogadjuk el, a város déli részét illetően fenntartással kell fogadnunk Holl Imre idézett megállapításának érvényét, miszerint a Lackner-féle fal elegendő területet kerített be a város későbbi, biztonságos fejlődéséhez. Mint látjuk, a városfal az utcavonalhoz a feltételezettnél jóval közelebb [286](#) volt, s az épülettömbök mögött inkább gazdasági udvaroknak engedett helyet, mintsem kerteknek –, bár annak tudatában kell lennünk, hogy a fal felépítésének idején a telkek „beépítési hányadosa” jóval kisebb lehetett, mint a 18. század utolsó harmadában. Jóllehet az előzőekben tüzetesebb elemzés alá vett részterkép csak a Hosszú sor egy rövid, középső szakaszára tartalmazott adatokat, ennek felbukkanása után érdemesnek mutatkozott további, kevésbé részletes térképeket újra megvizsgálni.

4. kép. Az első katonai felmérés Sopront ábrázoló egyesített lapjainak részlete.

Az első katonai felmérés a 18. század utolsó harmadában készült, 1:28.800 léptékű lapjai ugyan fontos forrásai a történeti topográfiának, de az egyes települések belterületének vizsgálatában csak az utak és telektömbök szintjéig szolgáltatnak megbízható adatokat. Sopron esetében külön gond, hogy a város belterülete félbevágva két egymáshoz csatlakozó lap szélére került. [162\(162\)](#) Ám ha vesszük a fáradságot és a két részt a lehető legpontosabban összeillesztve kinagyítjuk, igen hasznos térképet kapunk, amelyen az utak, valamint a beépített belső tömbök mellett a belterületi vízhálózat ugyancsak jól kirajzolódik, és ami számunkra most fontos, a hadmérnökök a 18. század végi külváros falát is pontosan ábrázolták (4. kép). Mint látjuk, a Magyar kapu [287](#) „előépítménye” ezen a térképen is azonosítható, továbbá a síkvetületi ábrázolásnak köszönhetően az is kiderül, hogy az előépítménytől délnyugatra álló bástyánál a fal élesen fordult, majd enyhe ív után vette fel az egyenesen a mai Zsilip utca torkolatáig vezető nyugat-északnyugati irányt. A külváros déli fala ezen a térképen is a Hosszú sor beépített tömbjéhez közel helyezkedett el. Igen lényeges részlet, hogy a városfal déli előterében világosan felismerhető az evangélikus iskolától a domonkosok kertjéig, illetve a Bánfalvi patak medréig terjedő, kőfállal kerített kerttömb. (Ebben az evangélikus temető 1680-as bővítésének helyét nyugaton a befoglalt bástyához, a Bél Mátyástól idézett adat helyét pedig keleten a Domonkos templomhoz viszonyíthatjuk.) Arra szintén érdemes felfigyelnünk, hogy a Michel-féle metszeten oly pontosan ábrázolt Lazareth telke és a szomszédságában fekvő kert kissé bizonytalan körvonalakkal ugyan, de ezen a térképen is a kerti művelésre utaló színezéssel szerepel, ám a metszeten látható palánkkerítést nem jelölték.

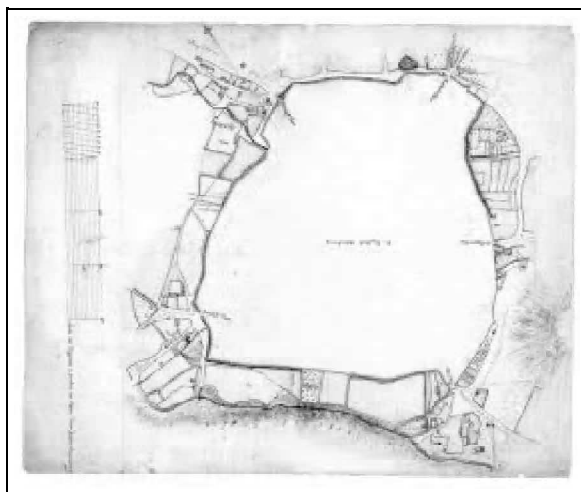
5. kép. Sopron város külterülete 1802 c. térkép részlete (SL SVT 195.).

288A részlettérképek után való kutatás közben előbukkant egy olyan lap a 18–19. század fordulójáról, amely Sopron külterületének beosztását mutatja, a dűlőket művelési áganként más-más színnel jelölve.¹⁶³⁽¹⁶³⁾ A város ezen a térképen a belterületre érvényes adóztatás határvonalai által kerített, egyszínű tömbként jelent meg, de ezek a kontúrok azt is pontosan kirajzolták, hogy a belterületi állományba vett, vagy ahhoz csatolt területek 1802-re hol lépték már át az egykori határnak tekintett külső városfalat¹⁶⁴⁽¹⁶⁴⁾ (5. kép). Jól látjuk, hogy a körvonalak többé-kevésbé egybeestek az első katonai felmérés jól követhető külső városfalaival. (Ahol kisebb-nagyobb eltérést tapasztalunk, ott a katonai felmérés lapjai általában falak előtti kerteket jeleztek.) Ezen a térképen is biztosan felismerhető a fal déli előterében a Bánfalvi patakig lenyúló (az evangélikus temetőtől a domonkosok kertjéig terjedő) kiszögellés, mint ami már egyértelműen belterületbe vont térség. A kerttömbtől keletre és nyugatra 1802-ben még szántóföldeket ábrázoltak – ezt a nyugati szántóterületet láttuk Suttinger metszetén, illetve a szélső parcelláit a temető átnézeti térképének nyugati oldalán – a városfal előterében. A keletre eső szántóterület Magyar kapuval szomszédos néhány parcelláját ebben az időszakban már szintén kerti művelés alatt állóként jelölte a térkép. Sajnos, nem tudjuk megállapítani, hogy hány telekhez tartozó földterület lehetett ez, mert az ábrázolás nem elég részletes. Az viszont bizonyos, hogy ebben a blokkban volt annak a Zobel Mihály (P-1779, H-12058) sertéskereskedőnek a kertje, aki fenti táblázatunkban az első helyen szereplő 1.666 négyszögöles kertet birtokolta. Házi Jenő róla írta, hogy „1801-ben 12 Ft-ra büntetik meg, mert kertjéhez áttörte a városfalat és azon ajtót készített (Journal, Nr 1186.); kevéssel utóbb 32 Ft büntetéssel sújtják a városfalba vágott lépcső miatt (uo. Nr 1542.).”¹⁶⁵⁽¹⁶⁵⁾

Az Országos Széchényi Könyvtár térképtára őriz még két Sopront ábrázoló (közel azonos) lapot, melyek a városfal helyének meghatározásában fontosak lehetnek.¹⁶⁶⁽¹⁶⁶⁾ Az itt bemutatott lap az előző térképhez hasonlóan a belterületnek csak a kontúrjait mutatja, de a bástyákkal tagolt külvárosfal

vonalvezetésének ábrázolása itt a legrészletesebb és legpontosabb, az eddig fellelt térképek közül, hosszabb szakaszokon még a falak menti sáncárcok maradványait is felismerhetjük (6. kép). Nagyon jól látszanak a falak előterében a kertek, szőlőskertek és a szántók, a fontosabb kertek nevét is feltüntették („Franciscaner Garten”, „Jesuiten Garten”), illetve a kerti építményeket is jelölték. A külvárosok kapuihoz közeli apróbb kertek sűrűbb beépítéseiben már felismerhetjük a későbbi „elővárosok” csírait is.

Ha a városfal mondandónk szempontjából fontosabb, déli előterének változását teljes folyamatában akarjuk látni, idéznünk kell Hárosy Zsigmond 1841-es városképének¹⁶⁷⁽¹⁶⁷⁾ 289 megfelelő részletét is (7. kép), összehasonlítva Daniel Suttinger fent bemutatott metszetének részletével. Szerencsénkre, a művész 160 évvel Suttinger után, majdnem ugyanarról a helyről, bár kissé magasabb betekintési szögből ábrázolta a várost. A perspektivikus torzítások így ugyan mások lettek, de az evangélikus temető északi és keleti (sírköveket tartó) fala minden kétséget kizáróan azonosítható, ennél fogva a viszonyítási pontok mindkét képen biztos tájékozódást engednek. Hárosy metszetén tisztán látszik, hogy 1841-re a kerítések vonala a déli oldal teljes hosszában elérte, vagy erősen megközelítette a Rák- (Bánfalvi-) patak mély árkat, a másfélszáz évvel korábban jól felismerhető, bástyákkal erősített külső városfalat pedig elnyelte az épületek kusza szövevénye.

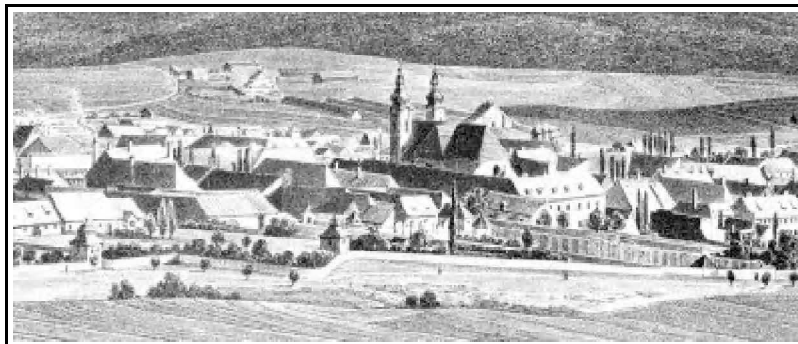
6. kép. A Sopron külső városfalán kívül eső terület térképe 1750–1800 (OSZK Tk 843.).

²⁹⁰Összefoglalva a mondottakat. A szakirodalom eddig feltárt adataiból nem derül ki egyértelműen, hogy a középkorban kialakult Hosszú sor¹⁶⁸⁽¹⁶⁸⁾ telkei a Bánfalvi patakig nyúltak vagy sem, így a szórványadatok¹⁶⁹⁽¹⁶⁹⁾ ellenére sem lehetünk biztosak abban, hogy a patak mentén fekvő szántóterület parcelláit szorosan a házakhoz tartozó szántóként hasznosították-e. Vélhető, hogy a telkek lábát már a 15. század második felében összefüggő sövény, a Holl Imre által említett „külső városkerítés” zárta le, melynek kijavítására Mátyás király 1480-ban itt állomásozó katonaságát rendelte, illetve az előljáróság 1580-ban a külváros polgárait a kerítés kisebb falszakaszokkal való kiváltására bízta.¹⁷⁰⁽¹⁷⁰⁾ Ezen a nyomvonalon épült fel 1627-re a Lackner-féle külső városfal, végig a Hosszú sor mentén, de északabbra, az utca vonalához jóval közelebb, mint amit az eddig érvényesnek tekintett rekonstrukciós térképek feltételeztek.¹⁷¹⁽¹⁷¹⁾ Az utcavonal és a városfal távolságát megközelítő pontossággal – az evangélikus temető átnézeti térképének segítségével –, csak a sor középső szakaszán, hét telek szélességében tudjuk meghatározni. Viszont a felsorakoztatott, kevésbé részletes, de megbízhatóan tekinthető metszetek és térképek városfal ábrázolásai azt mutatják, hogy a fal a Magyar kapu melletti enyhe íve után egyenesen tartott a mai Zsilip utca torkolatához. Ellenben a Hosszú soron (ha nagyobb törések nem is voltak), de kisebb kanyarulatokat még az első katonai felmérés telektömbjei is jeleztek, így 5–15 méter közötti eltérések az utcavonal és a várfal közötti távolságban mutatkozhattak. A

városfal déli előterében végrehajtott első olyan bővítést, amely a fal áttörésével és a bővítmény kőfállal való bekerítésével járt, a katasztrofális méretű pestisjárvány kényszerítette ki 1680-ban.¹⁷²⁽¹⁷²⁾ Úgy tűnik, hogy a későbbiekben a Hosszú sor beépítési vonala és a védőfal által meghatározott, legfeljebb 105 méter mély telkek szűknek bizonyultak a déli városrészbe települő domonkos barátok és módosabb gazdapolgárok számára, s a békés 18. században egyre-másra túlléptek a városfalon, belterületbe vonva a városfal és a kanyargó patakmeder közötti szántókat, amiről Thirring telekbővülésekről idézett utalásai vallanak. Ám ezeket a területeket már nem szántóként művelték, hanem körben kőfalakkal oltalmazott, belül kerítésekkel elválasztott, nagyobb jövedelmet hozó házi kerteket alakítottak ki, miként az evangélikus temető melletti térségen láttuk, ami gyakorlatilag a Hosszú sor középső harmadának telkeit (a mai Széchenyi tér) jelentette. Nincs adatunk rá, vajon a város hatóságai a védőfal áttörésének engedélyezését a fallal azonos erejű kökerítés építéséhez kötötték-e, de hogy a külső fal épségének megővására még a 19. század fordulóján is ügyeltek, arra példa Zobel Mihály kétszeri, tetemes összegű büntetése.

291A magam 1809/1810-es adókönyvből származó adatai arra engednek következtetni, hogy a 19. század első évtizedében a Hosszú sor keleti harmadán felgyorsult a városfal előtti tekintélyes méretű szántók belterületi állományba vonása. Ez egybevág azzal a másutt részletezett megfigyeléssel, hogy ebben az időszakban a Kispócsi utcában és a Hosszú sor keleti kétharmadán élt a legjobb módú gazdapolgárok jelentős hányada.¹⁷³⁽¹⁷³⁾ Valószínű, hogy az ő, gazdaságaik bővítésére irányuló törekvésük siettette a falak előtti szántók belső telkekhez való csatolását, s ők a városfalat is ki tudták váltani a hasonló biztonságot adó kökerítések felépítésével.¹⁷⁴⁽¹⁷⁴⁾

Arra, hogy a Hosszú sor nyugati harmadának házai mögötti szántókat mikor és mi módon kapcsolták a telkekhez, pillanatnyilag nincsenek adataink. Azt láttuk a birtokkönyv területi adataiból, hogy 1810-ig ez még nem történt meg. Az viszont tény, hogy a folyamat 1840-re lezárult, mert Hárosy Zsigmond metszetén már a Bánfalvi patak árkához közeli, zezugos kerítésvonal látszik a város teljes déli előterében, s ezt az állapotot mutatja a második katonai felvétel 1845-ös felmérésű térképszelvényének városalaprajza is.¹⁷⁵⁽¹⁷⁵⁾

7. kép. Hárosy Zsigmond, Sopron, 1841 c. litográfiájának részlete.

Hárosy litográfiájának egyébként is érdemes nagyobb figyelmet szentelnünk, mert nem kizárt, hogy annak tanulmányozása adja meg a választ a rekonstrukciós térképek déli külváros falát illető tévedésének okaira. Mint a 7. kép kivágott részletén láttuk – de a teljes metszetet szemlélve még világosabban kiderül –, 1840-re a kertek és a gazdasági épületek (főként a nagy alapterületű pajták), tökéletesen „elnyelték” az eredeti városfalat. Ha a kép közepén az evangélikus temető bővítményének sírköveket hordozó, **292**rövid északi fala nem jelezne egyértelműen a városfal helyét és csapásirányát, valószínűleg meg sem találánánk! Bátorkodom ezt azért állítani, mert amikor a város 1840 utáni állapotáról készült, síkvetületi ábrázolású térképekre nézünk,¹⁷⁶⁽¹⁷⁶⁾ melyeken a telkeket lezáró pajták között az evangélikus temető északi fala már csak mint telken belüli választóvonal jelenik meg,

eszünkbe sem jut városfalat keresni a Hosszú sor gazdasági udvarainak déli határán. Sokkal inkább az 1840-ig kiépült, a Magyar kaputól az Újteleki kapuig tartó alacsonyabb-magasabb kökerítések egybefüggő, zárt külső vonalán, amely azt sugallja, hogy a déli erődítés fala ott húzódott. Márpedig Thirring Gusztáv a 18. századi rekonstrukciós térképeihez jól felismerhetően, azt a Szita-féle lapot használta vaktérképként, ami javított (a gyorsan fejlődő új elővárosok adataival is bővített) kiadása volt az 1856-os kataszteri térképnek, s a városfal teljes déli előterét már belterületként ábrázolta. Így több generációval későbbi állapotokat mutatott, mint az általam kutatott 19. század eleje, nem is szólva a Thirring által tárgyalt 18. század viszonyairól! Nem csodálkozhatunk tehát, hogy a keresett adatokat nem tudtuk rajta azonosítani.

Úgy hiszem, a fent mondottakból az következik, hogy a külső városfalra eddig hitelesnek tekintett térképeket a fal déli szakaszát illetően módosítanunk szükséges, s az erődítés vonalát hozzávetőleg 80–120 méterrel északabbra kell meghúzni.¹⁷⁷⁽¹⁷⁷⁾ Azt sem zárhatjuk ki, hogy a városfal Magyar kapu és Lénárd kapu közötti szakasza is más nyomvonalon futott – gondoljunk csak a Magyar kapu előépítményéről mondottakra –, de ennek tisztázása további vizsgálatokat kíván. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az első katonai felmérés lapjai, illetve az 1802-es külterületi térkép a városfal előterében több helyütt jeleztek „külső” kerteket, melyekről a birtokkönyvek is bőségesen szolgálnak adatokkal. Azt, hogy ezek a kertek a 19. század első felében a történeti külváros negyedeinek szélső, városfal menti telkeihez kapcsolódtak-e, miként a déli oldalon láttuk, vagy az ekkor már formálódó, kapukon kívüli új elővárosok (See-Vorstadt, Raaber-Vorstadt, etc.) telkeinek részei lettek, a későbbi kutatásoknak kell kideríteniük.

²⁹³ sorszám	utca	házsám 1810-ben	kerttípus	a parcellák telkenként összesítve (nöl)
1	Magyar utca	585	Házi kert	1 666,00
2	Magyar utca	586	Házi kert	472,50
3	Magyar utca	587	Házi kert	492,50
4	Magyar utca	588	Házi kert	536,00
5	Magyar utca	589	Házi kert	526,00
6	Magyar utca	590	Házi kert	607,00
7	Magyar utca	591	Házi kert	612,00
8	Móricz Zs. (Domonkos) utca	592	Házi kert	1 237,00
9	Móricz Zs. (Domonkos) utca	593	Házi kert	1 572,29
10	Móricz Zs. (Domonkos) utca	594	Házi kert	1 659,00
11	Móricz Zs. (Domonkos) utca	595	Házi kert	1 405,00
12	Móricz Zs. (Domonkos) utca	596	Házi kert	1 238,00
13	Móricz Zs. (Domonkos) utca	597	Házi kert	730,00
14	Móricz Zs. (Domonkos) utca	598	Házi kert	664,00
15	Móricz Zs. (Domonkos) utca	599	Házi kert	570,50
16	Móricz Zs. (Domonkos) utca	600	Házi kert	565,00
17	Széchenyi tér	616	Házi kert	711,50
18	Széchenyi tér	618	Házi kert	533,00
19	Széchenyi tér	619	Házi kert	615,00

293 sorszám	utca	házsám 1810-ben	kerttípus	a parcellák telkenként összesítve (nöl)
20	Széchenyi tér	620	Házi kert	287,00
21	Széchenyi tér	621	Házi kert	404,00
22	Széchenyi tér	622	Házi kert	436,00
23	Széchenyi tér	627	Házi kert	113,00
24	Rákóczi utca	628	Házi kert	95,00
25	Rákóczi utca	629	Házi kert	86,00
26	Rákóczi utca	630	Házi kert	55,00
27	Rákóczi utca	631	Házi kert	45,00
28	Rákóczi utca	632	Házi kert	168,00
29	Rákóczi utca	633	Házi kert	80,16
30	Rákóczi utca	635	Házi kert	70,00
31	Rákóczi utca	636	Házi kert	61,00
32	Rákóczi utca	637	Házi kert	56,00
33	Rákóczi utca	638	Házi kert	58,50
34	Rákóczi utca	639	Házi kert	114,00
35	Rákóczi utca	641	Házi kert	168,50
36	Rákóczi utca	642	Házi kert	82,00
37	Rákóczi utca	643	Házi kert	74,00
38	Rákóczi utca	644	Házi kert	127,00
39	Rákóczi utca	645	Házi kert	36,00
40	Rákóczi utca	646	Házi kert	104,00
41	Rákóczi utca	647	Házi kert	42,00
42	Rákóczi utca	648	Házi kert	65,00
43	Rákóczi utca	649	Házi kert	239,00
				19.478

1. táblázat Kertek a Hosszú sor déli oldalán, telkenkénti összesítéssel

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban

294 Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban

A süttöri Esterházy uradalom 1760 végén fölvett urbárium¹⁷⁸⁽¹⁷⁸⁾ képet ad arról, milyen volt a süttöri kastély, a hozzátartozó kert és erdő másfél évvel Esterházy Miklós hercegi rangra emelkedése előtt, azt megelőzően tehát, hogy a hitbizomány uraként megkezdte annak a kastélynak és kastélytelepülésnek a

kialakítását, amelyet Eszter-háza néven ismerünk. A forrás a következő tematikus egységeket tartalmazza:

General Coscription pag. 1.

Ortschaften etc.

Der dem Sütörer Schloß beygeschriebene Provent 4

Beschreibung von dem Schloß, und dessen zugehörde 5

Von dem Dorffe Sütör 10

Von den Marckht Szent Miklos 41

Anmerkung von dem Lesvarer weesen 60

Connotation wegen der Freyhäuser in Szent Miklos 72

Wegen der Gräfin Excell. Fundo aldorten 76

Von dem Dorffe Csapod 85

Von dem Praedio Göbös 106

Von dem Dorffe Agyagos 112

Von Szergény 121

Nagy Endröd 134

Von der Portion in Szerdahely 145

Von der in Saaroth 148

Haubt Extract von dem gantzen Dominio 149

Die Tabella samentlicher Conventionalisten 150

Tabella von allen Herrsch[aftlichen] Beneficys in Dominio 152

Tabella von den jährl[ichen] Zehent Ertrag 153

Süttört és a mellette fekvő településeket Esterházy József gróf váltotta vissza a St. Lambrecht bencés apátság illetve a máriacelli kolostor zálogából, s alakította önálló birtokká szentmiklósi uradalom néven. Itt, Süttörön építtetett egy kisebb kastélyt 1720-ban Anton Erhard Martinellivel¹⁷⁹⁽¹⁷⁹⁾ azért, hogy a család hercegi ágának másodszülött fia is bírjanak ilyennel a család központjának, Kismartonnak a közelében.¹⁸⁰⁽¹⁸⁰⁾ A kastély ²⁹⁵helyének kiválasztásában a Lés vadászatra igen alkalmas tölgyerdeje valóban szerepet játszott, de az épület nem vadászkastélynak épült, ahogyan azt az irodalom Korabinszky (1786) és különösen Vályi (1796) nyomán máig ismétli.¹⁸¹⁽¹⁸¹⁾ 1721-ben Esterházy József meghalt, s a szentmiklósi birtok más javakkal együtt másodszülött fiára, Esterházy Miklósról (1714–1790) szállt, akinek a javait anyja, Maria Octavia Gilleis, és gyámja, Erdődy György igazgatta nagykorúságáig. A kastély építkezésének a befejezése Miklós házasságának (1737) illetve nagykorúságának (1738) évére maradt.¹⁸²⁽¹⁸²⁾ Hogy mit alakított rajta Esterházy Miklós a következő évtizedekben, annak megismerését segítik azok a leírások, amelyeket Johann Bernard de Wester, a gróf

könyvelője készített 1760-ban, s foglalt bele az uradalom urbáriumába.

A szöveg egy részét Hárich János hercegi levéltáros hagyatékában lévő gépiratos másolatból Elsa Radant közölte 1993-ban,¹⁸³⁽¹⁸³⁾ de a magyarországi könyvtárakban föllelhetetlen zenetörténeti folyóirat cikke a Fertőddel és annak kastélyával foglalkozó történeti-művészettörténeti irodalomban nem vált ismertté. Ez indokolja, hogy a szöveget, immár az eredeti levéltári forrásból újra közöljem, két verzióban. A magyar fordítás a kastélyról és úri használatú környezetéről szóló szövegrészeket, a német másolat ezeket és a többi süttöri épületről szólókat is tartalmazza. Nem közlöm az egyes épületek és az erdő hasznáról szóló szövegrészeket, mert ezek csak az urbárium egészével együtt alkotnak értelmes egészet.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A kicsiny süttöri kis kastély, s tartozékai

A kicsiny süttöri kis kastély, s tartozékai

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A kicsiny süttöri kis kastély, s tartozékai / A kastély maga, s ami benne található

A kastély maga, s ami benne található

E több mint grófi süttöri – németül Schütern-i – kastély fekvése szemet gyönyörködtető, különösen a hasonlíthatatlanul szép dísz-, illetve virágoskertje miatt, amelyhez a kastélyhoz közeli Lesch erdő is hozzá tartozik 3 főállójával. Az erdő a félórányi távolságban fekvő Szentmiklós nevű mezővárosig tart, amelynek templomtornya a kastély sala terrenájából a középső, avagy főallén át világosan látható. S ez nem csekélység.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A kicsiny süttöri kis kastély, s tartozékai / A kastély lakosztályairól, szobáiról

A kastély lakosztályairól, szobáiról

A földszint két oldalán 13 különböző, szép szoba van, melyeket tükrök és csillárok díszítenek, kiváló a berendezésük és szépen festettek. Különösen a földszinti sala terrena, amely nyáron ebédlő, s ahol az asztalnál ülők kitekinthetnek a szép kertre, s azon túl az allékon keresztül Szentmiklós templomtornyát láthatják gyönyörűséggel.

²⁹⁶*A második kontignáción avagy emeleten ugyancsak 14 szoba van a két oldalon, csodálatra méltó berendezéssel, tükrökkel, kifestéssel, valamint egy nagy és magas díszterem, szinte hercegi lakrész.*

A harmadik traktusban avagy kontignáción ugyancsak 14 szoba van a két oldalon. Ezek legtöbbször az udvari alkalmazottak laknak, s bár e szobák nem olyanok, mint a korábban leírtak, ezek is szabályosak, s jól berendezettek.

Összefoglalóan: bár a kastély nem tűnik nagynak, 41 szoba és 2 szép terem van benne, van egy megfelelő pincéje is, valamint egy olyan szobája, amelyet udvari kápolnának rendeztek be. Az udvari

káplán minden nap miséznek itt.

A kastélynak van órája is, két haranggal. Üti a negyed- s az egész órákat. A kastélyt jól megépítették, s még jó állapotban van.

Kommentár:

A „több mint grófi” megfogalmazás, amellyel de Wester elkezdte a kastély leírását, s a „szinte hercegi” kifejezés, amellyel a dísztermet jellemezte, a kis grófi udvar hivatalnokainak közhangulatát tükrözi, az pedig a másodszülött Esterházy Miklósét, akire, mint olvasóra az írás szerzője joggal számíthatott. Neki szól az is, hogy arról a látványról ír a legszebb szavakkal, amelyet a sala terrenában ülő vendégek élvezhetnek, a Lés erdőbe vágott nagy alléról, amelyen keresztül [Fertő]Szentmiklós templomtornya látszik. Az épületből tájra, tájból épületre nyitott nagy perspektíva ez, amelynek megteremtése a 17–18. századi kert- és tájrendezők legfőbb célja volt.

A kastély leírásából tudjuk meg először, hogy az épületnek három szintje volt, s a legfelsőben, a tágas manzardtetőben elhelyezett padlásszinten laktak az udvari alkalmazottak. Az is új ismeret, hogy a középső nagyterem egy-egy oldalán hét-hét helyiség volt, kettő-kettővel több tehát, mint amennyit az egyetlen megmaradt rajzról, a Simon Mödlhammer ácsmester által 1721 körül készített alaprajzról ismertünk.¹⁸⁴⁽¹⁸⁴⁾ A főfalakon belüli válaszfalak bizonyára favázak voltak, akárcsak azok, amelyeket 1947-ben láttak ott, s amelyeket mint utólagosakat, értékteleneket és zavarókat 1956–57-ben elbontottak. Volt tehát e lakosztályoknak a nagy szobáknál kisebb, a belső közlekedést, a toiletté-igényeket és/vagy a személyes szolgálatot ellátók – komornák/komornyikok – elhelyezését szolgáló helyisége is.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttőri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A kicsiny süttőri kis kastély, s tartozékai / A kastély udvarán lévő építményekről

A kastély udvarán lévő építményekről

Az a feladat, hogy a kastély előtti udvarban két traktus építtessék, de egyet nem készítettek el, ez később építendő fel. Egy traktus készen van benne alul a szép és kényelmes udvari konyhával, s mellett egy szép szobával, amely az udvari tiszták ebédlője. A konyha közelében van az istálló, amelyben 40 ló fér el. Látványosan épült, nagy ablakokkal és jó lóállásokkal. Az egész istálló boltozott, a boltozatok szép kőoszlopokon nyugszanak.

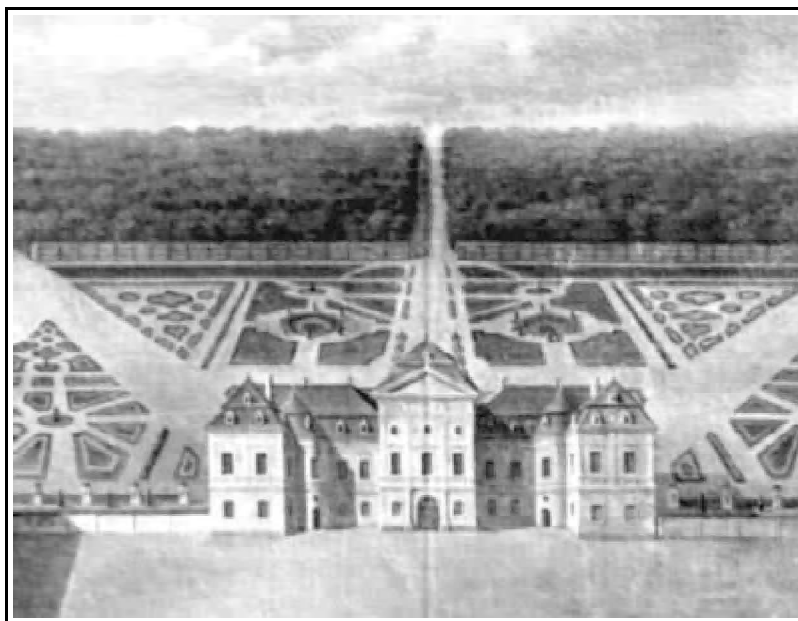
A konyha fölötti épületrészben 2 szoba és egy kis konyha van, itt lakik a kastélygondnok, urasági diszpenzációval. Az istálló fölött takarmányt tárolnak, a befogadóképessége 1000 mérő. E részből még néhány szoba kialakítható.

²⁹⁷*Az udvar szép, mert nagy, szabályos és tiszta, de még szebb lesz, ha felépül a 2. traktus a konyhát tartalmazó épület mintájára. Az udvar főkapujától jobbra és balra két kis, fedett szoba van, amelyben a kapuőrző darabontok laknak, s van az udvarban egy fedett nyomókút is, jó vízü.*

Kommentár:

A két melléképület egyike, az istállót és a konyhát tartalmazó, 1736-tól épült,¹⁸⁵⁽¹⁸⁵⁾ a másik, a kocsiszín 1762 júniusától.¹⁸⁶⁽¹⁸⁶⁾ Az istálló a díszudvar jobboldali, nyugati egyenes oldalszárnyának magját alkotja, a kocsiszín a baloldali, keleti egyenes oldal-szárnyét. A két melléképületet egyformának ábrázolta a grófi kastélyt megőrkítő nagyméretű festmény¹⁸⁷⁽¹⁸⁷⁾ (1. kép), bár az istállószárny

manzardtetejének megépítéséről csak 1765-ben esik szó. [188\(188\)](#)

1. kép. A süttőri kastély 1762 körül. Galavics Géza: Eszterháza 18. századi ábrázolásai. Ars Hungarica 28 (2000) 1. szám, 63. Katalógus 1. sz.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttőri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A kicsiny süttőri kis kastély, s tartozékai / A kastélyon kívüli épületek

298A kastélyon kívüli épületek

A kastélyon kívül, jobb kézre fekszik a kertész-ház, jó anyagból épült, s jó állapotú. Benne 2 szoba, 1 konyha, 1 kamra és két hajtató ház [?] áll a zöldségek számára, valamint egy tehénistálló 2 tehénre. A háznak pincéje nincs.

A kertész-háztól a Lesch felé fekszik a fallal kerített konyhakert, benne 2 kút kávéval [?], vasláncsal. A kert oly nagy, hogy, ha az uraság az egész éven át itt lakna, elég volna konyhájának ellátására. A kertben van egy sor facsemete, különböző jóféle gyümölcsfák, de még fiatalok. E konyhakertben van egy rendes üvegház is, amelynek csak a teteje szorul javításra. Az üvegházban azonban csak 6 narancsfa van, néhány fiatal fácska és más növény.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttőri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A kicsiny süttőri kis kastély, s tartozékai / A kastély díszkertjéről

A kastély díszkertjéről

Ez bízvást nevezhető mulató- és díszkertnek, mert másból se áll, mint gyönyörű virág parterekből, nyírott sövényekből és más szép gyepparmákból puszpáng szegélyekkel, s mindezt gyönyörű sétányok szelik át. Van két fedett nyomókút is. E szép nagy kert falai mentén íves zöld lugas fut körös-körül, 1300 lépésnyi hosszan, szőlőindákkal befuttatva. Ha a szőlőtőkék teljesen kifejlődnek, e lugasokon annyi szőlő terem majd, amelyből akár 100 akónyi bor is kitelik.

A kerten kívül, s az egész kastély körül szép széles ösvény fut, amelynek mindkét oldalát, jobbra és

balra gesztenyefák díszítik, zöld kerítésként, nyári öröme. A szép kert, s a pompás kastély egyaránt szemet gyönyörködtető.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A kicsiny süttöri kis kastély, s tartozékai / Az uradalmi erdőről

Az uradalmi erdőről

E falu mellett egyetlen erdő van: az úgynevezett Lisch. Az erdőt a benne tartott fácánok, foglyok, nyulak miatt elővigyázattal óvják, s bár benne tölgyek is nőnek, ezek nem vághatóak, csupán a makk összeszedése megengedett, disznók etetésére. S mert ebben az erdőben a kastély díszkertjétől Szentmiklósig futó szép allék vannak, azokból fű nyerhető [...] különösen akkor, ha az allékat rendszeren tisztítják.[...]

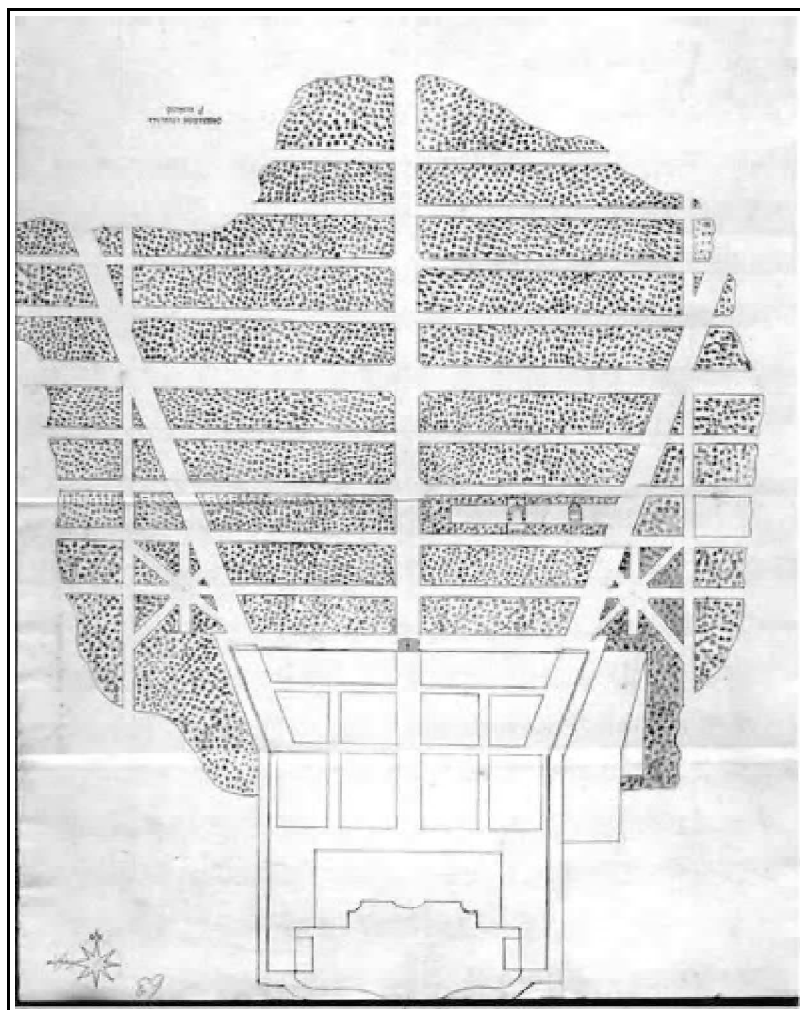
Favágás, vagy fával kapcsolatos bevétel nincs, mert az erdő a fák kivágása által a benne tartott vadak számára túl ritkává és átlátszóvá válna. [...]

Különben van ebben az erdőben egy szántó, 1 mérőnyi vetésre elegendő, amelynek terményével a fácánok etethetők. E szántó mellett van egy csupán szél hajtotta vízmű, amelynek vizét az erdőben szabályosan fektetett árkokba vezetik s az a fácánok és más vadak itatására szolgál.

Item az erdő két csillagalléján egy-egy szépen bebútorozott pavilon áll, s gyönyörű kilátással szolgál. Bizony, ez az erdő széles alléival, s meglehetősen nagyságával egy értő számára akár ezer forintot is megérne, vagy akár többet is az évi néhányezer fácán miatt.

Kommentár:

A Lés fácánossá alakítását Esterházy Miklós 1743 körül kezdte el. Az erről szóló iratok között fekszik a Lés legkorábbi ismert alaprajza¹⁸⁹⁽¹⁸⁹⁾ (2. kép), amelyen a leírásban ²⁹⁹szerreplő csillagalakú útkerereszteződések, az úgynevezett vadászcsillagok jól láthatók.¹⁹⁰⁽¹⁹⁰⁾

2. kép. A süttőri kastély, kert és erdő sematikus térképe.
 é. n. MOL. P.108 Rep.16., 115.cs., G. köteg, Nr. 138.f.36.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askericz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttőri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A kicsiny süttőri kis kastély, s tartozékai / Az uradalmi halastóról

Az uradalmi halastóról

Korábban e területen nem volt tó. Végül Rahier úr, őexcellenciája gróf Esterházy Miklós altábornagy kapitánya fedezte föl, s a tanácsára őexcellenciája a süttőri kastélyon alul, a Lés-erdőben tavat készített, amely nagyon szép, különösen a közepén álló filagória okán. A tó 25 öl hosszú, 15 öl széles [területe] tehát 13500 négyzetláb.[...]

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askericz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttőri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A forrás eredeti szövege

300 A forrás eredeti szövege

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A forrás eredeti szövege / Haupt=Observation von dem Süttörer Schloßel und dabey befindlichen Weesen Das Schloß selbst, und die Gelegenheit darinen betr[effend]

**Haupt=Observation von dem Süttörer Schloßel und dabey befindlichen Weesen
Das Schloß selbst, und die Gelegenheit darinen betr[effend]**

Dieses mehr als gräfliche Schloß Süttör, auf deutsch aber Schütern genennt, zeuget seine vortrefliche Lage, und dem Situm, derer Menschen Augen, zum Vergnügen ohnedem genugsam, durch den daran liegend schönen Lust, und Zier, oder mehr zu sagen unvergleichlichen Blumengarthen, samt denen 3 Hauptaleén, welche sich durch den, nahe vor dem Schloß liegenden Wald Lesch, über eine halbe Stunde weit, grad gegen den Markht flekhen Szent Miklos extendiren, und kan durch die mittlere, oder große Haupt alée, des Markhtflekhen Kürchen Thurn, auß des Schlosses Salle á Terren, gantz deutlich gesehen werden. Welches nicht eine geringe Sache ist.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A forrás eredeti szövege / Die Wohnungen und Zimmer in Schloß betr[effend]

Die Wohnungen und Zimmer in Schloß betr[effend]

Zu Ebner Erde seynd von beyden Seithen 13. unterschiedliche schöne Zimmer, die nicht nur allein mit schönen großen Wandt Spiegeln und Henkh Leuchtern geziehret, sondern auch vortrefflich meubliret, und ziehrlich gemahlen seynd, besonders zu Ebner Erde die Salle á Terren, in welchem Sommerzeit gespeisset wird, und kan eine jede, an der Taffel sitzende Person in dem schönen Garthen, und durch diesen auch durch die Alléen, dem schönen Prospect, biß auch nach dem Markht Szentmiklos und dessen Kürchen Thurn, mit dem grösten Vergnügen sehen.

In dem anderten Contignation, oder anderten Stokh, seynd ebenfals von beyden Seithen 14 Zimmer, welche auch nicht ohne Bewunderung ihrer Meublirung halber, Spiegeln und Mahlereyen anzusehen seynd, sambt einem schönen, hoch und grossen Saal, einer gleichsam fürstlichen Logirung.

In dem dritten Tract, oder Condignation seyn abermahl von beyden seithen 14 Zimmer, in welchem meistentheils die Hauß Offizianten und andere Hof Bediente ihre Logierungen haben, und obschon diese denen vorbenenten Zimmern nicht gleich seynd, nichts destoweniger seynd sie alle regulair, und in allen Stukhen gut eingerichtet.

In Summa wiewohl dieses Schloß nicht alzu groß aussiehet, hat es doch in allem 41 Zimmer, 2 schöne Saale und auch einen passablen Keller, wie auch ein Zimmer per modum einer Hof Capelle, in welcher durch den, in diesem Schloß haltenden Hof Caplan alle Tage Meß gelesen wird.

Es hat auch dieses Schloß eine Uhre, mit zweyen Glocken, welche Uhre sowohl viertel, alß auch gantze Stunden schlaget. Übrigens ist dieses Schloß an dem Bauwesen, in allem noch in guten Stand.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A forrás eredeti szövege / Die Gebäue in dießes Schlosses Vorhof betr[effend]

Die Gebäue in dießes Schlosses Vorhof betr[effend]

Der Antrag ist, daß in dem Vorhof 2. Tracte von Gebäuen seyn sollen, deren aber dato einer noch nicht

gemachet ist, sondern erst von nun an gebauet werden wird. Ein Tract aber ist fertig, worinnen erstlich unterher die Hofkuchel, welche schön und sehr 301Comode ist, dabey befindet sich ein schön Zimmer, worinnen die Hausofficiere Tafel halten, von der Kuchel hinauß nicht weit, seynd die Stallungen auf 40. Pferde. Sehenswürdig gebäuet, mit grossen Fenstern, und gutte Pferde Ständen. Der gantze Stall ist gewölbet und ruhet das Gewölbe auf schönen steinernen Säulen.

Ober der Kuchel ist ein Gebäude mit 2. Zimmern und einen Kuchel, worinnen der Schloßspfleger wohnt, an dieser Wohnung ist auch die herrsch[afftliche] Dispens, weiterhin ober der Stallung ist eine Gelegenheit zum Frucht schitten, auch wohl auf 1000 Metzen, doch dieser Boden so eingerichtet, daß man auch noch etliche Zimmer darauß machen könne.

Der Hof bei diesen Schloße, ist wegen seiner Größe, Gleichheit und Sauberkeit, auch schön anzusehen, und wird erst noch zierlicher werden, wen der 2te Tract, so wird gebauet stehen, wie der erste Tract, wo nembl[ich] die herrsch[afftliche] Kuchel ist. Neben des Hofes Haupt Thor, seynd rechts und links 2. verdekhet kleine Zimmer, worinnen die Thor Trabanten logiren, in dem Hofe ist auch eine verdekhter pumpen Brun, mit gutem Wasser.

**2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askericz Éva 70.
születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A
forrás eredeti szövege / Gebäude vor Schloß draußen**

Gebäude vor Schloß draußen

Seitenwärts rechter Hand auser dem Schloß, ist daß Gärtner Haus, welches von gutten Zeuge gebauet, und noch in einem guten Stande ist, die Gelegenheit darinnen bestehet aus 2. Zimmer, 1. Kuchel, 1. Kammer und zwey einsätzen, zu dem grünen Garten weesen, wie auch ein Kühe Stall auf 2. stückel Vieh, kein Keller ist bei diesem Hause vorhanden.

Von diesem Garten Hause gegen Lesch Wald hinaus, ist der Kuchelgarten, welcher mit einer Mauer umgeben ist, und auch 2. Brunnen mit amp[er]n[?], samt eisernen Ketten hat, dieser Garten ist so groß, das wan auch die Herrschaft das gantze Jahr hier wohnte, die Kuchel gleichwohl mit gnugsamen Kuchelsachen versehen kan, es seynd auch in diesem Garten ein Anzahl von Zwergl Bäumen, aber noch jung, jedoch von unterschiedlichen guthen Obst Sorten. Es befindet sich auch in diesen Kuchel Garten ein ordinari Glaßhaus, allein am Dachwerk baufällig, es seynd darinnen nichts mehrer als 6. Orangerie Bäume und einige junge Bäumel, daß übrige weesen seynd unterschiedlich ausländische Bäume und andere Gewächse.

**2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askericz Éva 70.
születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A
forrás eredeti szövege / Schloß Ziergarten betr[effend]**

Schloß Ziergarten betr[effend]

Diesen kan man billig einen Lust, und Zier Gerten nennen, weil der selbe aus nicht anders, als schönen Blumen, parterren, Spallier zieraden und anderen schönen waasen auch Buchsbaum Rabateln, bestehet, und die schönsten Gänge durch und durch hat, nicht minder 2 verdekhte pumpenbrunnen, so seynd auch in diesem so grossen Garten die grünen Bogengänge, welche an dem Gemauer um und um zu sehen, 1300 Schritt ausmachen, und mit Weinreben bedekhet seynd, so eine schöne sache, und dabey höchst nützlich, daß auch, wenn die Weinstöcke, die noch nicht lange, bey diesen Bogengängen außgesetzt seynd, zu ihrer Vollkommenheit 302gelangen, von solchen wohl mehr als 100 Eym[er] Wein, manches Jahr könne gefechset werden.

Auswerts dieses Gartens, und um das gantze Schloß herum seynd schöne breite Gänge, welche von beyden Seithe, rechts u. links mit Castanien Bäumen geziehret seynd, daß diese grüne Spalliere, im Sommer ein Freud, anzuschauen, und ist sowohl dieser schöne Garten, als auch das herrliche Schloß, ein vollkommene Ergötzung der Menschen Augen.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A forrás eredeti szövege / Süttörer Herrschaft Mayrhof betr[effend]

Süttörer Herrschaft Mayrhof betr[effend]

Dieses ist erstlich ein Gebäude, worinnen der Verwalter zu wohnen pfleget, es ist auch darin schon die Buchhalterey gewest, wie den auch Eyserne Gegatter, mit Fensterladen, sambt einer Gewölbe vorhanden, auch eyserne Thür, in welchen Gewölb ein schriften Archivum befindlich.

Das Beambten Wohnung seynd 3. Zimmer 3. Kammer 1. Kuchel, Vorhauß und Keller, ober dem Keller ist auch ein klein Speiß Kammerl, unter den Dach auf dem Boden ist ein Platz vor 1500. Metzen Frucht schüttung[?], das Dach aber ist baufällig, und nöthig zu reparieren, weil Schnee und Regen eindringen kan, sont aber ist das Gebäude noch im guthen Stande. An diesem Hause ist ein klein Kuchel Gartel, wie auch ein Kukurucz Garten, worinnen ein Biennen Standt mit 8. Bienen Ständen.

In dem Hofe diser Mayerey ist Extra ein Gebäude und Stallungen. Erstlich ist die sogenannte Maar Gelegenheit hat 1. Zimmer 2. Kammer, und 1. Kuchel, alßdan des Käßemeisters seyne mit 1. Zimmer 1. Kuchel 1 Kammer, und Milch Keller. Zu diesem 2. Wohnungen gehört der an demselben liegende grosse Krauth Garten, mit einem Bienen Stand von 8. Körben, und noch extra seynd hierr[?] an deren Stallungen 2. kleine Gartel, welche denen Mayrhof leuthen gehören, zum Kuchel Weesen.

Die Stallungen seynd groß und last auf mehr als 100. Stückh Viehe Platz, alhier alles Gebäuwesen ist baufällig und höchst nöthig zu reparieren. Auser des Käßmachers Stallung seynd 2 Ställe vorhanden für denn Beambten so ein Mayrhof logiret. Item darneben noch ein Stall für die 4 Püffel Ochsen [...]

Weiters ist zu merkhen, daß dieser Mayrhoff in dem Bezürck nicht nur allein sehr groß ist, sondern hat auch einen guthen Brun, mit einer eysernen Kette.

In dem Hofe ist auch ein Tauben Kobel, mit einer grossen Quantität Tauben, wovon die junge zu der Herrschaftl[ichen] Küchel zum verspeisen [...] werden. Hinter diesem Tauben Kobel aber ist ein gemauerter Kotter oder Arrest, worin die ungehorsame gesperrt werden.

Hinter hinauß bey diesem Mayrhofe befindet sich der Frucht Stadel, und eine Heu Schuppen, nicht minder ein grosser Hof, zum Frucht auch Stroh Tristen Stellen. Was nun den Stadel anbelanget so ist dieser [...] groß, und können in solchen über 12. Personen dreschen, und viel Frucht gestellet werden. Daß Schindel Dach aber von selben ist über die massen baufällig.

Nicht weit von diesem Frucht Stadel ist wiederum ein verzäunte Platz worinnen die Hey Tristen stehen in welchen Platze sich auch eine grosse Herrschaftliche Eysgrube befindet.

303 Weiters ist von diesem Mayerhofe nichts anzumerken, alß die winzige Bienen, welche sich dabey befinden, deren etwan 10 Stückh über weither bleiben werden [...]

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A forrás eredeti szövege / Herrschaftliche Waldung betr[effend]

Herrschaftliche Waldung betr[effend]

Keine andere Waldung hat bey diesem Dorfe die Herrschaft nicht, alß dem sogenannten Lisch dieser aber wird wegen deren darinnen haltenden Fasanen, Feldhünern, und hieren wechselnde Hassen, auf daß vorsichtigste geheget und obwohl diese Liesch auch Eycheln procreiret so wird doch keine Eichel Maast darin gestattet, einzig und allein nur daß Eychel aufklauben zu Unterhaltung des Schwartz Viehes [...]

Item weil in diesem Walde von dem Schloß Ziergarten an, biß an den Marckt S:Nicolau, viel schöne und breithe Aleen seynd, und meist ein Graß bringen, [...] (besonders wen die Aleen recht gesäubert werden.)[...]

Von der Holtz Schlag oder Genuß ist gar nichts zu sagen, weilen der Wald durch Fällung der Bäume wegen dem darinnen hegenden wiltprät alzu schütrich und durchsichtig würde [...]

Ansonsten vefindet sich in diesem Walde auch ein Acker, auf 1 Metzen Anbau, von dergleichen Frucht, wodurch die fasanen genähret werden können. Bey diesem Ackher ist auch eine Wasser Machine, zur Träncke für die fasanen oder andere gewiltd und wird dieser Machine Wasser Werckh zur allein durch den Wind getrieben, auf Rinen, die in dem Walde ordentlich geleget seyn.

Item seynd auch in denen 2. Stern Alleen dieser Waldung zwey schön meublirte Lusthäuser, zu nicht geringen Prospect der Menschen Augen. Ja dieser Wald ist wegen seiner schöne, und diesen so preiten[?] Aleen, auch zimlichen Grösse, wohl 100 Tausend fr. wann nicht mehrer werth für einen Liebhaber wegen der, wohl bey etl[iche] Tausend jährl. darauß halben kommenden fasanen etc. [191\(191\)](#)

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A forrás eredeti szövege / Von dem Herrschaftl[ichen] Süttörer Diversorio

Von dem Herrschaftl[ichen] Süttörer Diversorio

Diese lieget mitten dem Dörfe Sütör und gehört der Herrschaft gantz eygen. Es hat ein passables Gebäude, wie wohl ordinari, doch mit 2. Zimmern eine Cammer, und Kuchel, auch gemaurten aber sehr seichten Keller. Hat einen Hof und Brunn darinnen wie auch ein Fleischbanck, Stallungen und wagen Schupfen.[...]

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A forrás eredeti szövege / Von dem alten Herrschaftl[ichen] Jäger Hause

Von dem alten Herrschaftl[ichen] Jäger Hause

Diese lieget gegen über des Ziegel Ofens, am Ende des Dorfes, ist ein ordinari und die Daches wegen ein auffälliges Gebäu. Doch hat es 2. Zimmer 1. Kammer 1 Kuchel auch Stallerl, einen kleinen Hof mit ein Brunnen. und wiewohl dieses Hauß vorhin um jährl. 6 f. verarendirt war, so ist es aber zur Quartir für die herrschaftl[ichen] Hof-Wäscherin geben worden.

[304](#) Zu diesem Hause gehört auch ein Garthen dersonsten der Herrschaftl. Kuchel Garthen wahr, ehender der neue Süttörer Schloß garten angeleget worden ist, und seynd nach ville, aber meisten alte verstorbene Obstbäume darinnen, der Grund aber ist gut an der Erde.[...]

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A forrás eredeti szövege / Von dem Herrschaftl[ichen] Ziegel Ofen

Von dem Herrschaftl[ichen] Ziegel Ofen

Der Ziegel Ofen lieget grad über dem erstgedachten Jäger Hause und Garten. Hat einen guthen Ziegel Schupfen, 2 Brunnen, wie auch eine Wohnung mit 2 Zimmer und dazu gehörigen 2 Kammern, sambt einer Kuchel, einen kleinen Hof und Stallung auf etliche Stückh Rindvieh, diese Gelegenheit ist vorhin die Hälfte um jährl[ich] 5 f. verzünset gewesen, die eine Helfte aber hat der Ziegler Gratis genossen.

Nun aber muß der Ziegler für seine halbe Wohnung jährlich (wenigst der Gebäu Reparation halber) 4.f. arenda geben, und die anderer halbe Wohnung so vorhin um 5 fl. verzünset worden ist auß Gnaden der Herrschaft ein alten pensionierten Pfleger zu einem Quartir frey überlassen worden.

In diesem Ziegel Ofen können alzeit 30 m.[30.000] Maur und 6000 Dachziegel gebrennet worden [...]

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A forrás eredeti szövege / Von dem Herrschaftlichen Fisch Teich

Von dem Herrschaftlichen Fisch Teich

Vor Zeiten ware in den hiesigen Territorio keine Teich. Endlich hat S[eine]r Excell[enz] des Herren Graf und G[ene]rals Nicolas Esterhazi Brigaden Adjutant H. Hauptman von Rahier durch seiner Industrie außfündig gemacht, auf Anrathung S[einer] Excell[enz] unterhalb den Süttörer Schloße bey dem Walde Lesch einen Teich angelegen, welche waß schönes anzusehen ist, und besonders wegen seiner in der Mitte stehenden Philagoria. Dieser Teich ist 25 Clafter lang, und 15 Clafter breit, macht 13500 Schuh.[...]

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A forrás eredeti szövege / Extra ordinaire observationes bei dem Dorffe Süttör

Extra ordinaire observationes bei dem Dorffe Süttör

alß des orthes und der Unterthanen Zustand betr[effend]

Süttör auf Hungerisch, auf deutsch aber Schüttertn genennet ist ein gemeines Dorf, ausser einiger Landstrasse, in dem Löbl[ichen] Ödenburger Komitat, hat keine Compossession, außer zwei Klein Häusel Pauren befinden sich hier, welche sich von einem gewissen H. Bezeredi, unthertanen nennen, wie sie aber nach Sütör kommen, muß erst untersucht werden, weilen dieselbe auch einige Grundstücke besitzen.

Die Leuthe seynd hier insgesambt alte catholischer Religion, von Nation aber Hungarn, doch gibet es auch einige deutsche unter ihnen, besonder in denen sogenannten Schloßklein Häuseln. Was nun dieses Dorf an Unterthanen hat, zeigt die Conscriptions-Tabelle [...].

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A forrás eredeti szövege / Statum Ecclesiae betr[effend]

305 Statum Ecclesiae betr[effend]

Die Kirche in dem Dorfe Sütör heißet ad Sanctum Andream, sie ist in einem guthem Stande, von Gemäuer und hat auch biß an dem Spitz einen gemauerten Thurn, mit 2 Glocken, auch einem gemauerten Friedhoff, aber mit etwas ruinirten Gemäuer, und hat diese Kirche als Mater, zu einer Filial, die Kirche von Endröd, item das Capellerl an denen Schloß Klein Häuseln, bei dem Dorf Sütör.

Pfarr-Hoff betr[effend]

Dieser ist an den Gebäu weesen nur in einen mittelmäßige Stande, und wie etwas zu bauen oder zu repariren nöthig ist. So thun die Sütörer l' Theil machen die Endröder Filialisten aber l' Theil. [...]

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askericz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A forrás eredeti szövege / Schul Haus betr[effend]

Schul Haus betr[effend]

Daß Gebäu daran ist noch in einem zimlich guthem Stande [...]

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askericz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A forrás eredeti szövege / Capelle an denen Schloß Kleinhäuslern betr[effend]

Capelle an denen Schloß Kleinhäuslern betr[effend]

Wer diese allen Anfangs gestiftet, oder gebaut hat, ist niemanden bewust, man glaubet aber, daß diese von den Vorfahren der Süttörer Pauren, wegen sehr oft gewesenenen Viehunfal, dem Heyl. Leonardo zu Ehren, wegen Führbitte der Viech Seuchen abwendunghalber, müße seyn gebauet worden, so gehöret zwar zu dem Dorfe, allein sie hat in dem geringesten kein Beneficium, auser was etwan seltsame Guthäter zu dieser Capelle unterhaltung beytragen. Wie den auch die Schloß Klein Hausler, dieses 760ste Jahr ein holtzernes Thürmel mit einem blechenen Creutz und ein Glöckel beigeschaffet haben.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askericz Éva 70. születésnapjára / Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban / A forrás eredeti szövege / Nota

Nota

Die Beschreibung von dem Lesvaren Diversorio, in dem Walde Görbe Tilos, und den darin befindlich herrschaftl. Lustgebäuer Mon Becou muß bey einbindung dieses Buches verloren sein[!] gangen. [...]

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askericz Éva 70. születésnapjára / Domonkos Ottó: Egy hímezett szarvasbőrkabát a 18. századból

306 Domonkos Ottó: Egy hímezett szarvasbőrkabát a 18. századból

A Soproni Múzeum e ritkaságszámba menő viseleti darabjáról, mint kesztyűs készítményről, 1960-ban már említést tettem, a Lábasházban rendezett állandó kézművesipar-történeti kiállítás katalógusában.¹⁹²⁽¹⁹²⁾ Ezt követően, 1966-ban még sikerült találkoznom az egyik soproni kesztyűs

dinasztia utolsó mesterével, Wrana Jánossal, s közlései alapján egy kisebb tanulmányt készítettem a kesztyűsök munkájáról.¹⁹³⁽¹⁹³⁾ Ott már – szabása alapján –, a „hímzett szarvasbőr frakk” meghatározást adtam e becses viseleti darabnak. Ekkor azonban még nem álltak rendelkezésemre azok a külföldi publikációk, amelyek segítségével most pontosabban el tudom helyezni ezt a ritka tárgyat a nemzetközi viselettörténet összefüggésében.¹⁹⁴⁽¹⁹⁴⁾

1. kép. Szarvasbőr kabát. Soproni Múzeum.
Ltsz. SM Ip.58.39.1

2. kép. A kabát („frakk”) hímzett eleje, 18. sz. 2. fele.

307 A soproni szarvasbőr kabát térdig ér, hossza 112 cm. Keskeny állógallérja alatt kezdődik két oldalon a hímzett díszítés, amely hullámvonalban lefut derékig. Az inda vonalához igazodva kilenc pár motívum: makk, toboz, forgórózsa (napkerék – Sonnenrad), továbbá virágfejek: rózsa, tulipán, szegfű követi egymást, végül egy tobozpár zárja a sort. Bravúros, lendületes vonalvezetés jellemzi ezt az egyébként szerény darabot, és ez arra vall, hogy gyakorlott specialista keze alól került ki. A mandzsetták hímzés nélküliek, csak két-két „faalra húzott” bőrgomb teszi elegánsabbá a kabátot. Zsebei nincsenek, rejtett kapcsokkal lehet összefogni az elejét egészen combközépig (1. és 2. kép). Mellrésze azonban olyan szűk, hogy talán csak igen vékony ifjú legény viselhette. Nagyobb a valószínűsége, hogy nyitottan, kapcsolás nélkül, frakkszerűen viselte tulajdonosa. Ebben az esetben díszes mellény tartozhatott hozzá, amint ezt a „Képes divattörténet” illusztrációja mutatja a 18. század közepéről. [195\(195\)](#)

3. kép. Wrana József kesztyűs cégére. Sopron, 19. sz. vége. Festett bádóg, h: 117 cm, sz: 60 cm, v.: 4,5 cm. Néprajzi Múzeum, Budapest, Ltsz. 115014.

4. kép. Wrana József kesztyűs cégérének részlete.

A szóban forgó darabot tulajdonképpen a speciális és díszes hímzése teszi érdekessé a bemutatásra. A hímzés („angolvarrás”) technikáját a már hivatkozott soproni kesztyűsmestertől ismertem meg. Wrana mester emlékezete szerint ők az ellenzős magyar posztónadrágok mintájára szabott szarvasbőr csizmanadrágokat varrtak a Soproni gazdapolgár legényeknek és esküvői öltözetként a környékbeli horvátoknak is. A magyar szabású nadrágok combot díszítő vitézkötését utánozva készültek a 19. század végén azok a Soproni Múzeum gyűjteményében őrzött papír sablonok, amelyek a szarvasbőr nadrágok díszítő motívumait ábrázolják.¹⁹⁶⁽¹⁹⁶⁾ A díszítmények hímzéstechnikája azonos ³⁰⁸volt a

szarvasbőr kabát kivarrásaival, aminek a lényege az, hogy a bőrfelületre rajzolt motívumok nem teljes átöltéssel készültek. A belső oldalon indult a csomósvégű selyemcérna, majd a színén a mintegy 3-4 milliméter vastagságú bőrben vízszintesen vezették a tűt, öltésenként kibújtatták a minta szélén és ilyen módon haladtak végig a motívum kontúráján. Közben meghúzták a cérnát, így kidomborodott a bőr felülete, kialakult a motívum. A dupla varrást, amely a domborítást szolgálta, két tűvel végezték jobbról és balról, tehát azonos lyukon húzták át a fonalat, így a minta oldalán folyamatosnak látszottak a hímzés öltései. A kettős varrást azért nem vezették (öltötték) át a bőrön, mert használat közben a belső felületen elkophatott a fonal, és az a minta kifoszlását eredményezhette volna. A rendkívül erős kezű igénylő hímzés természetesen férfimunka volt. Apáról fiúra öröklődtek az ismeretek, amint azt a Soproni Múzeumban őrzött hímzés minta rajzok is bizonyítják.

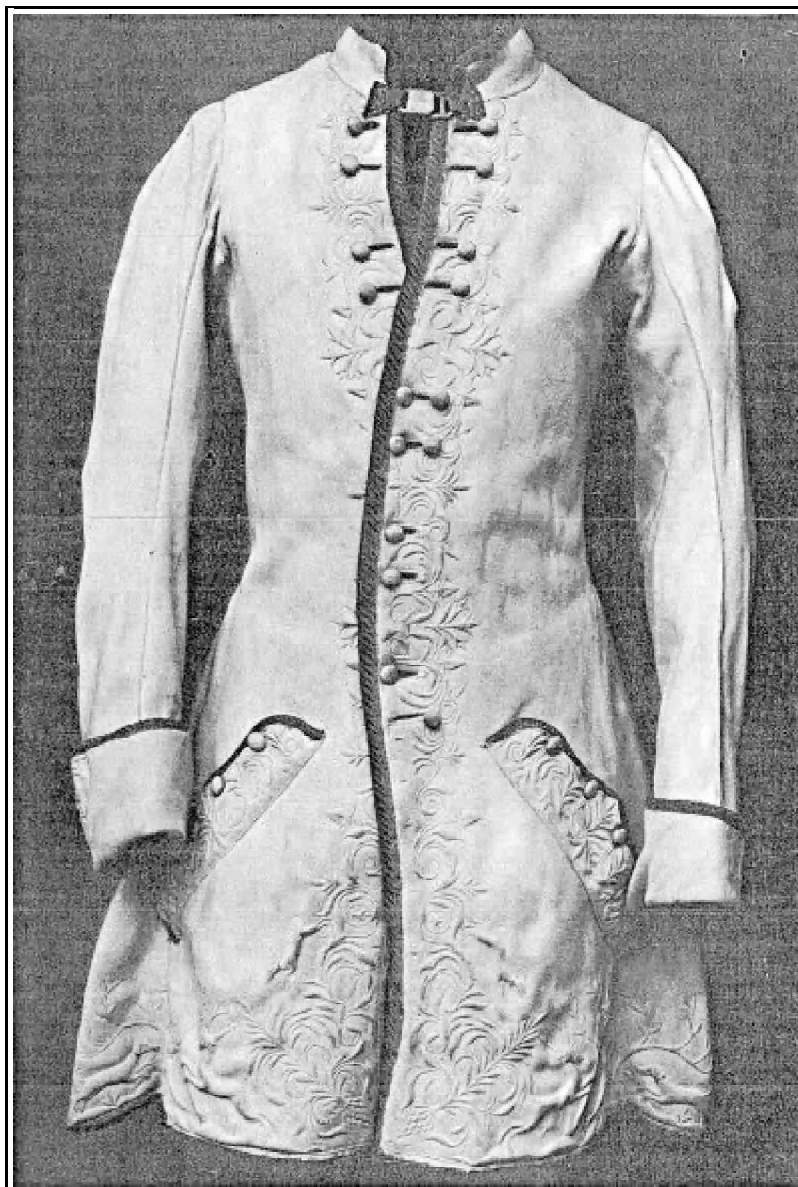
E sorok írása közben jelent meg Gráfik Imre munkája a Néprajzi Múzeum céhemlékeiről.¹⁹⁷⁽¹⁹⁷⁾ Ezek között egy soproni kesztyűs cégér is található, amely Wrana József műhelyét hirdette a 19. század végén, s 1913-ban került a Néprajzi Múzeumba (3. és 4. kép). A kesztyű mandzsettáján látható az „angliai dupla varrással” készült hímzés, amelyről fentebb már szóltunk. Az árszabások szintén jelzik, hogy „angliai dupla varrással” készültek a drága szarvasbőr kesztyűk is. E hímzés technika elterjedését az árszabásokban az 1724–1819 közötti időben követhetjük nyomon: Sopron, Pozsony, Moson, Győr, Vas, Zala, Veszprém, Fejér, Heves, Abauj vármegyék és Kassa város hitelesítésével. A kesztyű, a nadrágok és a szarvasbőr kabát díszítése szoros hasonlóságot mutat egymással: mindegyik a fentebb leírt ún. angolvarrással készült. Ez arra utal, hogy a szóban forgó díszítésmód széles körben elterjedt lehetett.¹⁹⁸⁽¹⁹⁸⁾

A soproni szarvasbőrnadrágok combot díszítő kivarrásai és a frakk elejének hímzés-motívumai között szoros rokonságot fedezhetünk fel.¹⁹⁹⁽¹⁹⁹⁾ Sőt az idézett cikk 7. ábrájának sablonjai között őz, szarvas, zerge alakja és szarvakkal ékes feje is feltűnik. Ezek nyilván vadászaton használt öltözet díszítését szolgálták. Szarvasbőr kabátunk tehát soproni kesztyűsök munkája a 18. század második felében. Első és hátsó szögletes szabása a frakk előzményének tekinthető. A Képes divattörténet szerint a frakk „... a XVIII. században keletkezett, eredetileg tisztai kabát, ruha. Alja ekkor egyenes, nem szárnyakkal szabott. 1760 körül kezdett behatolni az egyszínű frakk a polgári öltözködésbe, világos térdnadrággal viselték. Mai alakját a XIX. század első harmadában vette fel”²⁰⁰⁽²⁰⁰⁾ (5. kép).

Az osztrák viselettörténetet áttekintő kötetben udvari előzményét találtuk meg a soproni szarvasbőr kabátnak – igaz, sokkal díszesebb, elegánsabb formájában, a főúri körök viseleti darabjaként. A Nürnbergben őrzött jellegzetes vadászkabát (Jagdrock) a 18. század első felében készült (6. kép). A kabát elejét, a keskeny állógallértól az alsó széléig mindkét oldalon leveles-virágos hímzés szegélyezi. Az alsó sarkok varrásai kiszélesednek, aombok között és oldalt menekülő szarvasok és üldöző agarak szépen formált alakjai láthatók. A zsebek ellenzői szintén virágos-leveles motívumokkal díszítettek, ³⁰⁹négy-négy bőrgombbal záródnak. Valószínűleg álgombolások ezek, akár csak a kabát elejének gombolása, szűk szabását figyelembe véve. A mandzsettákon is felfedezhetők a hímzés nyomai. A kabát derékban kissé karcsúsított, ettől lefelé harang alakúan kiszélesedik. Sajnos a hátrészéről nincs kép, így a frakkszerű szabást csak feltételezhetjük. A gallér, a kabát eleje, a zsebek, a mandzsetták és az előrész alsó szegése lapos zsinórral díszített, igen elegánssá téve e kiemelkedően szép darabot. A hímzésről csak, mint „Handstickerei” tesz említést a képaláírás.²⁰¹⁽²⁰¹⁾

5. kép. Frakkviselet, 18. sz. közepe.
L. Kybalova: i. m. 824. illusztráció.

6. kép. Hímzett vadászkabát (Jagdröck), 18. sz. 1. fele. Tracht in Österreich, Wien, 1984. 149.

Ha alaposabban szemügyre vesszük a soproni és a nürnbergi szarvasbőr kabátok hímzésének nagyobb motívumait, számos azonosságot találunk köztük. Különösen szembetűnő a hasonlóság a soproni kezdő és az alsó toboz formájú páros dísz, valamint a fent említett vadászkabát elejének két alsó sarokmintájának tobozmotívumai [310](#) között. Ezek a jellegzetes elemek egy szélesebb közép európai mintakincsnek kiemelkedően szép példái.

A már idézett osztrák kötetben Erwin Markl tekinti át röviden a bőrruházat történetét az őskortól a 20. századi megújulásig, a Salzburg vidéki idegenforgalmi nevezetességgé vált bőrnadrág (Salzburger Hose) exportjáig. Nagypja, Johann Jahn, aki a 19. század végén vándorútja során a mai Burgenland területén is dolgozott, hasonlóan emlékezett a kesztyűsök munkájáról, mint a soproni Wrana mester. Maga is közreműködött az 1920 körüli időben, a Salzburger Festspiele megalapítása idején a bőrruházati hagyományok továbbélésének, népviseletté (Volkstracht) válásának mozgalmában. [202\(202\)](#)

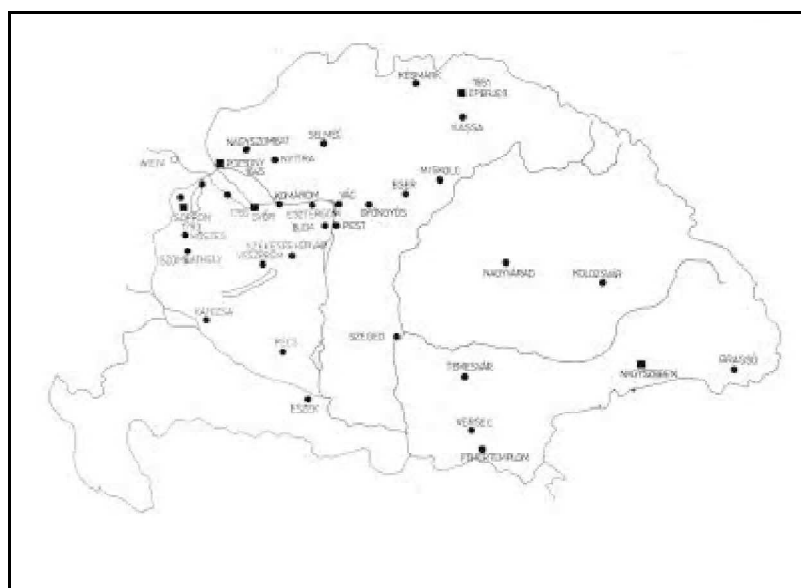
A zacskósok (Beutler) és a kesztyűsök céhes viszonyait már érintettem 1970-es dolgozatomban. Ezt

követően módomban nyílt egy tanulmányút keretében a pozsonyi céhiratok kutatására a városi levéltárban, amelynek révén most további adatokkal tudom a kérdés tárgyalását kiegészíteni. A zacskókészítők mesterei, akik a bécsi főcéhhez tartoztak, 1614 óta vezettek feljegyzéseket. 1635-ben a kesztyűsökkel egyesülve közös céhet alakítottak. Viszályaik elsimítására 1636-ban került sor, meghatározva készítményeik körét. [203\(203\)](#)

A negyed-ládáknak (Viertellade) bécsi főcéhektől történt elszakadására a mézeskalácsosok, a kelmefestők, a takácsok, a kéményseprők, és egy sor más iparág esetében már láthattunk példákat. [204\(204\)](#) Tekintettel arra, hogy Pozsony a 17. század során végig az ország fővárosa volt, jogot formált arra, hogy országos főcéh rangot és rendelkezési jogot nyerjen. Így azután nem csodálkozhatunk azon, hogy a pozsonyiak a vidéki zacskós és kesztyűs mestereket is testületként, mint „...Haupt- und Landhandwerk” vették fel soraikba. 1614–1714 között 22 pozsonyi zacskós mestert jegyeztek be, míg 1647–1690 között 23 vidéki mester került a mesterek könyvébe.

A kesztyűsök főkönyvében 1686–1785 között 34 a pozsonyi mester, a vidéki mesterek száma pedig 168 fő. Térképre vetítve a Pozsony, Sopron, Kanizsa, Eszék, Késmárk, Fehértemplom, Nagyszében, Brassó, Kolozsvár, Miskolc, Kassa, Selmec, Nagyszombat által bezárt kör mutatja az országos főcéh meglétét és vonzáskörzetét (7. kép). Érdekes még megjegyezni, hogy a pozsonyi mesterek között nyolc fő volt a nem helyi születésű, míg a vidéki mesterek közül 74-en látták meg külföldön a napvilágot, közülük húszan az osztrák területekről érkeztek. A többi ötven kesztyűs mester a szomszédos cseh, morva, sziléziai, lengyel, szász, porosz, kölni, bajor városokból származott. Tehát a szokásos kép rajzolódik ki, mint sok más iparágunkban, az európai német nyelvterületről, szűkebben a közép-európai területekről töltődik fel a magyarországi kézművesipar mestereinek, céheinek tagsága. [205\(205\)](#) Összességében közel 50 százalékos volt a kesztyűs mesterek körében a betelepülés, ami lehetőséget adott a különböző technológiai ismeretekkel rendelkező kézművesek együttműködésére.

[311](#)Sopronban, az 1760-as években hét kesztyűs dolgozott, tehát jelentős városi és falusi igényt elégíthettek ki, a francia finom kesztyűktől a szarvasbőrkabáton és a falusi nadrágokon át, versenyezve a bécsi és bécsújhelyi tömegáruval. 1847-ben a soproni iparmű-kiállítás idején négy mester négy mesterlegénnyel dolgozott a városban. A polgári viselet jelesebb darabjai egyben viselőik társadalmi rangját és vagyoni helyzetét is kifejezték. Így a bemutatott szarvasbőrkabát viselője is valószínűleg a város előkelőbb lakosai közül került ki. [206\(206\)](#)

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Gábor Eszter: A Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. Minisztérium első vezető építésze, Kolbenheyer Ferenc (1841–1881)

312 Gábor Eszter: A Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. Minisztérium első vezető építésze, Kolbenheyer Ferenc (1841–1881)

A Kolbenheyer név Sopronban bizonyosan ismertebb, mint az ország más tájain. Kolbenheyer Mór evangélikus lelkész, költő és műfordító Sopron 19. századi kulturális életének jelentős alakja volt, de a magyarországi német kultúra háttérbe szorulásával országos ismertsége eltűnt. A nagy lexikonokban, a Pallas és a Révai, sőt a Benedek Marcell-féle Irodalmi Lexikonban is találunk róla cikket. A 20. században megjelent lexikonok az unokájáról, Kolbenheyer Erwin Guido német drámaíróról is megemlékeznek, ámde fiáról (Ervin apjáról), Kolbenheyer Ferenc építészről már az 1896-os Pallasban sem találni szócikket, noha Budapesten számos, általa tervezett középületet, iskolát, klinikát használunk ma is. Őt csak a művészeti és életrajzi szaklexikonok említik. Neve hamar kihullott a köztudatból. Az alábbiakban megkíséreljük felidézni.

A történet már az elején bizonytalanul indul. A rendelkezésre álló információk alapján az sem tudható pontosan, hol és mikor született Kolbenheyer Ferenc. A korszak első építészeti szaklapja, a Bauzeitung für Ungarn, valamint a Fővárosi Lapok nekrológja még helyesen írta, hogy Eperjesen született, de tévesen, hogy 1840-ben.²⁰⁷⁽²⁰⁷⁾ Az Építési Ipar, valószínűleg elírás miatt, a születési évet 1849-ban adta meg.²⁰⁸⁽²⁰⁸⁾ A lexikonok – ahol egyáltalán írtak róla – következetesen, tehát egymás adatait átvéve Sopront jelölik születési helyeként.²⁰⁹⁽²⁰⁹⁾ Ez a máig élő tévedés valószínűleg Medgyaszay Istvánnak Lyka Károlyhoz írt, datálatlan leveléből ered. „*Igen Tisztelt Rektor Uram, – írta Medgyaszay – szíves soraira értesítem, hogy Kolbenheyer Ferencz építész édesanyám testvére volt. Sopronban született 1847 előtt. A pontosabb adatokat néhány nap múlva remélem közölhetem még. Őszinte üdvözlettel kész híve Medgyaszay István*”.²¹⁰⁽²¹⁰⁾ Medgyaszayhoz mint rokonhoz fordulhatott Lyka információért, és ő a családi emlékezet alapján válaszolt. (Az ígért „pontosabb adatok” nem találhatók.) Tudta, hogy anyja családja soproni, és azt, hogy Ferenc nagybátyja és anyja között volt még egy gyerek.²¹¹⁽²¹¹⁾ Anyja 1849-ben születhetett (1870-ben, férjhezmenetelkor 21 éves volt),²¹²⁽²¹²⁾ tehát Ferencnek 1847 előtt kellett születnie. Tény, hogy nagyapja, Kolbenheyer Mór Sopronban volt evangélikus lelkész, ámde csak 1846-tól; 1836–1846 között Eperjesen **313**szolgált segédlelkészként.²¹³⁽²¹³⁾ Valószínű tehát, hogy Kolbenheyer Mór és felesége, Medgyaszay Cornélia első gyermeke 1846 előtt, még Eperjesen született. Ezt erősíti meg Kolbenheyer Mór monográfiusa, Németh Sára is. Szerinte a lelkész 1846 márciusában érkezett feleségével és ötéves kisfiával, Ferencel Sopronba.²¹⁴⁽²¹⁴⁾ Csatkai Endre tudta a helyes adatot; szerinte Kolbenheyer Ferenc 1841-ben született Eperjesen.²¹⁵⁽²¹⁵⁾ A Soproni evangélikus egyházkerület anyakönyveiben Kolbenheyer Ferenc születésére vonatkozó bejegyzést nem sikerült találnom.²¹⁶⁽²¹⁶⁾ A nem kis szerencsével megtalált eperjesi evangélikus születési anyakönyvből végül megtudtam a tényeket,²¹⁷⁽²¹⁷⁾ azaz Kolbenheyer Paul Wolfgang Franz, Kolbenheyer Moritz segédlelkész és Medgyaszay Cornélia fia, 1841. február 13-án született Eperjesen.²¹⁸⁽²¹⁸⁾

Kolbenheyer Ferenc iskoláira vonatkozó adataink sem tűnnek sokkal megbízhatóbbnak. A nekrológok szerint Bécsben,²¹⁹⁽²¹⁹⁾ Berlinben,²²⁰⁽²²⁰⁾ Zürichben²²¹⁽²²¹⁾ végezte építészeti tanulmányait. A bécsi tanulmányok igazolhatók: 1859 téli szemeszterétől 1861 nyári szemeszteréig – tehát két tanéven át – a bécsi Műegyetem (Technische Hochschule Wien) mérnökhallgatója volt.²²²⁽²²²⁾ Időközben a bécsi

Egyetemen (Universität Wien) filozófiát hallgatott az 1860 nyári szemesztertől az 1861 nyári szemeszterig.²²³⁽²²³⁾ A Thieme-Becker-féle lexikon a berlini tanulmányok helyét pontosítva, a charlottenburgi Polytechnikumban jelöli meg.²²⁴⁽²²⁴⁾ A berlini tanulmányok igazolása egyelőre nem sikerült, mert az 1868 előtti évekből nem találhatók a berlini Technische Hochschule személyi iratanyagai.²²⁵⁽²²⁵⁾ Kolbenheyer Ferenc berlini tanulmányai – ha voltak ilyenek – az 1861 és 1868 közötti évekre tehetők. Zürichi tanulmányokat ugyan csak a Fővárosi Lapok említett, ámde ez sokkal valószínűbbnek tűnik, mint a több helyen említett zürichi pályakezdés.²²⁶⁽²²⁶⁾ Az 1855-ben alapított zürichi Műegyetemnek (Eidgenössische Technische Hochschule Zürich – ETH) az 1859/60. tanévtől vannak meg az anyakönyvei, de ezekben nem szerepel Kolbenheyer Ferenc neve.²²⁷⁽²²⁷⁾ Ha valóban igaz, hogy Kolbenheyer Berlin után Zürich felé vette útját, az felveti annak lehetőségét, hogy a 314korszak legjelentősebb építésének, az akkor Zürichben tanító Gottfried Sempernek volt ott tanítványa, vagy szeretett volna az lenni. Egyébként mi oka lehetett egy kezdő építésznek Zürichbe mennie? Jó munkalehetőségeket nem remélhetett, hiszen a keresletet kielégíthették – az akkor legjobbnak tartott – zürichi Technische Hochschulen végzetek. Ide tanulás céljából jöhettek távolabbról az építészek. (Ez azonban mindössze következtetés, amit konkrétum nem támaszt alá.)

A külföldi pályakezdés „hírei” a messziről jött ember képét vetítik elénk: több nekrológban is szerepel, hogy 1866-ban a berlini Schinkel-pályázat első díját nyerte el.²²⁸⁽²²⁸⁾ Ám Eva Börsch Supannak Berlin 1840–1870 közötti építészetét feldolgozó nagy monográfiájában, ahol a függelékben az összes Schinkel-pályázatot és azok díjazottjait is felsorolja, nem szerepel Kolbenheyer Ferenc neve.²²⁹⁽²²⁹⁾ Olvashatunk arról, hogy „Zürichbe ment, hol egy francia vagyonos magánzó számára gyönyörű villát épített”, majd a baseli redout pályázaton nyert első díjat és kiviteli megbízást,²³⁰⁽²³⁰⁾ és hogy „Svájcban a solothurni kantonban Beckberg kastélyát állította helyre”.²³¹⁽²³¹⁾ Ezeket az információkat nem tudtuk ellenőrizni, hitelességüket – az előzők értelmében – nem szavatoljuk. Azt azonban valószínűnek tartjuk, hogy tanulmányi utazást tett Európában, ha nem is járta be „jóformán egész Európát”, mint azt Csatskai Endre írta.²³²⁽²³²⁾ Mindenesetre, hogy utazott, vagy szándékozott utazni, azt alátámasztja a Németh Sára által közölt levél, amelyben Kolbenheyer Mór Pulszky Ferencről kér támogatást, hogy fia utazási ösztöndíjat kaphasson római és nápolyi utazása költségeinek fedezésére.²³³⁽²³³⁾

Kolbenheyer Ferenc a hatvanas évek legvégén – talán a soproni Vigadó és Kaszinó épületére kiírt pályázat hírére – térhetett haza Magyarországra. Első igazolható magyarországi ténykedése a soproni Kaszinó építészeti pályázatára készített terve volt 1869-ben. A pályázati terveket és iratokat nem ismerjük, Csatskai Endre és Winkler Gábor is említi, hogy a pályázatot Kolbenheyer nyerte meg, de az épületet ismeretlen okból mégsem az ő, hanem Ludwig Wächter bécsi építész terve szerint építették fel 1870–1872 között.²³⁴⁽²³⁴⁾ Winkler, bár a terveket ő sem ismeri, a két építész egyéb munkáinak ismeretében meggyőzően érvel amellett, hogy a megvalósult épület a Kolben-heyer-féle változat jelentős neoreneszánsz elemeit is magán viseli.

A nekrológok szerint Kolbenheyer Ferenc 1868-ban²³⁵⁽²³⁵⁾ érkezett meg (Buda)Pestre, de hiteles információink csak 1870-től vannak róla. A szakirodalomban Kolbenheyer Ferenc neve először Benkó Károly építőmester társaként jelent meg. Ennek a társas kapcsolatnak a története is meglehetősen homályos. Benkó Károly 1869-ben kapott 315építőmester-jogot,²³⁶⁽²³⁶⁾ a következő öt évben 44 pesti építkezéséről tudunk,²³⁷⁽²³⁷⁾ amelyek között a szokásos kisebb jelentőségű átalakítások, toldalékok, emeletráépítések mellett néhány két-, három- és négyemeletes lakóház is található; közülük mindössze kettőben szerepel társaként Kolbenheyer Ferenc neve.²³⁸⁽²³⁸⁾ Benkó Károly építőmester cégét 1871 szeptemberében jegyezte be a Pesti Váltótörvényszék az egyéni cégek jegyzékébe,²³⁹⁽²³⁹⁾ majd 1875. május 24-én a „Benkó Károly és társa nyergesújfalusi cementgyár” céget a társas cégek jegyzékébe.²⁴⁰⁽²⁴⁰⁾ Egyik cég bejegyzésében sem szerepel Kolbenheyer Ferenc neve,²⁴¹⁽²⁴¹⁾ mindössze a

társas cég iratai között, egy mellékelt szerződésben,²⁴²⁽²⁴²⁾ miközben közösen szignáltak építési terveket,²⁴³⁽²⁴³⁾ az újságokban tervezőtársakként említik őket,²⁴⁴⁽²⁴⁴⁾ és Kolbenheyert a nyergesújfalusi cementgyár résztulajdonosaként is említik.²⁴⁵⁽²⁴⁵⁾

A társas kapcsolat kezdetéről nincs pontos információnk. A később közös műként szereplő pesti régi börzeépület tervét Benkó még egyedül jegyezte 1869-ben,²⁴⁶⁽²⁴⁶⁾ a **316**Kassa-oderbergi Vasúttársaság székházának terveit 1870. április 20-án már közösen szignálták.²⁴⁷⁽²⁴⁷⁾ (Kevéssel később, 1870. június 30-án Benkó Károly feleségül vette Kolbenheyer Ferenc húgát, Kornéliát.)²⁴⁸⁽²⁴⁸⁾ A társas kapcsolat tehát 1870-ben, esetleg 1869-ben kezdődött.

A sajtóban a Benkó és Kolbenheyer cég neve alatt szerepelt a II. világháborúban elpusztult, Duna-parti régi börzeépület (1869–1872),²⁴⁹⁽²⁴⁹⁾ közösen pályáztak és nyertek díjat a Koronaherceg utcai főposta épület pályázatán (1870),²⁵⁰⁽²⁵⁰⁾ a cég neve alatt jelent meg a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyében a Margitszigetre tervezett villájuk tervrajza, Ney Béla méltató írása kíséretében (1871).²⁵¹⁽²⁵¹⁾ Az egykorú szakirodalomban nem szerepel, de levéltári dokumentumokból tudható, hogy a közös cég tervezte a Kassa-oderbergi Vasúttársaság feldunasori székházát (1871),²⁵²⁽²⁵²⁾ Benkó és Kolbenheyer szignálták a Sugárút 135. számú (ma Andrásy út 123.) villa terveit (1872).²⁵³⁽²⁵³⁾

1873-ban bekövetkezett a pénzügyi krach, az építkezések egy időre leálltak, Benkó cége is anyagi nehézségekkel küzdött, 1876 novemberében kérte egyéni cégének törlését a cégjegyzékből, mert – mint írta – „a bekövetkezett felette kedvezőtlen üzleti viszonyok folytán építészeti üzlettemmel felhagytam”.²⁵⁴⁽²⁵⁴⁾ Tevékenységét a nyerges-újfalusi cementgyárban is változott formában folytatta csupán.²⁵⁵⁽²⁵⁵⁾ Kolbenheyer Ferenc 1874-ben kiváltotta az építési iparendélyt, és nevével legközelebb már mint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) építészével találkozunk.²⁵⁶⁽²⁵⁶⁾ (Csatkai Endre azt írta, hogy Kolbenheyer Ferenc 1868-ban miniszteri építész lett.²⁵⁷⁽²⁵⁷⁾ Ez felettébb valószínűtlen, mert a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium építész posztját Trefort teremtette meg, aki 1872-től volt miniszter.²⁵⁸⁽²⁵⁸⁾ Csatkai tévedését az okozhatta, hogy a szakirodalomban ismételen feltűnt az a téves adat, hogy a budai II. kerületi katolikus főgimnáziumot Kolbenheyer Ferenc építette 1869-ben.²⁵⁹⁽²⁵⁹⁾ A szaklapok nekrológjai szerint „1874-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium szerződtette építésznek”,²⁶⁰⁽²⁶⁰⁾ a levéltári adatok is ezt az időpontot igazolják.²⁶¹⁽²⁶¹⁾

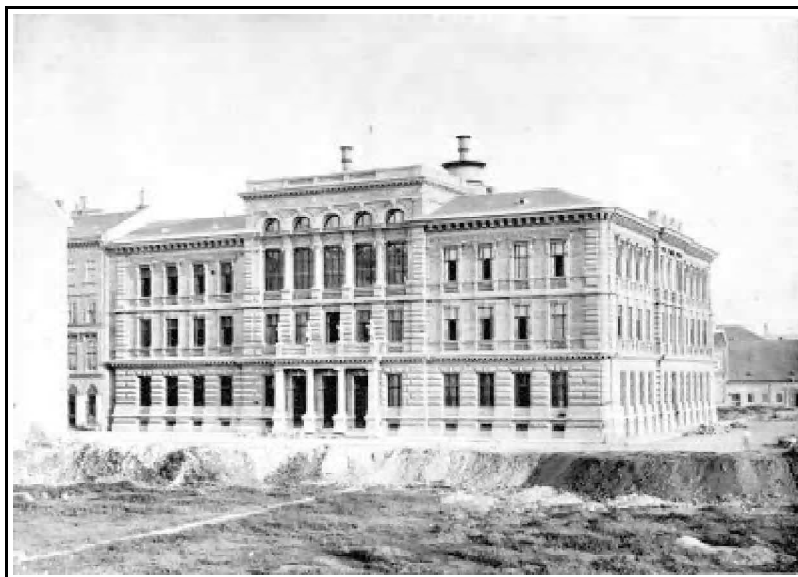
1871-ben elhunyt Eötvös József, őt rövid időre Pauler Tivadar követte a kultuszminiszteri székben, majd 1872-től 1888-ban bekövetkezett haláláig Trefort Ágoston. Trefort célja – a népiskolákat preferáló Eötvöstől eltérően – a közép- és a felsőoktatás kiemelt fejlesztése volt. E koncepció megvalósításának előfeltétele volt az oktatás tárgyi feltételeinek a kor igényei szerinti megteremtése, azaz magas színvonalú középiskolák és egyetemi épületek felépítése. E cél érdekében 1875-ben létrehozta a VKM IX., építési ügyosztályát, ahol Kolbenheyer Ferenc lett az első vezető építész.²⁶²⁽²⁶²⁾

A történet itt ismét homályos. A VKM iratanyaga nagyrészt elégett az Országos Levéltárban, csak szórványok maradtak belőle, levéltári kutatásra tehát nincs mód. A nyomtatott források nem adnak magyarázatot arra, hogy az alig 35 éves, szerény korábbi munkássággal rendelkező fiatal építész hogyan jutott ilyen felelősségteljes megbízatáshoz, amikor tekintélyesebb építészek is rendelkezésre álltak, mint például Weber Antal (1823–1889), aki 1881-től követte Kolbenheyert ebben a beosztásban. Honnan ismerhette őt Trefort? Ki hívhatta fel rá a figyelmét? A szálak, mint az 1870-es **317**években oly sokszor – különösen, ha felvidéki származású lutheránusokról van szó – Pulszky Ferenchez vezetnek. Pulszky már ifjú korában, még Eperjesen jó barátságba került a nála néhány évvel fiatalabb Treforttal, és ez a barátság a későbbi időig fennmaradt.²⁶³⁽²⁶³⁾ Másrésről régi jó barátságban volt Kolbenheyer Mórral is.²⁶⁴⁽²⁶⁴⁾ A Pulszky Ferenchez intézett – korábban már hivatkozott – levelében, Kolbenheyer Mór Ferenc fiát „Ihrem Patkinde”-ként, az Ön keresztfiaként említi.²⁶⁵⁽²⁶⁵⁾ Az anyakönyvi bejegyzésből

tudhatjuk, hogy valóban Pulszky Ferenc volt Kolbenheyer Ferenc egyik keresztapja, és keresztnévét az ő tiszteletére kaphatta.²⁶⁶⁽²⁶⁶⁾ Könnyen elképzelhető, hogy Pulszky említhette Trefortnak közös ismerősük, netán egykori barátjuk Berlinből építészként hazatért fiát. Ámde lehetett közvetlenebb kapcsolat is. A fent leírtakból vélhető, hogy Trefort még Eperjesről, az 1830-as évek második feléből, mint hasonló érdeklődésű férfit ismerte Kolbenheyer Mórt, s amikor 1872-ben Sopronban lépett fel képviselőjelöltként, ez az ismeretség megújult. Trefort több cikluson keresztül volt Sopron képviselője,²⁶⁷⁽²⁶⁷⁾ igen valószínű, hogy találkozott Kolbenheyerrel, aki megemlíthette neki hazatért fiát. Tény, hogy 1874-ben Kolbenheyer Ferenc neve már mint miniszteri építész szerepel a fővárosi mérnöki hivatal iratai között.²⁶⁸⁽²⁶⁸⁾ (Trefort Ágoston és Kolbenheyer Ferenc viszonyának a főnök–beosztott kapcsolatnál szorosabb voltát jelzi, hogy az építész 1878 decemberében született fiát a miniszter kevéssel korábban, Bosznia megszállásakor vérhasban elhunyt fiáról²⁶⁹⁽²⁶⁹⁾ Ervinnek nevezte, és a gyermek keresztapja Trefort Ágoston lett.²⁷⁰⁽²⁷⁰⁾) A személyes kapcsolaton alapuló bizalom azonban nem pazarlódott méltatlanra; a Vasárnapi Újság legképzettebb építészeink egyikének titulálta,²⁷¹⁽²⁷¹⁾ és megvalósult épületei is ezt igazolják.

Kolbenheyer Ferenc miniszteri építészti tevékenységének irodalma is tévedéssel kezdődik. A Vasárnapi Újságban és a Fővárosi Lapokban a Kolbenheyer haláláról megemlékező hírek már a világba röptették a téves információt, miszerint ő építette a budai főgimnáziumot.²⁷²⁽²⁷²⁾ Edvi Illés Aladár 1896-ban megjelent, megbízhatónak tartott áttekintő kalauzától a mai napig követhető a szakirodalomban az a vélekedés, hogy Kolbenheyer Ferenc tervezte volna a budai Ilona (ma Szabó Ilonka) utcai (akkor) II. kerületi katolikus főgimnáziumot 1869-ben.²⁷³⁽²⁷³⁾ A budai katolikus főgimnázium azonban 1872–1876 között épült,²⁷⁴⁽²⁷⁴⁾ s noha a levéltárból hiányoznak a rá vonatkozó dokumentumok, szinte biztosnak tekinthetjük, hogy terveit – ahogy azt 1877-ben, részletes ismertető cikkében a Bauzeitung für Ungarn megírta – Lippert és Schmidt építészek készítették.²⁷⁵⁽²⁷⁵⁾ A lap a közreműködő szakembereket is megemléltette, akik között nem szerepel Kolbenheyer Ferenc.²⁷⁶⁽²⁷⁶⁾ Ország Sándor 1884-ben még tudta, hogy kik tervezték a budai főgimnáziumot.²⁷⁷⁽²⁷⁷⁾

Az V. kerületi, Lipótvárosi, Markó utcai gimnázium története mondhatni problémamentes. Trefort miniszter 1874 februárjában fordult az iskola építése ügyében a főváros tanácsához, 1874. március 16-án mutatták be a terveket, és április 16-án közölték a tanáccsal, hogy a kivitelezéssel Kolbenheyer Ferencet bízták meg. (Itt a neve mellett még nem szerepel a „miniszteri építész” titulus.) 1876. szeptember 3-án kelt a használatbavételi engedély, tehát az 1876/77-es tanévet már megkezdhatték az épületben²⁷⁸⁽²⁷⁸⁾ (1. kép).

1. kép. A lipótvárosi állami gimnázium épülete a pesti Markó utcában 1876 körül. Klösz György felvétele (BFL).

319A kétemeletes épületben összesen 14 tanterem, 5 szaktanterem, tanári tanácsterem, több tanári dolgozószoba, két könyvtár volt, továbbá a második emeleten, a Markó utcai középrészen a termeknél magasabb, nagy, ötablakos díszterem, amelynek falait Lotz-freskók díszítették. A földszinten a négyszobás igazgatói lakás mellett volt egy kapuslakás és egy szolgálakás is. Az iskola tehát az akkori igények szerinti összes szükséges helyiséggel rendelkezett. A 4+5+4 tengelyes főhomlokzat a Markó utcára, a 4+3+4 tengelyes oldalhomlokzat a Sólyom (ma Bihari János) utcára fordul. A Markó utcai főbejárat háromhajós előcsarnokba vezet, amely a háromkarú fölépcsőházban folytatódik. ²⁷⁹⁽²⁷⁹⁾ A Markó utcai homlokzat középrizalitjában a díszterem kiemelkedő tömege ad hangsúlyt az épületnek. Ezt az iskolát mindig Kolbenheyer Ferenc műveként ismertette a szakirodalom.

2. kép. Az egyetemi klinikák az Üllői úton, 1885 után. Klösz György felvétele (BFL).

Az egyetemi építkezésekbe 1874-ben, az Üllői úti „első sebészeti kóroda” (Sebészeti Klinika) tervezésével kapcsolódott be Kolbenheyer Ferenc. ²⁸⁰⁽²⁸⁰⁾ Korábban a nála négy évvel idősebb, szintén Berlinben tanult Szkalnitzky Antal tervezett egyetemi épületeket: Egyetemi Könyvtár (1873–1875),

Élettani Intézet (1873–1875), a pesti tudományegyetem Szerb utcai szárnya (1873–1875).²⁸¹⁽²⁸¹⁾ Az Üllői út, Mária utca, Ősz (ma: Szentkirályi) utca által közrefogott területen az 1870-es évtizedben létesült a pesti egyetemi klinikák első telepe.²⁸²⁽²⁸²⁾ A sebészeti kóroda (1874–1877)²⁸³⁽²⁸³⁾ volt az épületek között **320** az első, amelyet a Kórbonctani Intézet (1876–1878),²⁸⁴⁽²⁸⁴⁾ majd egy kiegészítő épület (az ún. főző és mosó intézet, 1877–1878)²⁸⁵⁽²⁸⁵⁾ és az első belgyógyászati kóroda (1878–1880)²⁸⁶⁽²⁸⁶⁾ követett. Ezeket Kolbenheyer Ferenc tervezte. A két Üllői úti szárnyat összekötő központi épület és a második belgyógyászati klinika megépítése már utódjára, Weber Antalra maradt (2. kép).²⁸⁷⁽²⁸⁷⁾ A klinikai telep lényegét tekintve pavilonrendszerben épült, azaz az egyes szakklinikák külön-külön épületet kaptak, ámde az Üllői úti front, ahol a sebészeti, a központi és a belgyógyászati épületet kapuzatszerű összekötő nyaktagokkal összekapcsolták, egységes monumentális főhomlokzattal fordul a főút felé. Ezt a hatalmas épülettömböt a két mellékutca felé – az amfiteátrális előadótermeket magukba foglaló – félhengeres tömegek zárták. Ezek a hatalmas ablakokkal tagolt épületszárnyak adtak különleges hangsúlyt a klinikaépületnek. (A keleti – a Mária utcai – szárny 1956-ban a harcok alatt megsérült és nem állították vissza eredeti formájában, a nyugati – Szentkirályi utcai – oldalt, vélhetően gazdasági megfontolásokból, többszörös szintmegosztással gazdaságosabban kihasználhatóvá alakították.)

A klinikai építkezésekkel párhuzamosan folyt az Országos Rabbiképző Intézet tervezése, illetve építkezése (1875–1877). A Rabbiképző, vagy más néven rabbiszeminárium formálisan nem volt egyetem, de a rabbik képzését addig egyedül végző jesiváktól eltérően világi felsőoktatási intézmény volt. Létesítését az 1868-as zsidó kongresszus eredményeként létrejött neológ hitközség egyetértésével, az izraelita tanügyi alaptól a VKM, személy szerint Trefort Ágoston miniszter támogatta.²⁸⁸⁽²⁸⁸⁾

A Rabbiképző Intézet a Józsefvárosban, a Bérkocsis és a Bodzafa (ma Somogyi Béla) utca sarkán épült (3. kép). A Markó utcai gimnáziumhoz hasonlóan ez is iskolaépület, két emeletén 15 tanteremmel, valamint tornateremmel, rajzteremmel, könyvtárral; van a földszinten gyűlésterem és imaház is.²⁸⁹⁽²⁸⁹⁾ Az egykorú leírás szerint: „sarokhelyiségében, az első és második emeletre átterjedő díszes imaterem áll”,²⁹⁰⁽²⁹⁰⁾ amelynek jelentősége természetesen nagyobb, mint egy gimnáziumi imateremé. Ezért került az épületen belül kiemelt helyre, a sarokrizalitba.

A Rabbiképző Intézet épülete eltér a Kolbenheyer által kedvelt és a kor pesti építészetét meghatározó neoreneszánsz stílustól. Speciális elegye a moreszk és a román kori elemeknek,²⁹¹⁽²⁹¹⁾ a korábbi években Közép-Európában zsinagógák építésében előszeretettel alkalmazott modornak. Ha elfogadjuk az általános véleményt, amely Kolbenheyer tevékenységét a berlini áttételű neoreneszánszhoz köti,²⁹²⁽²⁹²⁾ ezt az épületet szintén kapcsolhatjuk berlini előzményekhez, a Knoblauch tervezte Oranien-burgerstrasse-i zsinagógához (1859–1866), de vitathatatlan rokonságot mutat a pesti **321** Dohány utcai zsinagógával is (Ludwig Förster, 1854–1858). Az épületet Kolbenheyer Ferenc tervezte Freund Vilmos közreműködésével, akinek a belső kialakításának feladata jutott.²⁹³⁽²⁹³⁾

3. kép. A Rabbiképző Intézet a pesti Bérkocsis és a Bodzafa (ma Somogyi Béla) utca sarkán 1878 körül. Klösz György felvétele (BFL).

A hivatalos iratok szerint Kolbenheyer Ferenc tervezte a sugárúti mintarajztanoda épületét is (1875–1876, ma Képzőművészeti Egyetem), ²⁹⁴⁽²⁹⁴⁾ ám erről a tényről a szakirodalom megfedkedezett. A Leonhardt–Melan-féle 1885-ös Sugárút-térképen, ²⁹⁵⁽²⁹⁵⁾ ahol helyel-közzel helyesen közlik az egyes épületek építészeit, az Izabella utca sarki mintarajztanoda tervezőjeként már Rauscher szerepel. Egy évvel korábban Ország Sándor is Rauscher műveként említi a mintarajztanodát. ²⁹⁶⁽²⁹⁶⁾ Ez az adat él tovább, Rauscher Lajos egyetlen építészeti alkotásaként szokás említeni a mintarajztanodát. ²⁹⁷⁽²⁹⁷⁾ A VKM 1874. évről szóló jelentése ad magyarázatot a tervező kérdésére: „Rauscher tanár által készített tervek alapján Kolbenheyer Ferencz építész felügyelete alatt ... épült főhomlokzatát Rauscher tanár által tervezett, és Schultz (sic) Robert festő által ³²²készített sgraffito festmények szőnyegként borítják.” ²⁹⁸⁽²⁹⁸⁾ A kettős megbízatás eredetéről az előző évi jelentésben olvasható : „...a tanodai épület terve a tanári kar megállapodásához képest *annak egyik szakértő tagja által* (kiemelés tőlem – G.E.) egyrészt a célszerűség minden követelményének, másrészt a nemes izlés és egyszerű csín érvényre juttatása mellett a legszigorúbb takarékoságnak szemmel tartásával készítettessék el.” ²⁹⁹⁽²⁹⁹⁾ A mintarajztanoda tanári kara – vagy személyesen Keleti Gusztáv igazgató – kívánsága lehetett, hogy az iskola igényeit pontosan ismerő Rauscher Lajost bízzák meg a tervezéssel. A Minisztérium – talán személyesen Trefort Ágoston – nem látta biztosítottnak a szakszerűséget, hiszen Rauschernek nem volt korábbi épülete, nem lehetett tudni, hogy egy ilyen nagyobb szabású építkezésre kellően felkészült-e. Így jöhetett létre az a kompromisszum, hogy Rauscher terve alapján Kolbenheyer felügyelete alapján készült az épület. Az alapkoncepció tehát Rauscheré lehetett, de a felelősség Kolbenheyeré. ³⁰⁰⁽³⁰⁰⁾ A belső elrendezés és talán a homlokzati nyíláskiosztás is Rauscher elgondolása szerint készült – szerepe tehát túlterjedt a sgraffito festésén, de a technikai tervezés már Kolbenheyer vállán nyugodott. Rozinai István az 1883-ban megjelent Budapest építményei című albumban ezt a kettősséget a „tervezte: Rauscher L. építész, kivitte: Kolbenheyer F. építész” formában jelezte. ³⁰¹⁽³⁰¹⁾

A mintarajztanoda is iskola volt, ámde tantermek helyett 14 rajzteremmel, pontosabban műteremmel. A kétemeletes épületen eredetileg nem voltak speciális műteremablakok (a maiak utólagos ráépítés eredményei), a különleges funkciót csupán az ablakok mérete és „sűrűsége” jelezhetette a figyelmes szemlélőnek. Az első emelet belmagassága szokatlanul nagy, itt egyenletes elosztásban az Izabella utcai oldalon 11, a sugárúti 7 ablak van, a második emelet már kevésbé magas, ámde itt az Izabella utca felől 15 (3+1+3+1+3+1+3 rendben csoportosítva), míg a Sugárút felől 11 (3+5+3) ablak van.

Rauscher vagy Kolbenheyer így kívánta megoldani a festéshez kívánatos jó világítás és a reprezentatív útvonal házai sorába illő, palotaszerű megformálás egymásnak ellentmondó kívánalmát. A földszint és az első emelet közötti övparkányt és a második emeleti ablakcsoportok közötti falfelületeket sgraffitók díszítették; ezek Rauscher Lajostól származtak, aki a Sugárút más épületeit is díszítette így módon.³⁰²⁽³⁰²⁾

Nem tartozott a mintarajztanodához, hanem önálló, csak részben oktatási célokat is szolgáló intézmény volt a botanikus kertben felépített üvegfestészeti intézet. A Kratzmann Ede által vezetett intézetben elsősorban templomi üvegfestményeket készítettek – ezért támogatta az intézményt a VKM –, de az akkor épülő sugárúti palotákba is készültek itt színes üveglablakok. Az épület terveit Kolbenheyer Ferenc készítette ³²³1876-ban; az 5 műtermet tartalmazó, villaszerű megformálású magasföldszintes épületet 1878 májusában vették használatba.³⁰³⁽³⁰³⁾

A nekrológok két további pesti építkezését is említették: a siketnémák intézetét a városligeti erdősor mentén³⁰⁴⁽³⁰⁴⁾ és az evangélikus árvaházat a külső Dob utcában.³⁰⁵⁽³⁰⁵⁾ A Vasárnapi Újság az előbbi „zsido siketnéma intézet”-ként nevezi meg.³⁰⁶⁽³⁰⁶⁾ Kolbenheyer halálakor még csak egy siketnéma intézet található a Budapesti cím- és lakjegyzékben: az István út 7. sz. alatt működő Izr. orsz. siketnémák intézete³⁰⁷⁽³⁰⁷⁾ (ma: Bethlen tér 2, College International). Az építési iratokban és az intézet fennállásának harmincadik évfordulójára kiadott könyvben sem szerepel Kolbenheyer neve.³⁰⁸⁽³⁰⁸⁾ Feltételezhetjük tehát, hogy ezt az épületet csak tévedésből tartották az ő művének.

Az evangélikus (máshol protestáns) árvaház 1876–77-ben épült, valóban Kolbenheyer Ferenc terve szerint (felelős építőmesterek: Preisz és Kirschenbaum), az akkori Dohány utca 39. sz. (máshol Fűzfá utca 39 és 26. sz.; ma: Magyarországi Evangélikus Egyház Kollégiuma, Rózsák tere 1.) alatt.³⁰⁹⁽³⁰⁹⁾ Ez az építkezés sem minisztériumi kezdeményezés volt; az építető a pesti protestánsok közössége, az ágostai hitv. evang. közösség, illetve a protestáns országos árvaegylet – az elnök Kochmeister Frigyes.³¹⁰⁽³¹⁰⁾ A szabadon álló kétemeletes szolid épület ma is áll a Rózsák tere Dohány utcai végfalán.

Az Építő Ipar és a Bauzeitung für Ungarn is részletes ismertetést közölt 1878. évi első számaiban a közelmúltban lezajlott pályázatról, három új kórház tervezésére. A Kerepesi (ma Rákóczi) úton, az Üllői út külső részén (a barakk-kórház mögé) és Budán kívánt a főváros kórházat építeni. Kolbenheyer Ferenc mindhárom épületre pályázott, a Kerepesi úti első, az Üllői úti második díját nyerte, míg a budai tervekre a kiadott három egyenlő díj egyikét kapta.³¹¹⁽³¹¹⁾ Kolbenheyer sikere érthető volt, hiszen ekkor már jelentős kórháztervezési ismeretei voltak, még ha a klinika követelményei nem is voltak teljesen azonosak a kórházéval. A megvalósításra azonban nem volt lehetősége, mert mire a kórházak építésére sor került, Kolbenheyer Ferenc már nem élt. Az Építő Iparban megjelent nekrológ munkái között említi még a kolozsvári egyetem ³²⁴vegytani laboratóriumát és a nagyszebeni népiskolát,³¹²⁽³¹²⁾ és valószínűleg Zalaegerszegen is áll egy általa tervezett iskola.³¹³⁽³¹³⁾

Kolbenheyer Ferenc építész munkássága alig egy évtizedre terjedt. 1881 januárjában Zsigmondy Vilmossal Buziásfürdőre utazott, hogy a VKM kezelésében lévő, a Vallásalap tulajdonát³¹⁴⁽³¹⁴⁾ képező fürdő fejlesztése céljából új fúrásokat végezzenek, és ott 1881. január 11-én, 40 éves korában szívszélhúdásban elhunyt.³¹⁵⁽³¹⁵⁾ Életműve csonka maradt, mint megannyi fiatalon elhunyt kor- és kartársának, Schultz Ferencnek³¹⁶⁽³¹⁶⁾ (1838–1870), Unger Emilnek³¹⁷⁽³¹⁷⁾ (1839–1873), Szkalnitzky Antalnak³¹⁸⁽³¹⁸⁾ (1836–1878). Mire elkövetkezett a gazdasági válság utáni építési fellendülés, már az utánuk következők álltak a helyükre, és nevük feledésbe merült.³¹⁹⁽³¹⁹⁾

születésnapjára / Gábor Eszter: A Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. Minisztérium első vezető építész, Kolbenheyer Ferenc (1841–1881) / Rövidítések

Rövidítések

ALBK (Thieme-Becker) – Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker. Hrsg. von Hans Volmer. 21. Bd. Leipzig, 1927.

BFL – Budapest Főváros Levéltára

BzU – Bauzeitung für Ungarn (Budapest, 1876–1896)

ÉB – Pestváros Építési Bizottmánya

ÉI – Építő Ipar (Budapest, 1877–1914)

FL – Fővárosi Lapok (Pest, Budapest, 1864–1903)

Hidvégi 2004 – Pest város Építő Bizottmányának iratai. Repertórium. Szerk Hidvégi Violetta. BFL, Bp., 2004.

ML 1935 – Művészeti Lexikon² szerk. Éber László. Bp. 1935.

ML 1981 – Művészeti Lexikon² szerk.: Zádor Anna és Genthon István, Bp. 1981.

MMÉEK – Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye (Pest, Budapest, 1871–1944)

MOL – Magyar Országos Levéltár

VKM – Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium

VÚ – Vasárnapi Újság (Pest, Budapest, 1854–1921)

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Tóth Imre: Egy németbarát viszontagságai Berlinben. Kánya Kálmán követi évei³²⁰

³²⁵Tóth Imre: Egy németbarát viszontagságai Berlinben. Kánya Kálmán követi évei³²⁰⁽³²⁰⁾

Ritka, hogy soproni születésű történelmi személyiség tevékenyen részt vett a világpolitika alakításában. Ilyen volt a 20. században Kánya Kálmán³²¹⁽³²¹⁾ politikus, külügyminiszter, aki noha fiatalon eltávozott a városból, személyiségében, mentalitásában – úgy véljük – sokat megőrzött itteni neveltetéséből, az itt tapasztaltakból. 1869. november 7-én született Sopronban, és ugyanitt, a Berzsényi Dániel Evangélikus Líceumban folytatta középiskolai tanulmányait. Innen a bécsi Keleti Akadémiára került. A Külügyminisztérium felügyelete alatt álló Keleti vagy Konzuli Akadémia a Monarchia egyik legelső iskolája volt. Az intézmény még az Oszmán Birodalommal folytatott intenzív diplomáciai kapcsolatok idején jött létre, innen kapta eredeti nevét (Orientalische Akademie), melyet Mária Terézia először Keleti Nyelvek Akadémiájára változtatott, majd az elnevezést 1898-ban Császári és Királyi Konzuli Akadémiára (K.u.K. Konsularakademie) módosították. Addigra nem csupán a név,

hanem az intézmény jellege is megváltozott. Az eredetileg tolmácsképző intézetként működő iskola kezdetben a nevéhez híven keleti, arab, perzsa, török nyelvi képzésre fordította a nagyobb gondot, ám később fokozatosan nagyobb hangsúlyt kapott a nyugati nyelvek oktatása.

Az iskolába egyáltalán nem volt könnyű bekerülni. A jelentkezők alapos rostán voltak kénytelenek átmenni. Elengedhetetlennek számított a német nyelv tökéletes tudása, hisz az oktatás németül folyt. Szintén szükség volt a diplomáciai érintkezés során nélkülözhetetlen francia és angol nyelv ismeretére, de kötelező volt az olasz is. A monarchia egyéb nemzetiségeiből érkező diákok számára a magyar ismeretét is előírták. Az 1898-tól keleti és nyugati szekcióval működő intézményben az idegen nyelvek mellett diplomáciatörténeti, földrajzi, történelmi és nemzetközi jogi ismeretek oktatására összpontosítottak, és elsősorban a diplomáciai szolgálatra való felkészítést igyekeztek szolgálni. Az iskola a tudományos és nyelvi ismeretek átadása mellett nagy hangsúlyt helyezett a jó megjelenés, a viselkedés, protokoll, és a jó modor elsajátíttatására a hallgatókkal. A szintén Konzuli Akadémiát járt Hory András³²²⁽³²²⁾ szerint a növendékekbe – akik között az iskolában és annak befejezése után az életben is nagyon szoros köteléket teremtett a több éves együttlét – mélyen beleivódott az *esprit de corps*, azaz a diplomáciai testület szellemisége, mely életre szóló hatással volt a kiválasztottakra.

³²⁶Kánya 1892-ben tette le a konzuli növendéki vizsgát. Pályafutását is konzuli növendékként kezdte. Az akkori gyakorlat szerint a leendő diplomaták az alapos gazdasági kiképzést nyújtó konzuli akadémia befejezését követően a császári és királyi szolgálatban érték el a diplomáciai státusba való átminősítésüket.³²³⁽³²³⁾ Kánya 1895-ben a fiumei magyar királyi tengerészeti hatósághoz került, ahol az ott működő ipari és kereskedelmi kamarához osztották be. Még ugyanabban az évben Konstantinápolyba helyezték az ottani osztrák–magyar konzulátusra, ahol 1896-tól mint alkonzul működött. Pályájának további állomásai: 1896-ban Szaloniki, 1898-ban Moszkva. 1899-ben ideiglenesen a szentpétervári konzulátus vezetésével bízták meg, de irányította a kijevi és az odesszai kirendeltséget is. 1904-ben konzullá nevezték ki és a montenegrói Cetinje konzulátus irányítását bízták rá. 1905-től a közös külügyminisztériumban teljesített szolgálatot.³²⁴⁽³²⁴⁾

1909-ben udvari, 1910-ben miniszteri tanácsossá nevezték ki, s ugyanettől az időtől a közös külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője lett. Alois Lexa von Aehrenthal báró, közös külügyminiszter sajtófőnökeként három évet töltött el. Feletteséről később igen elismerő hangnemben nyilatkozott. Aehrenthal a legtehetségesebb, legokosabb diplomatának tartotta, aki – ha kellett, és tiszta cél lebegett a szeme előtt – a legerélyesebben képviselte országa érdekeit.³²⁵⁽³²⁵⁾ Kányát vélhetően lenyűgözte főnöke határozottsága, s később maga is hasonló következetességgel járt el hivatalában. 1913-ban Mexikóba akkreditálták, ahol mint a Monarchia követe és meghatalmazott miniszter a háború végéig teljesített szolgálatot.³²⁶⁽³²⁶⁾

A Monarchia szétesését követően a magyar külügyi szolgálatban helyezkedett el. Német feljegyzések szerint „meggyőződéses *schwarzgelb* szellemiségű diplomatából meggyőződéses magyar nacionalistává vált.” Közben korábbi franciaszimpatáiját éles antant-, és természetesen kisantantellenességre cserélte.³²⁷⁽³²⁷⁾ Gyermekeit és fiatalkorát leszámítva alig tartózkodott Magyarországon, ezért a hazai helyzetet, adottságokat sem ismerte eléggé. A politikai viszonyokban kevésbé, a külügyi intézményrendszer és a diplomácia működési mechanizmusaiiban azonban alaposan jártas volt. Ismereteire óriási szükség is volt, így azokat hamar kamatoztathatta. 1920-tól 1925-ig a minisztérium vezértitkára, azaz a külügyminiszter állandó helyettese lett. Khuen-Héderváry Sándorral közösen nagy szerepe volt az önálló magyar külügyminisztérium felépítésében és működésének zökkenőmentessé tételében. Hory András szerint Khuen-Héderváryval egyenesen ő szervezte meg a külügyminisztériumot. A kissé túlzó megállapítást utóbb magának Horynak a szavai vonják kétségbe, amikor arról szól, hogy Kánya minden figyelmét csupán a külpolitika kötötte le, a Külügyminisztérium egyéb ³²⁷teendőivel nem szívesen foglalkozott. Az adminisztráció, a személyi ügyek, illetmények

kérdése nem érdekelte, az ezekkel való foglalkozást „házmesteri munkának” tartotta. Noha e forrásrészletben Hory Kánya külügyminiszteri időszakának hiányosságait taglalta, nem valószínű, hogy a szervezésben korábban részt vállaló minisztériumi vezetőként teljesen elhanyagolta volna a közigazgatási feladatokat. Közelebb juthatunk az igazsághoz, ha tovább olvassuk Hory írását. Ebben arról panaszkodik, hogy Kánya külügyminisztersége idején a követek tájékoztatása is hiányos, rendszertelen, a tisztviselők fizetése és az előmenetel pedig rossz volt. Hory saját bevallása szerint próbálta is ösztökélni Kányát e hibáinak kiküszöbölésére, ám Kánya átnézett rajta, sőt gyanakvó meg nem értéssel fogadta kollégája megjegyzéseit.³²⁸⁽³²⁸⁾

Annak ellenére, hogy akkoriban még nem kívánt eljutni a miniszteri bársonyszékig, meghatározó szerepet játszott a Dísz téren.³²⁹⁽³²⁹⁾ Képességei és óriási befolyása felől Hory András visszaemlékezéseit olvasva aligha lehet kétségünk. A nagyon tehetséges, kiváló diplomáciai rutinnal bíró Kánya mint *secrétaire general* egyedülálló tekintélyével voltaképpen a magyar külpolitika igazi irányítója volt.³³⁰⁽³³⁰⁾ A memoárból érzékletes képet kaphatunk az akkori Dísz téri mechanizmusokról, és kiderül belőle, hogy az ügyek igazi intézője Kánya, nem pedig a külügyminiszter volt, akinek legfeljebb a helyettese érdes modorából fakadó egyenetlenségek simítgatására futotta. A Horyt Bukarestben meglátogató Szentmiklósy Andor konzuli attasé, a miniszteri kabinet tagja anekdotikus formában világította meg a külügyminisztérium mindennapi működését. E szerint „*Bánffy Miklós hatalmas íróasztala előtt ott áll Kánya és energikus hangvételő levelet diktál a külügyminiszternek. Bánffy íróember lévén formálja a szöveget és papírra veti. Közben bejön Khuen Héderváry Sándor, aki megjegyzi, hogy ezt így, ebben a formában mégsem lehet, és diplomáciai tapasztalatának széles tárházából idéz egy odavonatkozó történetet, majd távozik. Kánya végül elfogadja Khuen észrevételeit és így fejezik be a levelet.*”³³¹⁽³³¹⁾ Teljesen egybecseng ezzel az idézett német diplomáciai feljegyzés, mely szerint Kánya a teljes magyar diplomáciai kar egyik legtehetségesebb alakja, aki egyben a külügyminisztérium valódi hajtóerejét adja.³³²⁽³³²⁾

Kánya a külügyminiszter helyetteseként részese volt a nyugat-magyarországi kérdéssel kapcsolatos diplomáciai tárgyalásoknak. Felvetette, hogy junktimot lehetne teremteni a burgenlandi és a baranyai kérdés között, azaz javasolta, hogy a Burgenland átadását halogató magyar kormány kösse Baranya jugoszláv kiűritéséhez a magyar közigazgatás visszavonását az átadásra váró nyugati határzónában. Ezzel az érveléssel azonban nagyhatalmi támogatás híján a kormány akkor nem élt.³³³⁽³³³⁾ A tárgyalások idején a rá jellemző határozottsággal védte a magyar álláspontot. Időnként keményebben, mint maga a kormány vagy épp a külügyminiszter, Bánffy Miklós. Utóbbit egyébként nem tartotta jelentős figurának (a Kányával közeli kapcsolatot kialakító ³²⁸Kozma Miklós szerint egyenesen „nullának” tekintette). A nyugat-magyarországi sikert egyértelműen Bethlen érdemének tekintette.

Kivette a részét az 1920. évi királypuccsok rendezéséből is. Ezt megkönnyítette, hogy bár legitimista volt, de nem volt karlista. Az 1920. márciusi incidensben Kánya feladata az volt, hogy mint a külpolitikai helyzet legalaposabb ismerője rábírja Károlyt a távozásra. Személyes elmondása szerint beszámolót tartott a királynak Szombathelyen, amelyben ismertette Károlyval a magyarországi belpolitikai helyzetet, a hatalmak elutasító magatartását és a kisantant ultimátum-szerű lépéseit. Ezek után felhívta a király figyelmét, hogy további magyarországi tartózkodása végzetes, katasztrofális helyzetbe sodorhatja az országot. Károly visszakérdezett, hogy valóban ilyen óriási veszélyt jelent-e az itt tartózkodása. Kánya ekkor elveszítette a türelmét és meglehetősen nyersen replikázott: „*Miért egy kisebb katasztrófa már nem is lenne elég felségednek?*” Károly ezt hallva állítólag kikergette a szobából. Később azonban megnyugodott és visszahívatta Kányát, akit ezután már türelmesen végighallgatott.³³⁴⁽³³⁴⁾ Egyes legitimista vádak szerint Kánya információkat is elhallgatott Károly elől. Azokról a kíváncsimelekről volt szó, melyeket állítólag a svájci kormány szabott az országba való visszatérés feltételeként. Kánya tagadta, hogy neki, vagy a külügyminisztériumnak ilyen értesülései lettek volna.³³⁵⁽³³⁵⁾ Elmondása szerint a király még Szombathelyen magához rendelte, kérve, hogy a

magyar kormány tegyen egyértelmű nyilatkozatot arra nézve, hogy ellenállása mögött a kisantant tiltakozása keresendő. Utóbbit Károly hivatalos formában kívánta megkapni, mondván, hogy addig nem hajlandó az országot elhagyni, amíg az erről szóló irat nincs a kezében. Kánya ezt meg is ígérte neki, ám Károly ezzel már nem elégedett meg, hanem közvetlenül Teleki Pál miniszterelnökkel akart tárgyalni. Teleki végül is megadta a kért nyilatkozatot, melyet Kánya már az induló vonaton nyújtott át a királynak.³³⁶⁽³³⁶⁾

Bánffy távozását követően 1922 és 1924 között Daruváry Géza külügyminiszter lett a főnöke. Viszonyuk azonban nem alakult a legkiegyensúlyozottabban. Saját bevallása szerint minisztere liberalizmusa csaknem távozásra készítette. Csak Bethlen tudta maradásra bírni, azt azonban kikötötte, hogy lelkiismerete szavára hallgatva azonnal távozik, ha Daruváry „zsidóbarát” politikája erre rákényszeríti. Ismerve Kánya habitusát talán az is közrejátszott a Daruváryval kapcsolatos ellenszenvének kialakulásában, hogy a külügyminisztert túlságosan gyengének, saját szavaival: „könnyen alkuvó, ijedt külpolitikusként” tartotta.³³⁷⁽³³⁷⁾

Kánya ezzel szemben átlagon felüli respektust teremtett önmagának. Velezületett és nevelése során szerzett jellemvonásai³³⁸⁽³³⁸⁾ miatt ez valószínűleg nem eshetett neheze, ám kijelentéseiből arra következtethetünk, hogy ezt a reverenciát nagyon is tudatosan igyekezett kialakítani maga körül. Kozmával folytatott – már idézett – beszélgetésében ³²⁹például rosszállását fejezte ki amiatt, hogy a magyar bel- és külpolitikai elit tagjai nem fordítanak elegendő figyelmet személyes presztízsük kialakítására. Rátérve saját szakmájára, elismeréssel nyilatkozott viszont a német és az angol diplomáciai stílusról, élesen szembeállítva azt a magyar gyakorlattal, melyben a puhaság és a gyengeség uralja a diplomaták és a politikusok kifejezőmódját és magatartását. Elrettentő példaként említette e tekintetben Bánffy Miklóst és Daruváryt is.³³⁹⁽³³⁹⁾ Bár Kozma szerint az országban a külföldiekkel szemben megnyilvánuló „feminin jellegű, meghunyászkodó kedvesség” megnyilvánulását az országban „szétáradt zsidó szellemnek” tulajdonította,³⁴⁰⁽³⁴⁰⁾ okunk van feltételezni, hogy a presztízs elvesztését és újra kivívását elsősorban a birodalmi múlt árnyékában értelmezhetette.

Kánya habitusa nem engedte, hogy a magyar diplomácia bonyolítójaként végérvényesen szakítson az egykori hatalmi politizálás ballplatzi hagyományával. Az 1867-től a világháborúig nagyhatalmi körökben ténykedő, az 1878-as berlini kongresszus történelmi emlékeinek bűvöletében élő, összeurópai hatású diplomáciai hagyományokat folytató magyar – zömében arisztokrata – politikai elit valóban nehezen vette tudomásul a hirtelen kisállammá lett Magyarország súlyos nemzetközi presztízsvesztését. A jelentéktelenné, sőt megvetetté vált ország ráadásul kikerült a Monarchia által betöltött *Donauraum* politikai-földrajzi teréből, és egyre jobban sodródott a német geopolitika által *Südostraumnak* nevezett balkáni térség felé.³⁴¹⁽³⁴¹⁾ Kánya egész ténykedése idején megpróbált ezzel a hatalmas változással szemben menetelni. Ha ez tudatos és az ország kívánt pozícióját tekintve átgondolt volt is, hatása természetesen nem jelentette akárcsak a magyar középhatalmi státusz elismerését, inkább a magyar diplomata, később külügyminiszter rigorózus természetéről győzte meg a kívülállókat.

Ez a mentalitás és (noha ellentmondásosnak tűnik) ambíció tartotta távol egy ideig a külügyminiszteri bársonyszéktől is. Bethlen megpróbálta megnyerni a posztra, de nem állt kötélnek. Valószínűleg nem kívánt asszisztálni a miniszterelnök külpolitikai túlsúlyához. A két háború korában ugyanis a magyar külpolitika irányításában a mindenkori miniszterelnöknek volt döntő szava. A külpolitika alakításában elvileg részt vevő kormányzó – néhány nagyobb horderejű kérdés kivételével – e tekintetben is (haszonlóan a belpolitikai kérdésekhez) átadta a kezdeményezést kormányainak.³⁴²⁽³⁴²⁾ Utóbbiakban csupán a mindenkori miniszterelnök és a külügyminiszter rendelkezett olyan hatáskörrel, hogy irányt szabhatott a külügyeknek. Az 1920-as években azonban Bethlen István szinte kizárólagos befolyást szerzett a külpolitika irányításában. „A külpolitikát úgyis Bethlen csinálja – vélekedett Kánya – így ambiciózus külügyminisztert nem kap, mert a munka szép és érdekes részéhez nem jut hozzá, csak a

kellemetlen dolgok jutnak neki.”³⁴³⁽³⁴³⁾

Ismerve a külügyek intézésében vitt szerepét, első hallásra meglepő, hogy 1925-ben feladta budapesti állását és átvette a berlini követség irányítását. Vajon mi motiválhatta, ³³⁰hogy távozzon a Dísz téri épület központi elhelyezkedésű vezértitkári szobájából? A döntés mögött meghúzódó dilemma megoldása az iménti Kánya-féle gondolatot olvasva voltaképpen ott áll előttünk.

Kiküldetéséről az első hírek nagyon korán, 1922 őszén röppentek föl. Az akkori értesülések – melyek szerint helyét Khuen-Héderváry Sándor vette volna át a külügyminisztériumban – nem voltak helytállóak.³⁴⁴⁽³⁴⁴⁾ A következő híresztelések a Bethlenkor-mány lehetséges átalakítása kapcsán láttak napvilágot. Sajtóértesülések szerint Daruváry Géza külügyminiszter kivált volna a kormányból, s azt követően Bécsbe helyezték volna, az ottani magyar követség élére. Ennek kapcsán került szóba Emich Gusztáv berlini követ (1920. augusztus 28–1925. szeptember 27.) visszahívása és Kánya Kálmán kinevezése is.

Német körök vegyes érzelmekkel fogadták Kánya jelölését. Budapesti kiküldötteik révén jól ismerték szarkazmusra hajló modorát, ravasz, rátarti természetét. Az intrikák iránt rendkívül fogékonyak egyszersmind megbízhatatlannak tartották.³⁴⁵⁽³⁴⁵⁾ A hír hallatán ezért először magát Daruváryt igyekeztek megnyerni a berlini poszt betöltésére, aki viszont idős korára való hivatkozással elhárította ezt a gondolatot.³⁴⁶⁽³⁴⁶⁾

Noha a kinevezés jó néhány hónapot késett, a Kánya iránti érdeklődés megmaradt, sőt – a követküldés újbóli terítékre kerülése miatt – utóbb erősödött. Mind politikai, mind pedig személyes habitusának megnyilvánulásait élénk figyelemmel kísérték. Köztudott volt róla, hogy a kis- és a nagyantant államok (kivéve Nagy Britanniát) kérlelhetetlen ellenfele. E miatt Franciaország és a kisantant államok budapesti képviselői személyében látták a Magyarországhoz fűződő kapcsolataik normalizálásának egyik legfőbb kerékkötőjét. Németország Budapesten működő követe el tudta képzelni azt is, hogy berlini küldetése mögött tulajdonképpen a külügyminisztériumból való óvatos elmozdításának szándéka húzódik meg, és azt az említett országok képviselői kényszerítették ki a magyar kormánytól. Jan Szembeck lengyel követ úgy látta, hogy ilyen körülmények között Kánya előtt nem maradt más választás, mint a berlini követi poszt elfoglalása.³⁴⁷⁽³⁴⁷⁾ Nem tudjuk pontosan, hogy valóban ez állt volna Kánya berlini kiküldetésének hátterében, okunk van azonban feltételezni, hogy a döntés egyáltalán nem állt ellentétben a tapasztalt diplomata elképzeléseivel, sőt azoknak tökéletesen megfelelt. Az 1920-as évek közepén lassan talpra álló Németországhoz fűződő kapcsolatok kiemelt szerepet játszottak külpolitikai elgondolásai között. A már többször idézett Hory András is utal rá, hogy Kánya geopolitikai okokból, a háborús fegyverbarátság, véráldozat és a megaláztatásból eredő lelki érdekközösség folytán közösnek képzelte Németország és Magyarország jövőbeli útját.³⁴⁸⁽³⁴⁸⁾ Azt vallotta és a fiatal diplomata generáció tagjait is arra oktatta, hogy Magyarországnak földrajzi és ³³¹egyéb adottságok miatt együtt kell haladnia Németországgal.³⁴⁹⁽³⁴⁹⁾ A trianoni béke revízióját a német revanspolitikával együtt tartotta elképzelhetőnek. „*Németország felé való orientálódásra készítette az is, hogy feltétlenül bízott a germán faj életerejében, szívósságában, az elkerülhetetlennek vélt német reváns sikerében, és abban, hogy Magyarország csak a németekkel való szoros együttműködés révén támadhat fel romjaiból*” – írta Hory.³⁵⁰⁽³⁵⁰⁾ Ismerve Kánya egyéniségét és ambícióit, nem lehet tehát kétségünk a tekintetben, hogy új posztját legalább akkora jelentőségűnek tartotta, mint nagy befolyású külügyminisztériumi állását. Pontosán látta, hogy Berlin a magyar külpolitika szempontjából kiemelkedő fontosságú állomás. Bizonyára ez lebegett a szeme előtt, amikor a külügyminisztérium vezértitkári pozícióját felcserélte a berlini követi állással. Célja a német–magyar együttműködés előkészítése volt.³⁵¹⁽³⁵¹⁾

Nehéz természete, kiszámíthatatlansága és a jobboldali radikalizmus felé hajló politikai nézetei miatt leendő állomáshelyén azonban továbbra is ajkbiggyesztve fogadták az érkezéséről szóló híreket.

Johannes Graf von Welczeck budapesti német követ szerint mindenesetre a ballplatzi diplomata csakúgy, mint annak idején Mexikóban, illetve a háború alatt Washingtonban, Budapesten is jól együttműködött a német képviselő munkatársaival, és a németellenességnek semmi jelét nem mutatta.³⁵²⁽³⁵²⁾ Vezetésként igyekezett bizalmas kapcsolatot kialakítani a követség vezetőivel és feltűnő nyíltsággal valamint őszinteséggel osztotta meg velük nézeteit.³⁵³⁽³⁵³⁾ Kinevezése Berlin szempontjából éppen ezért – noha nem volt örömdetes – politikai értelemben nem volt különösebben aggályos. Sokkal nyugtalanítóbbnak tűnt az *agrément* megtagadása. Ebben az esetben – vélekedett Welczeck – Németország legveszélyesebb ellenfele válhatna belőle, még ha nem is maradna tovább a külügyminisztériumban. Amennyiben viszont működéséhez hozzájárulnának és közismert hiúságát szem előtt tartva kezelnék, a kétségtelenül tehetséges, és a magyar külügyminisztériumban jókora befolyással rendelkező diplomata nagy szolgálatokat tehet a német érdekeknek. Nagy tapasztalata és éles elméje miatt – úgy ítélte meg – nem várható tőle, hogy a számára egyetlen szóba jöhető posztot népszerűtlenné akarna válni. Welczeck – ha nem is teljesen nyugodt szívvel – javasolta tehát a német kormánynak, hogy adja meg a szükséges előzetes hozzájárulást ahhoz, hogy Kánya diplomáciai tevékenységet fejtsen ki.³⁵⁴⁽³⁵⁴⁾

A német külügyminisztériumban kényszerűen tudomásul vették Kánya kinevezését, ám azt továbbra sem különösebben üdvözltek, annál is kevésbé, mivel elődjével, Emich Gusztáv követtel a külügyminisztérium vezetése – beleértve az államtitkárt – igen szoros, mondhatni baráti kapcsolatokat ápolt. Feltehetően nem csupán a kötelező udvariasság mondatta az államfővel, hogy német részről soha nem fogják elfelejteni a távozó diplomatának azt az erőfeszítést, amit a két ország közötti baráti kapcsolatok elmélyítése érdekében tett. Noha a céljuk elsődlegesen az volt, hogy Emichet Berlinben tartsák, visszatartására nem látszott sok esély. A magyar külügyminisztériumban ³³²ugyanis nem voltak elragadtatva a követ képességeitől, megítélése a Dísz téren meglehetősen szerény volt. Utóbbi érzékelve Berlinben készek voltak megadni az *agrément*-t Kányának.³⁵⁵⁽³⁵⁵⁾

Az Emich távozása miatt lenyelt pirula keserű utóízét enyhítette, hogy Kánya kiküldésével – s erre az államfőnek összeállított külügyminisztériumi háttéranyag is utal – a magyar kormány az egyik, ha nem a legbefolyásosabb külügyi orákulumát delegálta Németországba, ami azt bizonyította, hogy a magyar partner még az eddigieknél is nagyobb súlyt fektet a Németországhoz fűződő kapcsolatok javítására. Ezt a törekvést Paul von Hindenburg államfő nagy elégtétellel nyugtázta Kánya bemutatkozó látogatásakor.³⁵⁶⁽³⁵⁶⁾

Az új követ még meg sem melegegett a székében, máris gondjai támadtak új állomáshelyén. 1925-ben pattant ki a két háború közötti magyar politika legkínosabb esete, a frankhamisítási botrány. Az ügy nem csupán Magyarország nagy nehezen megerősített külpolitikai pozícióját ingatta meg, hanem kínosan érintette Kánya személyét is. Az akció fő célpontja a Trianonért első számú felelősnek tartott Franciaország volt. A terv kiagyalói hamis ezerfrankosokat kívántak előállítani és a legkülönbözőbb európai – de nem francia – nagyvárosok bankjaiban beváltani. Az átváltásból befolyt összeget az irredenta propaganda költségeinek fedezésére használták volna fel. 1925. december 14-én azonban Jankovich Arisztid huszárezredes Hollandiában lebukott, mikor hamis ezerfrankosokat próbált beváltani egy bankban. Tetézte a bajt, hogy a holland rendőrök megtalálták azt a naplót, melyben Jankovich rögzítette az ügy általa ismert eseményeit, az azzal kapcsolatba került személyek neveivel. Utóbbiak között Kánya Kálmán is szerepelt, olyan politikai szereplők társaságában, mint Gömbös Gyula, vagy az országos rendőrkapitány, Nádosy Imre. Bár Budapesten egy ideig reménykedtek benne, az ügyet nem lehetett elpalástolni. A nyomozásba a franciák is bekapcsolódtak, és azt 1926-ban per követte. Az ügyben indított parlamenti vizsgálat során a szintén kompromittálódott Windischgraetz Lajos egykori tárcanélküli miniszter azt állította, hogy Jankovich Kányával jó baráti viszonyban állt, tervei szerint pedig Hollandiából hazajövet felkereste volna a berlini követséget és a német fővárosban várta volna be a vállalkozás eredményét. Windischgraetz személyi titkára, a szintén letartóztatott Rába

Dezső vallomása szerint a résztvevőket a berlini követség látta volna el útlevéllal, és biztosította volna hazautazásukat. Windischgraetz mindazonáltal igyekezett Kányát tisztára mosni azzal, hogy a követnek semmiféle tudomása nem volt az ügrről. Ezt azután Rába és Nádosy rendőrkapitány is megerősítette.³⁵⁷⁽³⁵⁷⁾

A német külügyminisztérium hágai követsége Jankovich lebukása után mindenesetre rögtön jelezte, hogy az ügy szála a berlini magyar követségig nyúlnak. A holland politikai rendőrség vezetőjétől kapott információk szerint a hamis ezerfrankosokból ³³³diplomáciai kurír útján a berlini követség is kapott; ezt azonban a holland nyomozóhatóságok nem tudták bizonyítani.³⁵⁸⁽³⁵⁸⁾

Kánya esetleges érintettsége nem került el a német sajtó figyelmét. Annak ellenére, hogy az ottani külügyminisztérium igyekezett visszatartani a témától a szenzációra éhes újságírókat, néhány újság meglehetősen barátságatlan hangvételű cikkben tálalta az eseményeket és abban a követ szerepét, amit annak hirtelen jött Budapesti útja is alátámasztani látszott. Eljött az ideje – hangoztatták –, hogy tisztán lássanak Kánya személyével kapcsolatban, aki kinevezése előtt a külügyminisztérium legbefolyásosabb embereként szorosan együttműködött a hozzá hasonlóan radikális jobboldali Nádosy rendőrkapitánnyal. Tudni vélték róla, hogy bár ezzel ritkán állt a nyilvánosság elé, alkalmasint a Gömbös-féle jobboldali radikalizmus egyik legbuzgóbb hívének számít. Berlini küldetése is a német radikálisokhoz fűződő szálak megerősítését szolgálta. A vádak szerint Kánya meglepetésszerű magyarországi útja is azt a célt szolgálta, hogy látványosan felsült szélsőséges barátait Bethlennel szemben támogatásban részesítse.³⁵⁹⁽³⁵⁹⁾ Noha közelebbi forrás nem áll rendelkezésünkre a követ hazautazásának okairól, az utóbbi állítás igazát – Kánya személyéből és a belpolitikai kérdésektől való elzárkózását ismerve – erős kétkedéssel fogadhatjuk. (A budapesti út ráadásul karácsony idejére esett.) A berlini magyar követségen egyébként azonnal fogadták a német sajtó képviselőit, és a leírtakat teljesen alaptalannak minősítették.³⁶⁰⁽³⁶⁰⁾ Kánya pert is fontolgatott a hírrel előhozakodó Ullstein-Presse ellen.³⁶¹⁽³⁶¹⁾ A kellemetlenségek azonban ezzel korántsem értek véget. A brit Daily Herald azzal a hírrel állt elő, hogy a német kormány a követ visszahívását szeretné kezdeményezni a frankbotrány miatt. Az Auswaertiges Amt (külügyminisztérium) II. Osztályának vezetője az érintettől értesült a híradásról, és – megállapodásuk nyomán – azonnal táviratozott Londonba, hogy az ott állomásozó német követ nyugtassa meg magyar kollégáját: az újság állításai légből kapottak. Követe útján felhatalmazta a magyar képviselőt vezetőjét, hogy amennyiben a koholmányoknak hivatalos cáfolatát akarja adni, azt Berlinre való hivatkozással teheti.³⁶²⁽³⁶²⁾ Egyúttal Kányát is igyekezett lecsillapítani megjegyezve, hogy a Daily Herald csupán minimális politikai befolyással és jelentőséggel bíró orgánum. E mellett megegyezett a megvádolt követtel, hogy a cáfolatról értesíti a londoni követség vezetőjét.³⁶³⁽³⁶³⁾ Mindeközben a német sajtó sem kímélte a magyar diplomatát. A Berliner Tageblatt arról tudósított, hogy Kánya kénytelen volt lemondani egy követségi fogadást, mert úgy a francia és angol diplomáciai, mint a német gazdasági és politikai körök is bojkottot hirdettek ellene. A lap szerint a német külügyminiszter és államtitkára egyaránt lemondta a részvételt, hiszen „senki nem kíván olyan ember vendége lenni, aki közeli kapcsolatokat ápol a frankhamisítókkal és csupán diplomáciai előjogai mentik ³³⁴meg a börtönbüntetéstől.” A cikk írója kifogásolta, hogy noha a kormány a társasági érintkezés során elszigetelődik a követtől, a hivatali életben változatlanul fenntartja vele a kapcsolatot. Véleménye szerint – mivel Kánya nem fog saját elhatározásából eltűnni, a kormányzat illetékeseinek kellene félreérthetetlenül tudomására hozni, hogy jelenléte nem kívánatos a német fővárosban. A híreket a követség természetesen azonnal cáfolta.

A frankügyből keletkező bosszúságok lassan ugyan, de elmúltak, Kánya lelkesedése azonban mégsem állt helyre. Elkedvetlenedésének mélyebb okát tehát másban kell keresnünk. Ez pedig nem volt egyéb, mint a berlini politikai irányvonal locarnoi fordulata,³⁶⁴⁽³⁶⁴⁾ s az ezzel kapcsolatos csalódás. A diplomáciai elszigeteltségből a francia biztonsági igények elismerésével kitörni készülő és Párizssal a konstruktív együttműködés jegyében politizáló Gustav Stresemannnak nem volt érdeke, hogy hazája

külpolitikáját Magyarország mellett elkötelezze. Ellenkezőleg, a konszenzusos politika segítségével a majdani békerevízió útját egyengető Weimari Köztársaság számára egyenesen terhes volt a potenciális agresszorként számon tartott Magyarországgal fenntartott túlságosan nyájas kapcsolat.³⁶⁵⁽³⁶⁵⁾ Magyarországnak ezért ekkor nem szánhattak különösebb szerepet Közép-Európában. A német külügyminisztérium 1926 augusztusában elkészített ajánlásában a délkelet-európai kapcsolatok kiépítésének súlypontjául Romániát, Csehszlovákiát és Jugoszláviát jelölte meg.³⁶⁶⁽³⁶⁶⁾ Kánya jóval később ugyan (1928 júliusában), de világosan meg is fogalmazta, hogy „*a birodalom a locarno-i politika iniciálása óta a dunai államokkal és nevezetesen Magyarországgal szemben politikailag csak kevés érdeklődést mutatott*”.³⁶⁷⁽³⁶⁷⁾

Jelen dolgozatban nem célunk, hogy Kánya berlini ténykedésének akár csak vázlatos ismertetését is adjuk. Annyit meg kell azonban jegyeznünk, hogy követként rendkívüli szorgalommal végezte munkáját. Rendszeresen találkozott a német politikai élet főbb szereplőivel, a külügyminisztérium illetékes vezetőivel, és találkozásairól rendszeresen, aprólékos részletességgel tudósította kormányát. Jelentéseiből alapos ismereteket kapunk a német bel- és külpolitikai megnyilvánulásokról. Hiányérzete mindemellett egyre erősödött, a német belpolitika 30-as évek eleji változásait (ti. Hitler menetelését a hatalom felé) pedig egyre nagyobb idegenkedéssel fogadta.³⁶⁸⁽³⁶⁸⁾ Nincs okunk cáfolni azokat a forrásokat, melyek szerint egyre többet hangoztatta visszavonulását, annak ellenére, hogy ambícióit még nem látta kiteljesedettnek. A rendelkezésére álló időt egyúttal vészesen fogyni látta. Talán ennek köszönhető, hogy amikor az események új irányt vettek, már nem állt ellen a felkérésnek, és ezúttal elvállalta a külügyi tárca vezetését.

335 1932 októberében a Gömbös-kormány felállásakor több alternatíva is kibontakozni látszott a külügyminiszter személyét illetően. Kánya akkoriban még egyik kombinációban sem szerepelt, aminek valószínűleg belpolitikai okai lehetettek. Gömbös kormányra kerülése nem kevés kompromisszum árán volt lehetséges. Ilyen alku tárgyát képezte a külügyi poszt betöltése is. A tárcára egy ideig Tomcsányi Pál mutatkozott a legesélyesebbnek. Mellette azonban többször felmerült Kállay Miklós neve is. Tomcsányi kiválasztása feltehetően a Wolff-féle pártnak, míg Kállayé az egységes pártnak tett gesztus volt. A kezdeti sajtóhírekkel ellentétben azonban nem Kállay és Tomcsányi, hanem a hatvanegyedik évét már betöltött Puky Endre, képviselőházi alelnök került a Dísz téri apparátus élére. Puky eddigi hivatalos külföldi útjai szinte csak a képviselőház olaszországi és svájci tanulmányútjaira korlátozódtak.³⁶⁹⁽³⁶⁹⁾ A kormányalakítási tárgyalások során Gömböstől kialakult engedmény volt a diplomáciailag teljesen tapasztalatlan Puky kinevezése. Bethlen úgy képzelte, hogy az idős politikust maga előtt tartva, saját embereivel – elsősorban Khuen-Héderváry Sándorral – fogja a magyar diplomáciát irányítani.³⁷⁰⁽³⁷⁰⁾

Puky Endre kinevezését sem a közvélemény, sem maguk a diplomaták nem tartották a legkitűnőbb választásnak, szűkebb körben azt jobbára csak megmosolyogták. A változtatás időszerű volt, s ennek kivitelezésében Kozma Miklósnak voltak elévülhetetlen érdemei.

Kozma a nyugat-magyarországi kérdés idején kezdett közeledni Kányához, akinek aztán nagy tisztelője lett.³⁷¹⁽³⁷¹⁾ 1923 júliusában három hetet töltöttek együtt a németországi Wildungenben. Kánya a vesebaját kezelte, s amire ritkán volt példa, Kozmát kitüntette bizalmával. Mindennap nagyokat sétáltak, és Kánya beavatta Kozmát külpolitikai nézeteibe, megosztotta vele tapasztalatait. Kozma a magyar külügyminisztérium tulajdonképpeni politikai vezetőjét és kimagasló szellemi tehetségét tisztelte Kányában. „*A legeszesebb és legszellemesebb emberek közé tartozik, akiket valaha ismertem*” – írta róla.

Kozma még 1932. október elején felvetette Gömbösnek a Berlinben tartózkodó Kánya megbízásának gondolatát, ám a miniszterelnök a kérdést akkoriban függőben hagyta.³⁷²⁽³⁷²⁾ Kozma később Zürichből írt levelet Gömbösnek, amiben javaslatot tett több személyi kérdéssel kapcsolatosan. Ebben a levélben

ismét indítványozta Kánya kinevezését, felajánlva azt is, hogy Zürichből személyesen megy Berlinbe, rávenni az öreg diplomatát a tisztség elvállalására. A körütekintés érthető volt, hisz Kánya Bethlennek kétszer mondott nemet a felkérésre. A miniszterelnöktől azonban semmilyen válasz nem érkezett.³⁷³⁽³⁷³⁾

Kozma korábbi berlini útja alkalmával már igyekezett kipuhatolni Kánya elképzeléseit esetleges miniszteri megbízásával kapcsolatban. Naplójában azt állítja, hogy semmilyen meghatalmazást nem kapott erre Gömböstől, inkább tréfás formában tudakolózott Kányánál, aki – minden szabadkozása ellenére – késznek mutatkozott a ³³⁶poszt betöltésére. Kozma jól érezhette, hogy Kánya komolyan eljátszott a gondolattal, talán hiúságát is sikerült felkelteni, nem sokkal később ugyanis Teleki Pál egykori és későbbi miniszterelnök Potsdamban élő sógornőjének akként nyilatkozott, hogy szívesen vállalna megbízatást odahaza. Az elejtett megjegyzés nyilván nem volt minden célzatosságtól mentes. Az információ Telekitől Ottlik Györgyhez, a befolyásos Pester Lloyd korábbi külpolitikai szerkesztőjéhez, a „Nouvelle Revue de Hongrie” című francia nyelvű lap kiadójához került, aki azt Gömböshöz továbbította.³⁷⁴⁽³⁷⁴⁾

A másik szálon továbbra is Kozma készítette elő a talajt az idős diplomata számára. A Gömbösnél nagy befolyással rendelkező MTI- és rádióelnök változatlanul az ő megbízását látta az egyik lehetséges kiútnak a külügyben uralkodó állapotokból. Amennyiben az intervenciója valami oknál fogva mégsem vezetne sikere, a másik forgatókönyvet úgy képzelte, hogy maga Gömbös venné át a külügyi tárca irányítását. A harmadik megoldást – s nemzetközi diplomáciai körökben talán ennek lett volna a legnagyobb elfogadottsága – éppen Ottlik megbízása jelentette volna, legalábbis Kozma szerint.³⁷⁵⁽³⁷⁵⁾

Ebben feltehetően igaza lehetett. Az akkor 64 éves követnek inkább a nyugdíjazása volt esedékes, mintsem a kinevezése. Kányát e mellett londoni és párizsi körökben erősen németbarátnak ismerték, akinek közismert volt antantellenessége. Ezzel az állomáshelyéről tudósító angol és francia kollégái természetesen tisztában voltak. A Berlinben állomásozó francia követhez fűződő viszonya ennek megfelelően meglehetősen hűvös volt.³⁷⁶⁽³⁷⁶⁾

Annak ellenére, hogy általában a Róma-Berlin vonal hívének tekintették, a Palazzo Chigiben³⁷⁷⁽³⁷⁷⁾ sem lelkesedtek Kánya külügyminiszterré történő kinevezéséért. Vittorio Cerruti berlini olasz követ – személyes ismeretsége alapján³⁷⁸⁽³⁷⁸⁾ – tájékoztatta Mussolinit Kánya beállítottságáról. Bár a követ szerint Kánya kiváló intellektusú személyiség, akit már a Monarchia idején kényes feladatokkal bíztak meg, azóta sem tudott felülemelkedni azokon az ellenséges érzelmeken, amelyek a korabeli osztrák–olasz politikát jellemezték. Kánya 1907 és 1912 között folyamatosan hallgatta az olaszok szemrehányásait az osztrák lapokban megjelent rómaellenes megnyilvánulásokkal kapcsolatban, amelyek Itáliához fűződő hűvös érzelmeit tartósan megalapozták. Cerruti arról panaszkodott, hogy Kánya folytonosan megtagadta, hogy beszéljen vele az időközben bensőségessé vált olasz–magyar kapcsolatokról, és mély ellenségességén a baráti viszony ellenére sem képes változtatni. Az olasz követ Kányát már arra is alkalmatlannak találta, hogy az olasz–német–magyar szövetség szorosabbra vonása idején hazáját Berlinben képviselje. A Kánya külügyminiszterré történő kinevezéséről szóló hírek pedig mély aggodalommal töltötték el, és abban a két ország közötti gyors elhidegülés veszélyét vélte felfedezni.³⁷⁹⁽³⁷⁹⁾

³³⁷Nagy valószínűséggel erre, és más hasonló tartalmú információkra alapozva utasította Fulvio Suvich olasz külügyi államtitkárhelyettes Róma budapesti követét, Ascanio Colonna grófot, hogy járjon el Gömbösnél, és tolmácsolja Mussolini aggodalmait Kánya kinevezésével kapcsolatban. Suvich hangsúlyozta, hogy a külügyminiszterjelölt – információi szerint – nem akar tudomást venni Olaszország és Magyarország megváltozott viszonyáról és közös érdekeiről. Kérte Colonnát, hogy Gömböst nyugtassa meg: szó sincs a magyar belügyekbe való beavatkozásról, Róma csupán arra a – Kánya személyében megtestesülő – veszélyre kívánja felhívni a magyar kormányfő figyelmét, mely a

kapcsolatok továbbfejlesztésének útjába állhat.³⁸⁰⁽³⁸⁰⁾

Miközben az olasz diplomácia az ellenkezőjén dolgozott, Kozma ismét aktivizálta magát Kánya érdekében. December elején újra előhozakodott a külügyi tárca körüli személyi kérdésekkel Gömbösnél, ügyesen bizalmasára terelve a beszélgetést. A Dísz téren ekkor már-már minden megoldást jobbnak láttak, mint Puky maradását, aki egyébként maga is többször felajánlotta a távozását a kormányfőnek. Gömböst – aki szívesen látott volna egy iskolázott diplomatát a külügyek élén – ezúttal nem kellett sokáig győzködni, megígérte, hogy Kánya kinevezésének ügyét felterjeszti a kormányzónak. Ezzel egyidejűleg azt is jelezte, hogy rövidesen megszabadul Khuen-Hédervárytól is,³⁸¹⁽³⁸¹⁾ akinek követi posztot fog felajánlani.³⁸²⁽³⁸²⁾ Mivel Khuen és Bethlen között igen jó személyes és rokoni kapcsolat volt, Kánya kinevezésével a miniszterelnök úgy vélte: e lépésével politikai riválisának befolyását is sikerrel csökkentheti.³⁸³⁽³⁸³⁾

Néhány nappal később a miniszterelnök magához kérte Kozmát és közölte vele, hogy a kormányzó beleegyezett Kánya kinevezésébe. Gömbös nem titkolta Horthy előtt, hogy a lépéssel az olasz–német vonal erősödése várható, aki azonban nem ellenkezett e miatt, és felemelte a sorompót az általa nagy tekintélynek, súlyos egyéniségnek tartott Kánya előtt.³⁸⁴⁽³⁸⁴⁾

Kozma december 9-én személyesen kereste fel Kányát Berlinben, hogy teljes bizonyosságot szerezzen szándékai felől, és a tárcát – immár Gömbös megbízásából – felkínálja neki. Miután csaknem egy órási előadásban vázolta a hazai belpolitikai helyzetet, a különböző személyi kombinációk alakulását, tolmácsolta neki a kormányfő kérését. Hogy hiúságának hízelegjen, azt is megjegyezte, hogy Gömbös nem csupán külügyi, hanem kritikai, tanácsadói szerepkörben is számít a közreműködésére.³⁸⁵⁽³⁸⁵⁾ Most már Gömbös sietette az ügyet, és még azt is kilátásba helyezte, hogy a szónokként nem túlzottan tehetséges Kányát tehermentesíti és a fontosabb külpolitikai kérdésekben ³³⁸maga viszi a szót a parlamentben.³⁸⁶⁽³⁸⁶⁾ Ezzel sikerült a követ utolsó kétélyét is eloszlatni.

Miután minden kérdés tisztázódott, Gömbös Mussolinit is megnyugtatta. Korábbi üzenetére azt válaszolta, hogy Puky felkészületlen a feladatára, és benyújtotta lemondását, amit ő (Gömbös) el is fogadott. Nem rejtette véka alá azt sem, hogy valóban Kányát kívánja kinevezni Puky utódául, és erről már a kormányzóval és Bethlennel is konzultált, akik egyetértettek a döntéssel. Gömbös – bár igyekezett a Ducét Kánya „tisztességes szándékai” felől megnyugtani, közölte, hogy a magyar külpolitika irányvonalának változatlanságára saját személye jelenti a garanciát. Ezt a magyar miniszterelnök feltehetően őszintén is gondolta. Gömbös a külügyekhez kitűnően értő, ravasz diplomata szakmai professzionalizmusát kívánta felhasználni, nem pedig a külpolitika elvi irányítását rábízni a volt berlini követre. Corrado Baldonival, az olasz követség munkatársával közölte is, hogy neki megbízható emberre, a mesterség szakértőjére van szüksége, pontosan olyanra, mint Kánya, akit egyelőre nem is tud megfelelően pótolni Berlinben.³⁸⁷⁽³⁸⁷⁾

Kérdés ezek után, hogyan fogadták német körökben a közelgő változást. A kinevezés őket is váratlanul érte a poszt várományosának magas kora miatt. Kánya ráadásul egy ideje maga is többször utalt rá, hogy visszavonulását tervezi, és úgy tartották róla, hogy az ilyen jellegű aspirációk már távol állnak tőle. Ami a politikai beállítottságát illeti – bár az antant államok képviselői egyértelműen ezt gondolták felőle – a németek nem tekintették egyértelműen germanophilnek. Bizalmas információik szerint németbarát hírnevét érdes természetének köszönhetette. Budapesten eltöltött évei alatt elsősorban az olasz és az angol követekkel szólalkozott össze. A franciákkal csupán azért nem keveredett nyílt összeütközésbe, mert követük, de Carbonel szolid természete ezt szinte lehetetlenné tette. Azt, hogy Kánya kifejezett vonzalmat árulna el Németország irányában, kizártá teszi mélyen belé ivódott kritikai hajlama, melyet csupán Magyarországgal szemben nem kamatoztat – állapította meg róla Hans Schoen. Nem maradt titokban Kánya a felett érzett csalódottsága sem, hogy berlini hivatali ideje alatt

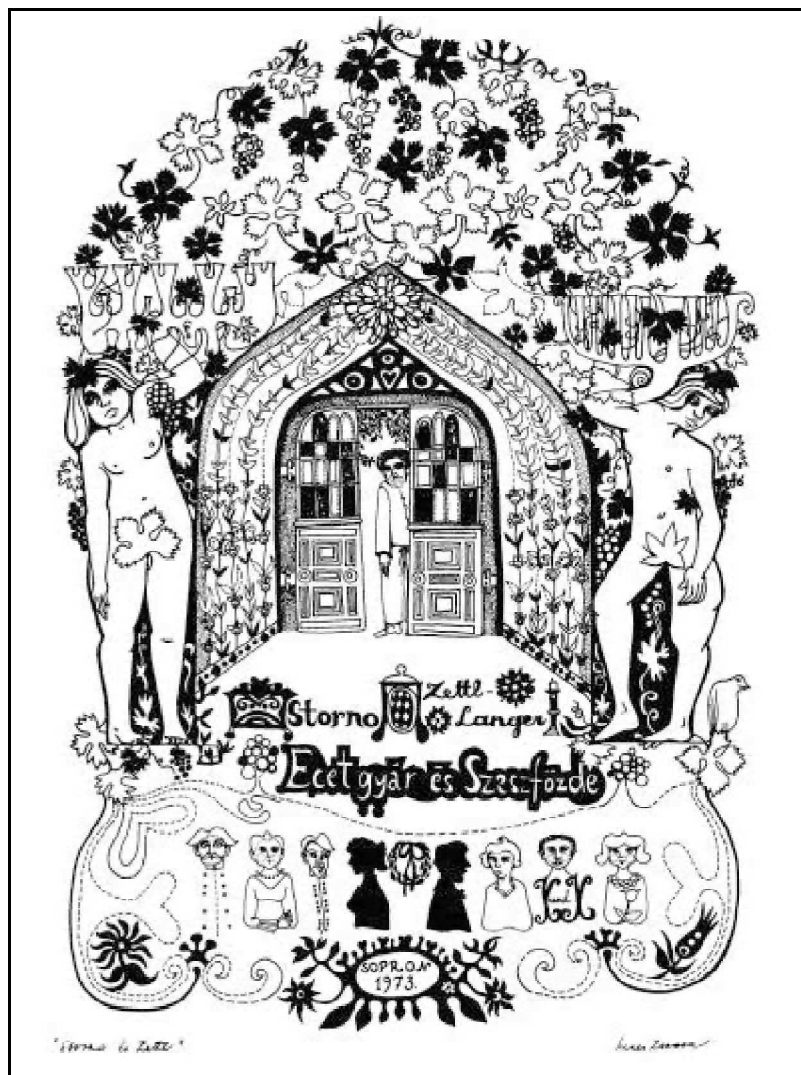
igazán komoly eredményt nem tudott elérni a közös német–magyar revíziós politika megvalósítása terén. Ennek tudták be deprimált hangulatát, amely nála általában abban mutatkozott meg, hogy a diplomáciai érintkezésben szokatlanul kevés előzékenységet mutatott. Budapesten mindazonáltal kiemelkedő érdemeket szerzett azzal, hogy a német politikai élet szinte valamennyi fontos, mértékadó szereplőjével aktív személyes kapcsolatot tartott. Külügyminiszterként azt várták tőle, hogy ezeket a kapcsolatait kamatoztatni fogja, egyszersmind azonban igyekszik majd a németbarátság bélyegétől az olaszok, de más államok előtt is megszabadulni.

Hogy ez mennyire sikerült neki, egy későbbi dolgozat tárgya megállapítani.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Kovalovszky Márta: Storno és Zettl. Szenes Zsuzsa rajza

**339 Kovalovszky Márta: Storno és Zettl.
Szenes Zsuzsa rajza**

Szenes Zsuzsának az a rajza, amely a *Storno és Zettl* címet viseli, felirata szerint 1973-ban, Sopronban készült. A képmező közepét kapu foglalja el, színes üvegbetétekkel díszített szárnyainak nyílásából szakállas férfialak lép ki. A kaput jobbról-balról egy-egy „kariatida” veszi közre, alakjukat és a kapuépítményt dús szőlőlevelekkel és fürtökkel indázó „lugas” keretezi. Lábuk alatt, hajladozó tusvonalak virágdíszes keretében nyolc kis mellkép sorakozik. A kapubejárat előterében felirat: *Storno / Zettl-Langer / Ecetgyár és Szeszfőzde*. Alul középen növényi ornamentikával keretezett ovális mezőben: SOPRON / 1973. Papír, tus, filctoll, 342×190 mm. Jelezve balra lent: *Storno és Zettl*, jobbra lent folyóírással: *Szenes Zsuzsa* (1. kép).

1. kép. Szenes Zsuzsa: Storno és Zettl. 1973, papír, tus, filctoll, 342×190 mm.

³⁴⁰Egy múzeumi leírókarton tárgyilagos szavait olvasva mindez egyszerűnek és világosnak tűnhet, holott koránt sincs így. Valóságos tapasztalat meg a sejtések és álmok határozatlan körvonalú gomolygása fonódik össze itt szétválaszthatatlanul. Olyan Sopron jelenik meg a néző szeme előtt, amelynek némely részlete a valóságos város felismerhető darabkáját rögzíti, de e részleteket a művész tovább repíti emlékezetének pályáin, kiszámíthatatlan kanyarulatokon, kitérőkön és mellékvágányokon keresztül az érzelmek és gondolatok megfoghatatlan régióiba. Ez a Sopron térképen és útikönyvekben nem található.

Hogy Szenes Zsuzsa mikor járt először a városban, nem tudjuk. A rajzon szereplő dátum – 1973 – sem jelent bizonyosságot az első látogatás idejével kapcsolatban. Azt azonban állíthatjuk, hogy a művész hosszú, lelkes vonzalom fűzte Sopronhoz, szívesen időzött archaikus közegében, régi és új barátai között. Azt sem tudjuk, melyik évben jártak ott mintegy „kiscsoportos foglalkozáson”, az ún. soproni textiles művésztelepre meghívott alkotók. Néhányuk nevét megőrizte az emlékezet, ők maguk azonban ennyi idő elteltével már csak szép, de homályos emlékképeket tudnak felidézni. Szenes Zsuzsa 1985-ös katalógusában³⁸⁸⁽³⁸⁸⁾ szerepel az 1980-as kiállítások között „a soproni művésztelep kiállítása”, de a dátum valódiságáról már Szenes Zsuzsát sem kérdezhetjük meg.

„Kicsit örület” – szokta volt mondani csendesen, picit kételkedően mosolyogva, ha valami hihetetlen,

furcsa dolgot tapasztalt. „*Én a zongora alatt laktam, kicsit örület.*” A soproni művésztelep-féléről számolt be éppen, amelyet azon a nyáron egyetlen alkalomként Askercz Éva szervezett, vagyis meghívott néhány textilművészt a városba új benyomásokat gyűjteni, rajzolni, beszélgetni. A művésznők a nyári szünetben elcsendesedett zeneiskolában kaptak szállást. Az Erzsébet utcai régi villa illett hozzájuk.³⁸⁹⁽³⁸⁹⁾ Kevesen voltak, a hely sem bizonyult túlságosan soknak, mindössze egyetlen nagy szobát foglalhattak el, ezt használták alvásra, alkotásra egyaránt. A „szakirodalom” azokban az időkben még nem elemezte tevékenységüket, még nem méltatta munkásságukat a magyar textilművészet – és egyáltalán, a magyar művészet – korszakos jelentőségű teljesítményeként. A textiles szakma azonban már tisztában volt vele: a műfaj nagyasszonyai forgolódnak a zeneiskola padlójára terített hálósákokon, ők rebbennek szét reggelente a városban bámészkodni, udvarokba bekukkantani, „motívumot gyűjteni.” A nyájas művésznők, e „fővárosi grófkisasszonyok” esténként a néma hangszerek között – ez is Szenes Zsuzsa szójárása – „*féktelenkedtek*”: teáztak és vihorásztak, mint nevelőintézetbe adott kamaszlányok. Élvezték a helyzetet, szerették a várost, Askercz Éva útmutatásai nyomán, tanácsaival felfegyverkezve vagy éppen derűs és szeretetteljes kalauzolásával a kis csapat bejárta az utcákat, beóvakodott némelyik lakásba, izgatottan szimatolt bele a múzeumi levegőbe és alkalomadtán receptet cserélt öreg soproni háziasszonyokkal. Szenes Zsuzsa moziba vitte Askercz Éva kislányait, Szabó Mariann őrsi zászlót varrt valamelyik iskolának, Preiser Klára körömmollójával vakargatta a durva olajfestéket, hogy láthatóvá tegye egy Móricz Zsigmond utcai kapu öreg kopogtatóját. A „művésztelep” egyszeri alkalom maradt, de a résztvevők később sokáig emlegették még az ott töltött napokat. Bizonyára nem véletlen az sem, ³⁴¹hogyan a Soproni Múzeum programjában időnként feltűnt egy-egy kortárs textil kiállítás: Askercz Éva – noha szakterülete éppenséggel más korszakok, más műfajok felé vonzotta – csendesen felfedezte azokat a műveket, amelyekben összeért és egymásba kapcsolódott régmúlt és jelen, amelyekbe titokzatos hajszálereken át a régi korok mosolyra ingerlő bája, gyanútlan tisztasága szívódott fel, s olykor jelen volt az utókor cseppnyi iróniája is. Így jött létre például 1977-ben Szenes Zsuzsa kiállítása, Szabó Marianné 1979-ben vagy Szilágyi Júliáé 1995-ben. És nyilván ennek volt egyik későbbi következménye a „karácsonyfaakció”, amikor 2005-ben – megelőzve a Nagytétényi Kastélymúzeum mostanában rendszeressé vált karácsonyi rendezvényét – Sárváry Katalin textiltervező és tanítványai egyszerre több soproni helyszínen rendeztek adventi kiállítást a különböző stílusú díszekbe öltöztetett fenyőfákkal.³⁹⁰⁽³⁹⁰⁾

A hetvenes évek közepe tájt a modern magyar textil „aranykora” a vége felé járt. Szenes Zsuzsa a textiles mozgalom nagy generációjához tartozott és ennek az „aranykornak” – a soproni „művésztelepen” résztvevő Hübner Arankával, Preiser Klarával és Szabó Mariannal együtt – meghatározó alakja volt. Nemzedékük 1968-ban, a *Textil-falikép* című kiállításon lépett színre.³⁹¹⁽³⁹¹⁾ Meglepő és elemi erejű munkáikkal alaposan felforgatták a szolid műfaj addig megszokott hagyományait, miközben támaszkodtak is a tradícióra. Afféle vidám szabadságharcot vívtak műfajuk megtisztításáért és függetlenségéért. Műfajukat megújító küzdelmükben nem álltak egyedül: a képzőművészetben ugyanekkor az Iparterv-csoport és a Szürenon, a zenében az Új Zenei Stúdió, a filmművészetben a Balázs Béla Stúdió fiataljai tűztek hasonló célokat maguk elé. Tevékenységükkel átrendezték a kortárs magyar művészet teljes képét.

Amikor a textilnek ez a korszaka a hetvenes évek közepe tájt lezárult, a műfaj nagyasszonyai észrevétlenül kivonultak a Paradicsomból: egyszer csak már nem voltak ott. Szenes Zsuzsa egyébként is műfajváltoztatásra kényszerült – egészségének ártott a gyapjúsálakból felszálló por –, így véget kellett vetnie a szépséges gyapjútűzései és hímzései sorának. Újfajta, szikárabb, kopárabb tárgyak készítésébe fogott és – csendes morfondírozásainak naplójaként – ekkoriban született jó néhány nagylélegzetű, a sopronihoz hasonló rajza.

Pályája elejétől kezdve sokat rajzolt. Életművének felét grafikák teszik ki. Jellegzetes egyéni technikájában, a gyapjútűzésben is érzékelhető valami a rajzolás karakteréből, hiszen a fonatlan, nyers

gyapjúkötegeket is úgy vezette a vászonalapon, mint tollát a papíron: rajzolt velük. Önálló grafikáival azokhoz a hazai áramlatokhoz kapcsolódott, amelyek a dolgokat nem szemtől szembe, hanem épp a visszajukról közelítették meg: a jelent a múlt felől, a fenségest a groteszk oldaláról, a világ mindennapi, közönséges jelenségeit a költészetten keresztül. Szenes Zsuzsa rajzait sok rokonság fűzi Gács Mihály, Gyulai Líviusz, Gross Arnold vagy Rékassy Csaba lapjaihoz, noha az övéktől némileg eltérő tartományokba vezették a nézőt, egy olyan világba, amely már elvesztette ártatlanságát és telve van a dolgok mögött meglapuló kimondhatatlan, csak sejthető, bizonytalanul homályos titkokkal. A jó és rossz, a derű és a [342](#)bánat, a régmúlt és a jelen, az itt és ott fogalmaival semmire sem jut, aki meg akarná nevezni Szenes Zsuzsa grafikáinak összetevőit.

Tevékenységet kezdettől fogva különös kettősség jellemezte: amikor textillel foglalkozott, ő maga a háttérbe húzódott és átadta helyét a kompozíciós motívumoknak, az elemi, vegetatív létezés tárgyilagosságának, rajzai viszont mindig személyesek, önnön külső-belső világának szubjektív közegét hozzák felszínre. Korai rajzain, az 1950-es évek második felétől éveken át mindennapjainak színtereit rajzolta – a konyhát, a hentesboltot, a csipketerítős bútorokkal teli szobát – és szereplőit: a maflácska susztert, a billentyűk fölött tévovázó zongoristát, a gyerekzsűr résztvevőit. Lapjait régies fotográfiák szabályai szerint komponálta és szívesen időzött el a részleteknél. Csaknem monomániás szorgalommal, a gyapjútűzések egyenletességével hozta létre rajzain is a pöttyös, csíkos, virágmintás részleteket, amelyek szinte akaratlanul megteremtették az alakok és tárgyak karakterét. A rajzi „leírás” intenzitása fantáziából szövődő nagyobb, nyitottabb kompozíciók felé mutat. A változás az 1963–64-es rajzokban következett be. Amíg a régebbi tusrajzok „anyaga” homogén volt, az újakon legkülönbébb elemek kavarognak dúsan, egymásba gabalyodva, egymáshoz kapcsolódva. A sokféle motívumot már nem a „beállítás”, az egyes kis jelenetek rendje, nem a mindennapi állapotok és történések narrációja tartja össze, hanem a folyamatosságból kiemelt, izolált elemek álomszerű kapcsolatai. A részletek intimitása megmarad, az egyes ábrák azonban nem értelmezhetőek szó szerint, és nem is várnak megfejtésre. Minden motívumból titkzatosság árad, titkok motoszkálnak a homályos sarkokban, az egész mégis áttekinthető, biztos és kiegyensúlyozott. Az 1964 után készült rajzokon már végképpen nem a köznapian átlátszó vagy sokféleképpen értelmezhető cselekmények és hangulatok vezetnek a papíron a művész tollát, hanem magának a pontos, szigorú, de eleven vonalnak a vívőereje, kanyargós és biztonságos, saját energiája. A jelenetek, a motívumok nem széttagolva, nem egyediségükben, hanem egymást folytatva, meglepő kitérőket téve gomolyognak; intim és vonzó részleteiket, alkalmazkodóképességüket, belelő tehetségüket, utánzó hajlamukat nem korlátozzák többé önmagukra, hanem mintegy megajándékozzák vele az egész kompozíció áradó képzeletbirodalmát. A rajz ugyanakkor teljes nyíltsággal árulkodik róla, hányféle helyről, mennyi különféle forrásból merítette nyersanyagát a művész, hogy e sokféle eredetű materiából a fehér papíron olyan világot teremtsen, amely valóság és képzelet, *van és nincs* határán egyensúlyozik „Élményanyagom...szinte kifogyhatatlan... – mondta, még pályája elején egy interjúban a művész – *Nem akarok mást rajzolni, mint amit gondolok, amit elképzelek. A kompozíció, a vonalsűrűség vagy a vonalak ritkasága, a dekorációk, költészetem stabilitása, hullámváza, szomorúsága vagy vidámsága annyira reálisak, amennyire elvontak az álmok.*”[392\(392\)](#)

A *Storno és Zettl* című grafika ezeknek az újfajta Szenes Zsuzsa-rajzoknak egyik legszebb, bár kevésbé ismert darabja. Az „élményanyagot” ezúttal elsősorban Sopron jelentette és ez annak ellenére igaz, hogy se a bábész turista, se a derék város lakó nem ismerne rá az ábrázolásban a keresett vagy jól ismert látnivalókra. Sopron – rejtve – mégis jelen van. A kapubejárat számárhátíves keretezése felidéz valamit a középkori [343](#)templomok: a Kecsketemplom, a Szt. Mihály templom csúcsíves kapuinak szerkezetéből, noha a kapubéllet plasztikus faragását itt karcsún ágaskodó sík virág-ornamentika, a súlyosan függő zárókövet dús margarétafej helyettesíti. A kétszárnyú lengőajtó felső része színes üvegtáblákból áll, alsó fele tömör, geometrikus tagolású; ilyen, a ház udvarára nyíló, a szélről vagy a

huzattól kicsit állandóan imbolygó ajtókat lépten-nyomon láthat a Bécsi domb kapualjaiba bekukkantó járókelő. A „kariatidákhoz” hasonló alakokkal is gyakran találkozhatunk a soproni épületeken – a legismertebbek a Zichy-Meskó palota bejáratát keretező alakok –, a rajzon azonban inkább dekoratív emblémaként vannak jelen, csupán távolról emlékeztetnek az épület súlya alatt ünnepélyesen roskadozó figurákra.

Szenes Zsuzsának soproni látogatásai alkalmával nagy élményt jelentett a Storno-gyűjtemény. A kollekciót akkoriban még a család őrizte, régimódi öregurak fogadták az érdeklődőt, családtagok magyarázták a jelesebb darabok történetét. A kicsiny tárgyakat még nem őrizte vitrinüveg és teremőr, egészen közel lehetett hajolni hozzájuk, titkon megsimítani felületüket. A művész önfeledten élvezte a tárgyaknak azt a vegyes forgatagát, amellyel itt találkozhatott, azt a játékos-komoly utazást a korok, stílusok között, amelyre ezekben a zsúfolt szobákban alkalma nyílt. Mindig is sokat foglalkoztatta az idő, a régmúlt: nemcsak tusrajzainak régies rajzi fordulataiban érezhető ez szinte kézzelfoghatóan, hanem akkor is, amikor falióratokba, az óra helyére textilarabokat rögzített (*Rekvizítum*, 1976.). Az idő múlásának dokumentumát csodálhatta a Zettl-Langer-család házában is, barátságuknak a nagyon idős „Helénkével” ez a csodálat volt az alapja.³⁹³⁽³⁹³⁾ A Storno- és a Zettl-gyűjteményekben forgolódva igazán elemében lehetett, nem véletlenül jelenik meg a kompozícióban egy-egy különös formájú és díszítésű szelence, régi gyertyatartó, meg a két, a 19. század elején divatos árnykép. E jellegzetesen soproni motívumokon kívül persze sok részlet magának a művésznak egyéni stílusát őrzi. A kapubejáratot keretező girlandok, az alsó, feliratos oválist díszítő levelek-virágok gypjútüzéseiről ismerősek. A kicsiny mellképeken kackiás bajusz vagy a pufók arc nemcsak a textileken tűnik fel, de azokon a gyermek-fogasokon is, amelyeknek alakjait éppen ekkoriban festette Szenes Zsuzsa.³⁹⁴⁽³⁹⁴⁾ Az udvarra vezető ajtó nyílásából kikukkantó alak sokszor feltűnik grafikáin, ez a vissza-visszatérő szakállas figura tulajdonképpen férjének, Erdély Miklósnak rejtett portréja. A magyar avantgárd művészetnek ez a fontos személyisége ezúttal is, mint máskor, szerényen, „rangrejtve” jelenik meg, mintha csak névtelen soproni polgár lenne. Egyedül a kompozícióban elfoglalt középponti helye és súlyos, árnyékos pillantása jelzi: *valaki* van jelen.

„*Vitán felül áll, a régi időkre visszagondolni szép. Ami régen történt, az mintha szebb lenne*” – olvashatjuk egy 1968-as rajzán (*Színház*). Ezért Szenes Zsuzsa csak úgy ontotta magából a régies, „békebeli” képeket: örömet lelte a pezsgőfürdők, a kerti lugasok nyugalmaiban, a karcsú derekak, a kackiás bajuszok, a hajasbaba-gyerekek derűjében,³⁴⁴ szerette a szörnyszülött vakolatdíszeket, a megbarnult fotográfiák, a használhatatlan lomok békességét. Természetesnek találta, hogy motívumaiban, stíluselemeiben is egy régi, elsüllyedt világhoz nyúljon vissza. Gazdagon és elragadó invencióval idézte fel a szecesszió nagy grafikusainak hagyományát meg a 19. század végi újságrajzok esetlen báját. Amikor visszanyúlt a szecesszió kellékeihez vagy éppen a soproni élet emlékeihez, gesztusa egyszerre jelentett *menekülést* a jelenből és *hazatalálást* a békés múltba. Realitás és mese, múlt és jelen, távol és testközel között egyensúlyozva nyújtja át azután nézőinek sajátos figuráit, épületeit, indadíszeit, akár egy fantasztikus, egyszerre nyugtalanító és bódító csokrot.

Szenes Zsuzsa *Storno és Zettl* című rajzának történetét itt akár be is lehetne fejezni: aki nem hiszi, járjon utána. Egy rendes mese végére azonban minden kiderül, itt viszont meghatározó tények maradnak homályban. „*Szomorú, hogy semmilyen ismeretü[n]k nincs elődei[n]k életútjáról. Mennyi gazdag tapasztalat, milyen értékes történetek mennek veszendőbe ezáltal!*” – sóhajtozik a bánatos utókor, akár annak idején a Zettl-Langer-család krónikása.³⁹⁵⁽³⁹⁵⁾ Aztán elmosolyodik, amikor eszébe jut az egyetlen lehetséges megoldás: azt, hogy mikor volt a „soproni művésztelep”, kik vettek részt rajta, meg a többi ismeretlen, fontos és jelentéktelen részletet – egyedül illetékes művészettörténész kollégáknak és barátnőknak, Askercz Évának kell megírnia.

345 Kovács Péter: A Thirring Gusztáv-emléktábla

A Színház utca 17. számú ház falán – itt élt Askercz Éva hosszú soproni pályájának utolsó két évtizedében – érdekes kompozíciójú, formájában is szokatlan bronz emléktábla látható. 1981-ben (alig öt esztendővel Éva asszony odaköltözése előtt) Vígh Tamás szobrászművész mintázta Thirring Gusztáv, a másfél századdal korábban éppen e házban született tudós emlékére.³⁹⁶⁽³⁹⁶⁾

Sopron lokálpatrióta város. Olyannyira az, hogy talán nincs is még egy ilyen egész hazánkban. Ennek egyik látványos bizonyítéka az egykori neves polgárait – meg akár csak alkalmi vendégeire is – emlékeztető, a régi épületek egész során föltűnő feliratos és plasztikus díszű táblák sokasága. Ha egyedül csak a Várkerületölelte utcákon sétálunk végig, a házfalakon egymás utánjában találkozhatunk ott a nyelvtudós Révai Miklós; Rösch Frigyes, a helyi tűzoltóság megalapítója; Frankenburg Adolf író; Gyóni Géza; a helytörténészként is jelentős hittanár, Dr. Németh Alajos; az ugyancsak író Pap Károly; az Artner palota egykori asszonya, Susanna Artnerin; a neves tizenharmadik századi orvos és meterológus Gensel Ádám; aztán Dr. Nikolics Károly gyógyszerész professor; Liszt Ferenc; Lackner Kristóf, Sopron tudós polgármestere, aki korának jelentős ötvöse is volt; Rauch András 17. századi zeneszerző és karmester; meg a nem olyan régen elhunyt, legendás idegenvezető, Dr. Friedrich Károly hírét, érdemét idéző táblákkal. Csak remélni tudom, hogy a minden ábrázolás nélküli, csupán a kőbe vésett felirattal ékes lapokon kívül valamennyit sikerült sorba vennem. Van közöttük, amelyik már régen, évtizedek óta a helyén van; van, amelyet csak mostanában helyeztek el. Valójában persze ez alig tűnik föl az idegennek, hiszen a méreteik és anyaguk sem nagyon különbözik egymáséitól. Szövegük néha bővebb, máshol összefogottabb, a legtöbbször bronzból öntött portré pedig egyszer nagyobb, máskor kisebb – Artner Zsuzsannáé csupán egy érem –, de még a mintázásukban is van valami hasonló, mindig valamiféle tárgyilagos pontosságra való törekvés. Elsősorban informatívak kívánnak lenni, miközben a város szellemi gazdagságának egyfajta reprezentációját is szolgálják; érezhető szándékkal tartoznak úgy az adott helyhez és Sopron történetéhez, mint maguk az öreg házak is, a régi templomok, a tűztorony a középkoriasan kanyargó utcák.

A Színház utca tizenhetes ház oldalán függő emléktábla kicsit más, mint az összes a többi. Már abban is különbözik azoktól, hogy nem teljesen simul a falra: nem föltűnően, de azért érzékelhető egyértelműséggel egy kevésbé elemelkedik, miközben persze egészen mégsem függetlenedik tőle. „... úgy fogalmaztam – mondta egy interjúbán a művész – ... mint egy plakátot, ami nincs jól felragasztva és elhajlik az alja.”³⁹⁷⁽³⁹⁷⁾ Az észrevehetően testes, álló téglányforma valós súlyát meghazudtoló, elegáns könnyedséggel, finoman a térbe fordul. Ott van a falon, de mégsem úgy, mint akár a plakátok, akár az ünnepélyes, szokott rendben elhelyezett emléktáblák: ez, ahogyan ott látjuk, bizony önálló plasztika. „Az egész alakos figura – folytatódik az előbbi idézet – **346** részben kontúrosan rajzolva van, részben kivágva az aljából és egy kicsit mintázva is.” A derűs nyugalommal álló tudós, Thirring Gusztáv alakja a tábla bal felét tölti ki. A szobrász egyszerű szabású, lábát térdig takaró kabátban, magas, keményített gallérja alatt csokornyakkendővel, hátratett kezekkel, kissé félrehajtott fejjel ábrázolta. Azt is Vígh Tamástól tudjuk, hogy a keresetlen, természetes eleganciával öltözött, barátságosan ránk tekintő fiatal urat egy régi, csoportos fényképből emelte ki.³⁹⁸⁽³⁹⁸⁾ A látvány vitathatatlanul „korabeli”, miközben hatásában mégis elkerüli az emléktáblának egyébként szinte műfajilag kötelező módon „történelmi hitelességű”, illusztratív jellegét (1. kép).

1. kép. Vígh Tamás, Thirring Gusztáv-emléktábla. 1981, bronz dombormű, 75×45 cm. Bakos Ágnes felvétele.

Még a fölírat elhelyezése sem szokványos a táblán. Mintha csak az eredeti fényképen is így lett volna, a plasztikailag „üres” jobboldali felületen, de már a tudós férfiú kabátjáról induló, fölfelé futó kézírásos sorokban olvashatjuk: „*E házban lakott Thirring Gusztáv akadémikus (1861–1941) a magyar statisztika és a soproni történetírás kimagasló alakja.*” Balra, lent a figura lábánál – itt lefelé futó sorokban – az emléktábla ³⁴⁷állítóit, a Központi Statisztikai Hivatalt és a Városszépítő Egyesületet sorolja a fölírat. Aztán legalul, már minden föltűnés vagy valami csekély manír nélkül és persze, ahogyan illik ugyan, gonddal, de mégis szerényen rótt, apró, nyomtatott nagybetűkkel írva olvassuk az alkotó nevét.

Vígh Tamás sok évtizedes pályája során szerte az országban számos emléktáblát készített. Alapvetően nem idegenkedett attól, hogy eleget tegyen megrendelői igényének, a portrészzerű hűségnek, de adott esetben vállalta akár illusztratív „kellékek” – Kodály a fonográffal, ³⁹⁹⁽³⁹⁹⁾ Gutenberg egy könyvvel ⁴⁰⁰⁽⁴⁰⁰⁾ – elvárt ábrázolását is. Viszont mindig került a műfaj megszokott formai és kompozíciós sémáit. Az 1958-ban mintázott Krúdy emléktábla ⁴⁰¹⁽⁴⁰¹⁾ kapcsán mondta a Csejdy

Júliának adott, itt már idézett interjúbán: „... rájöttem, hogy igazi téralakítás nélkül nincs kifejezés”.⁴⁰²⁽⁴⁰²⁾ Korábban ugyanerről a munkáról beszélve Rozgonyi Ivánnak még pontosabban fogalmazott: „... ahol a plasztikában tér van, ott forma van. A teret csak forma adhatja, egyéb nem.”⁴⁰³⁽⁴⁰³⁾ Ezt a rövid, határozott megjegyzést az életmű ismeretében igazi „ars poetica”-ként értelmezhetjük. Mindez persze természetes igénynek látszik a nagy- és kisplasztikában, Vigh Tamás azonban a legkisebb érmek mintázásakor ugyanúgy nem feledkezett meg róla, mint az emléktábla-állítás szerény, többnyire akadémikusan egyhangú műfaját gyakorolva. Igaz, a hatvanas években rajta kívül akadtak már mások is, akik így gondoltak és dolgoztak, elsősorban az előző szobrásznemzedék egyik meghatározó alakja, Schaár Erzsébet. Nem véletlenül alakult ez így. Azokban az időkben, amikor a politika rigorózan szigorú stílári és formai szempontú zsűrirendszerrel irányította a művészetet és különös figyelemmel a köztéri szobrászatot, e csekélyebb jelentőségű (és jövedelmű) műfaj alkotói a hivatali ítésektől több türelemre és elnézésre számíthattak.

348A Thirring Gusztáv-emléktábla plasztikai formálását érdemes az eddiginél egy kicsit jobban is szemügyre venni. Az említett „föltűnő külsőségek” – a tábla helyzete, az ábrázolás módja, a fölirat megoldása – mellett az igazi izgalmat a kompozíció téri szituációja nyújtja. A szobrász a relief teljes felületét ugyanolyan, egyforma lesimított módon kezelte, szinte gondosan ügyelve arra, nehogy a mintázás mikéntjétől akár a háttér, akár maga a figura valamiféle külön hangsúlyt nyerjen. A térbe forduló lemez mélyéből bukkan föl az enyhe kontraposztban, hátratett kezekkel álldogáló férfinak alig plasztikus, inkább csak karakteres határozottsággal megrajzolt feje. A kor, a 19. század végének divatját jelző magas inggallér, a csokornyakkendő, s a hosszú, gombolt kabát sokszor csak könnyű vonalakkal jelzett, alig részletezett tömege ellenpontozza és teszi hangsúlyossá a portrét magát. Plasztikus húsa valójában már csak a kabát aljának és a lábának van. Semmi sem történik, semmi sem mozdul, s az egésznek – nehéz pontosabban fogalmazni – mégis valami valószínűtlen huzata van. A semmiből, azaz a határtalan térből – talán az elmúlt időből – váratlan egyértelműséggel, egyfajta mementóként merül fel a ház egykori lakója.

A Thirring emléktáblának Vigh Tamás munkái között egyik legközelebbi rokona az 1983-ban Nagycenken elhelyezett, Széchenyi István nevelőjét, Lunkányi Jánost (1775–1853) ábrázoló dombormű.⁴⁰⁴⁽⁴⁰⁴⁾ A tudós férfiú arcképe régi metszetek keretére emlékeztető, a tábla közepét elfoglaló ovális forma mélyéből néz ki, itt is, ő is, mint Thirring Gusztáv, valami messzi térből és időből. Hasonló módon, a reliefnek téreleg a hátsó, azaz legmélyebb részéből tekint ránk Vasvári Pál⁴⁰⁵⁽⁴⁰⁵⁾ szuggesztív szempárja is, miközben mintegy keretet adva 1848–49 hőse arcmásának, szélesre nyílt köpenyének formái erőteljes plaszticitással áradnak még a négyzetes tábla szabott határain is túlra. A már említett Gutenberg emléktábla plasztikája az előbbieket kifejezetten csendes nyugalommal szemben hangos dinamikájával lepi meg a nézőt. „A tollas kalappal – mondja a művész – nem elsősorban a korra akartam utalni, hanem a plasztikát fokoztam, a tábla jelentőségét növelte meg.”⁴⁰⁶⁽⁴⁰⁶⁾ Hasonló erősségű a plasztikája matematikus Kalmár László szegedi emléktáblájának.⁴⁰⁷⁽⁴⁰⁷⁾ Téreleg is érdekes, miközben mintázásában is erősen eltér az említett példától a varázslatosan lírai hatású székesfehérvári Pilinszky emléktábla⁴⁰⁸⁽⁴⁰⁸⁾ kompozíciós megoldása. A költő életének utolsó idejét élte a megjelölt épület falai között. „A ház egy panelház – meséli a szobrász –, sivár, üres betonlizzattal, szinte ijesztő volt a feladat. Tüskés, szabdalt plasztikát csináltam, hogy feltűnő foltként jelenjen meg. ... A táblán, mintha eltűnne a fal hasadékaiban ...”.⁴⁰⁹⁽⁴⁰⁹⁾ – Mondhatnánk, éppen ahogy történt is: ahogyan Pilinszky 1981-ben váratlan, észrevétlen hirtelenséggel hagyta el a világot. Ami a plasztikai formálás mindenkori igényességén, a helyhez és az ábrázolthoz való egyfajta szinte személyes alkalmazkodáson túl közös Vigh Tamásnak ezekben a munkáiban, az emlékezésnek és emlékeztetésnek a módja, amely akkor is működik, ha az arra járó nem olvassa az odarótt magyarázó sorokat. Vigh Tamás táblái nem egyszerűen csak ábrázolják, hanem a múlt időből ténylegesen visszaidézik – szinte mint egy spiritiszta

szeánszon szokták – az egykor itt élt „hősöket”.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Soproni Könyvespolc

349 Soproni Könyvespolc

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Soproni Könyvespolc / Kollerits Beáta: Askercz Éva tudományos publikációinak bibliográfiája⁴¹⁰

Kollerits Beáta: Askercz Éva tudományos publikációinak bibliográfiája⁴¹⁰⁽⁴¹⁰⁾

1973

- Barokk pestisemlékek a Sopron környéki falvakban. In: Arrabona 15, Győr, Xantus János Múzeum, 1973, 149–168.

1976

- Polgári otthonok a 17–18. századi Sopronban. In: Arrabona 18, Győr, Xantus János Múzeum, 1976, 89–143.

1977

- A fertőrákosi kastély építéstörténete. Összeáll. Askercz Éva. Hn., én. [kézirat a Soproni Múzeumban]

1978

- Mézeskalácsvázok. Sopron, Lábasház, 1978. október–december [írta: Domonkos Ottó] [a tárgyjegyzéket összeállította: D. Askercz Éva és Bendly Éva] [Sopron], [Liszt F. Múzeum], [1978]
- Az I. Országos Érembiennále díjazottainak kiállítása. Sopron, Lábasház, 1978, [a kiállítást a Soproni Liszt Ferenc Múzeum, Askercz Éva rendezte]. [Sopron], [Liszt F. Múzeum], [1978]
- Az I. Országos Érembiennále Sopronban. SSz. 32 (1978), 366–371.

1980

- A II. Országos Érembiennále díjazottainak kiállítása. Sopron, Lábasház, 1980, [a kiállítást a soproni Liszt Ferenc Múzeum, Askercz Éva ... rendezte]. [Sopron], [Liszt F. Múzeum], [1980]
- Sopron – Fabricius-ház 1. Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára 23, Bp., 1980

1982

- A III. Országos Érembiennále díjazottainak kiállítása. Sopron, Lábasház, 1982. [június–augusztus] [a kiállítást ... Askercz Éva ... rendezte], [Sopron], [Liszt F. Múzeum], [1982]
- A III. Országos Érembiennále. SSz. 36 (1982), 253–261.

350 • Sovremennoe vengerskoe medal'ernoje iskusztvo. Vystavka katalog [org.] Ministerstvo kul'tury SSSR [et al.] [sost. E. D. Aškerc], Moskva, Sovetskij hudožnik, 1982

1984

- Zeitgenössische ungarische Medaillenkunst [Ausstellung] Berlin, Haus der Ungarischen Kultur, 19. April – 1. Juni 1984. [Org.] Haus der Ungarischen Kultur Berlin, Münzkabinett der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden [Katalog István Tamás] [Einf. Paul Arnold, Éva Askercz] [Übers. Hans Skireczki]. Berlin, Haus der Ungarischen Kultur, [1984]
- A IV. Országos Érembiennále díjazottainak kiállítása. Sopron, Lábasház, 1984. [a kiállítást a Soproni Liszt Ferenc Múzeum, Askercz Éva ... rendezte]. [Sopron], [Liszt F. Múzeum], [1984]

1986

- Az V. Országos Érembiennále díjazottainak kiállítása. Sopron, Lábasház, 1986. [a kiállítást a Soproni Liszt Ferenc Múzeum, Askercz Éva ... rend.] [bev. Askercz Éva], [Sopron], [Liszt F. Múzeum], [1986]
- Sopron – Katolikus Egyházművészeti Gyűjtemény. Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára, [Bp.], [1986]
- A Storno család Sopron, Bécsi utcai műterme. In: Arrabona 22–23, Győr, Xantus János Múzeum, 1986, 71–97.

1987

- „...Meglepetés... olvasóink részére!” Nemzetközi Művészkönyv-kiállítás – „...A surprise... for our readers!” International Artists' Book Exhibition [Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1987. október 28 – december 7.] [... rend. Askercz Éva, Kovalovszky Márta, Ladányi József] [tanulmány: Kovalovszky Márta] Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1987
- Sopron – Storno-Sammlung. [Bp.], TKM Egyesület, 1987
- Sopron – Storno-gyűjtemény. [Bp.], TKM Egyesület, 1987

1988

- A VI. Országos Érembiennále díjazottainak kiállítása. Sopron, Lábasház, 1988. [június 26 – augusztus 31.] [Askercz Éva ... rendezte]. [Sopron], [Liszt F. Múzeum], [1988]

1989

- VII. Országos Érembiennále Sopron, Lábasház, 1989. június 24 – szeptember 11. VII. – Ungarische Medaillen-Biennale Sopron, 1989 24 Juni – 11 September. [rend. ... Sopron Város Tanácsa etc.] [a kiállítást rend. és a katalógust összeáll. Baranyi Judit] [a rendezésben közrem. Askercz Éva és a Liszt Ferenc Múzeum mtársai], [Sopron], [Vár. Tanács], [1989]

351 1990

- Sopron, das Fabricius-Haus. [Bp.], TKM Egyesület, 1990
- VII. Országos Érembiennále díjazottainak kiállítása. Sopron, Lábasház, 1990 [június 24-től augusztus 31-ig] [... Askercz Éva ... rend.], Sopron, Soproni Múzeum, 1990

- Ágoston Ernő és tanítványai, Hertay Mária, Hoffmann Henrietta, Sulyok Gabriella, Kutas László, Gyulai Líviusz, Giczey János, Steiner Benito kiállítása. Sopron, 1990. március 14–25. [a katalógust szerk. ... Szabó Alajos ...]. [a bev. írta Askercz Éva]. [Bp.], [Budapesti Tavaszi Fesztivál], 1990.

1991

- VIII. Országos Érembiennále. Sopron, Lábasház, 1991. június 22 – szeptember 30. – VIII. Ungarische Medaillen Biennale Sopron, Lábasház, 22 Juni – 30 September 1991 – VIII. National Biennial of Medal Art Sopron, Lábasház, 22 June – 30 September 1991. [rendezőszervek: Sopron Megyei Jogú Város Önkormányzata etc.] [a katalógust összeáll. és a kiállítást rend. Baranyi Judit, Askercz Éva] Sopron, Önkormányzat, [1991]
- A Soproni Képesceh kiállításának megnyitója (1991. márc. 13.). SSz. 45. (1991), 360–362.

1992

- Sopron és környéke, 1922–1990. [főszerk. Sarkady Sándor] [a felvételeket Adorján Attila et al. kész.] [szerzők Askercz Éva et al.]. Bp., Mécs László Kiadó, 1992
- A VIII. Országos Érembiennále díjazottainak kiállítása. Sopron, Lábasház, 1992. [június 21-től augusztus 31-ig] [a kiállítást a Soproni Múzeum, Askercz Éva ... rendezte]. [Sopron], [Soproni Múzeum], [1992]
- Mühl Aladár emlékkiállításának megnyitója. (1991. szept. 29.) SSz. 46 (1992), 182.

1993

- Barokk út menti szobrok Északnyugat-Magyarországon. In: Cseri Miklós – Perger Gyula szerk.: A Kisalföld népi építésze. Szentendre – Győr, 1993, 385–394.
- Friedrich Amerling festőművész id. Storno Ferenchez írott levelei (1853–1862 között). SSz. 47 (1993), 308–318.
- Műtermi beszélgetés a 92 éves Sterbenz Károllyal. SSz. 47 (1993), 232–235.

1994

- A bűvös tükör: fejezetek a tükör kultúrtörténetéből. Székesfehérvár, Csók István Képtár, 1993. december 4 – 1994. május 15. [tanulmányok ... F. Petres Éva et al.] [a kiállítást rend. ... Askercz Éva et al.], Székesfehérvár, Szt. István Király Múzeum, [1994]
- 352 • A IX. Országos Érembiennále díjazottainak kiállítása. Sopron, Lábasház [1994. június 19-től augusztus 31-ig] [a kiállítást a Soproni Múzeum, Askercz Éva ... rendezte]. Sopron, Soproni Múzeum, 1994

- Id. Storno Ferenc pályakezdő éveinek bécsi kapcsolatai. SSz. 48 (1994), 362–374.
- Id. Storno Ferenc asztalidisz-terve Lipót főherceg számára (1858). Művészettörténeti Értesítő XLIII (1994). 1–2. sz. 101–107.

1995

- Gergács Berta. A bevezető tanulmányt írta: Askercz Éva. Sopron, Patriot Kiadó, 1995
- Sopron anno – ahogy a festők látták – wie es die Maler sahen – as Seen by Painters. [A bevezetést

írta és a képeket válogatta Askercz Éva] Sopron, Fekete Cédrus Könyvkereskedés, 1995

- Giczy János festőművészről. Műhely XVIII (1995), 40–42.
- Id. Storno Ferenc bécsi megrendelésre készült historizáló tárgytervei (1850–1870). In: Arrabona 34 Győr, Xantus János Múzeum, 1995, 99–158.
- Műgyűjtés és műpártolás a XIX. század végi Sopronban, a Storno és Zettl-Langer gyűjtemény helytörténeti és művelődéstörténeti jelentősége. Helytörténész Könyvtárosok II. Országos Tanácskozása. Sopron, 1995. július 26–28.

1996

- A X. Országos Érembiennále díjazottainak kiállítása. Sopron, Lábasház, 1996 [a kiállítást a Soproni Múzeum, Askercz Éva ... rend.]. [Sopron], [Soproni Múzeum], [1996]
- A Storno család műgyűjteménye. In: Környei Attila – G. Szende Katalin szerk.: Tanulmányok Csatkai Endre emlékére. Sopron, Soproni Múzeum, 1996, 319–324.
- Der Restaurator und Architekt Franz Storno in Pannonhalma. Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae 38 (1996), 192–202.
- Storno Ferenc Pannonhalmán. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. Pannonhalma, 1996, 182–192.
- Három 1995-ben rendezett kiállításról. SSz. 50 (1996), 57–65.
- Sz. Egyed Emma kiállításának megnyitója. SSz. 50 (1996), 364–367.
- A díszkutakról. A sörgyári kút apropóján. Várhely 2 (1996) 1. sz. 72–76.
- Sz. Egyed Emma kiállításáról. Várhely 2 (1996), 2. sz. 121–122.

1997

- Sopron anno – Polgári bútorok a 18. és 19. századi Sopronban – Bürgerliche Möbel im Sopron des 18. und 19. Jahrhunderts. Sopron, Fekete Cédrus Könyvkereskedés, 1997

3531998

- Soproni tájakon. Válogatás id. Storno Ferenc vázlatkönyveiből 1845–1860. Sopron, Fekete Cédrus Könyvkereskedés, 1998
- Sopron and Around. A selection from Ferenc Storno senior's sketchbooks 1845–1860. Sopron, Cédrus Art Klub, 1998
- A XI. Érembiennále Díjazottainak Kiállítása. Sopron, Lábasház, 1998 [a kiállítást a Soproni Múzeum, Askercz Éva ... rendezte]. [Sopron], [Soproni Múzeum], [1998]
- Székely Zoltán: A Cziráki ősgaléria. Győr, 1997 [könyvismertetés] SSz. 52 (1998), 281.
- Askercz Éva – Tirnitz József: id. Storno Ferenc jegyzetei az 1848–49. évi szabadságharc soproni és Sopron vidéki eseményeiről. SSz. 52 (1998), 365–374.

1999

- XV. Soproni Őszi Tárlat 1999. október 9 – november 6., Festőterem, Sopron ... [... rend. Askercz Éva] [... közread. a Pro Kultúra Sopron Színházi és Kulturális Kht.] [Sopron], [1999]
- Kiállítások Sopronban 1998-ban. SSz. 53 (1999), 183–185.
- Milyenek lehettek a konyhák Sopronban a 17. század elején? (Előtanulmány). SSz. 53 (1999), 370–382.
- Örökös mozgás. Sulyok Gabriella művészetéről. Műhely, XXII (1999), 4. sz. 77–80.

2000

- A XII. Érembiennále Díjazottainak Kiállítása. Sopron, Lábasház, 2000 [a kiállítást a Soproni Múzeum, Askercz Éva ... rendezte]. [Sopron], Soproni Múzeum, [2000]
- Díjazottak kiállítása. 15. Magyar Textilbiennále, 12. Nemzetközi Miniaturtextil Biennále, 1. Nemzetközi Zászlóbiennále. Sopron, Festőterem, 2000. június 23-tól július 23-ig [a kiállítást rend. Askercz Éva] [a katalógust szerk. Keszthelyi Katalin]. [Bp.], Kult. Alapítvány a Textilművészetért; [Szombathely], Szombathelyi Képtár, [2000]
- Id. Storno Ferenc életrajzi feljegyzései 1868-ból. SSz. 54 (2000), 181–188.
- Válogatás az 1999-ben Sopronban rendezett képzőművészeti kiállításokból. SSz. 54 (2000), 176–180.
- Így éltünk mi. A soproni polgárlakások. Dimenzió 1 (2000) 3. sz. 49–54.

2001

- XIII. Országos Érembiennále. Sopron, Lábasház 2001. június 23 – szeptember 10. [a kiállítást rend. Askercz Éva] [rendezőszervek: Sopron Megyei Jogú Város Önkormányzata etc.]. Sopron, Polgármesteri Hiv., Képző- és Iparműv. Lektorátus, [2001]
- Anton Siegel akvarelljei. (katalógus) Sopron, 2001
- Kótai József türkmén szőnyegek. (katalógus) Sopron, 2001

3542002

- A XIII. Országos Érembiennále Díjazottainak Kiállítása. Sopron, Lábasház, 2002 [a kiállítást a Soproni Múzeum, Askercz Éva ... rend.]. [Sopron], Soproni Múzeum, [2002]
- Ifj. Storno Ferenc kiállítása. SSz. 56 (2002), 165–171.
- A Storno-műterem Sopronban. In: Művészek és Műtermek. Bp., Ernst Múzeum, 2002, 19–29.

2003

- XIV. Országos Érembiennále. Sopron, Lábasház, 2003. június 22 – szeptember 8. [a kiállítást rend. Askercz Éva] [a katalógust összeáll. ... Vasas Edit] [rendezőszervek: Sopron Megyei Jogú Város Önkormányzata etc.]. Sopron, Önkormányzat, [2003]
- „Kincseink.” Tárgyak Sopron 725 éves történetéből. Soproni Múzeum, Lábasház, 2002. szeptember 25. – október 31. [a kiállítást rend. Tóth Imre] [a katalógust írták Askercz Éva et al.] [Sopron], Soproni Múzeum, Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára, [2003]

- Anton Siegel (1763–1846) akvarelljei. SSz. 57 (2003), 289–294.

2004

- A XIV. Országos Érembiennále Díjazottainak Kiállítása. Sopron, Lábasház, 2004 [a kiállítást a Soproni Múzeum, Askercz Éva rend.]. [Sopron], [Soproni Múzeum], [2004]
- Ligeti Erika (1934–2004). Élet és Irodalom 48 (2004) 36. szám

2005

- Művészet- és kultúrtörténeti írások a Soproni Szemlében. SSz. 59 (2005), 404–407.
- XV. Országos Érembiennále. Sopron, Lábasház, 2005. június 19 – szeptember 11. [a katalógust szerk. Vasas Edit] [rend. Askercz Éva, Kiss Melinda] [kiad. Sopron Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala], Sopron, [2005]

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Munkatársaink

355 Munkatársaink

Dávid Ferenc művészettörténész, MTA Művészettörténeti Kutatóintézete,
1014 Budapest, Úri u. 49.

Domonkos Ottó etnográfus, ny. múzeumigazgató, Soproni Múzeum,
9400 Sopron, Fő tér 8.

Gábor Eszter művészettörténész, 1093 Budapest, Közraktár u. 24.

Gabrieli Gabriella régész, Soproni Múzeum, 9400 Sopron, Fő tér 8.

Galavics Géza művészettörténész, akadémikus, MTA Művészettörténeti Kutatóintézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.

Kollerits Beáta könyvtáros, Soproni Múzeum, 9400 Sopron, Fő tér 8.

Kovács Péter művészettörténész, 8000 Székesfehérvár, Jókai u. 11.

Kovalovszky Márta művészettörténész, 8000 Székesfehérvár, Jókai u. 11.

Kücsán József etnográfus, Soproni Múzeum, 9400 Sopron, Fő tér 8.

Marosi Ernő művészettörténész, akadémikus, MTA Művészettörténeti Kutatóintézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.

Nemes András művészettörténész, Soproni Múzeum, 9400 Sopron, Fő tér 8.

Pajorin Klára irodalomtörténész, MTA Irodalomtudományi Intézete,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Szende Katalin történész, Közép-Európai Egyetem Középkortudományi Tanszék,

1051 Budapest, Nádor u. 9.

Tóth Imre történész-muzeológus, múzeumigazgató, Soproni Múzeum,
9400 Sopron, Fő tér 8.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / INHALTSVERZEICHNIS

356 INHALTSVERZEICHNIS

Ödenburger Rundschau, Lokalhistorische Quartalschrift, Redaktion: Katalin Szende

STADT UND KUNST

STUDIEN AUS ANLAß DES 70. GEBURTSTAG VON ÉVA ASKER CZ

Klára Pajorin: Grußwort	223
Gabriella Gabrieli – András Nemes: Angaben und Annahmen zur Topographie der Schmiedgasse	226
Ernö Marosi: Die Anziehungskraft der Medaille. Anmerkungen zur Tradition der humanistischen Selbstdarstellung in Ungarn	238
Katalin Szende: „hincz daz er chumbt zu gevogten jarn“ Kinder in den mittelalterlichen ungarischen städtischen Testamenten	250
Géza Galavics: Innenraumbemalung als Dekorationsgattung der Barockzeit. Skizzen eines westungarischen Malermeisters	262
József Kücsán: Die südliche Mauer der Vorstadt	279
Ferenc Dávid: Das Süttörér Esterházy-Schloss und die zugehörenden Güter im Jahre 1760	294
Ottó Domonkos: Ein gestickter Wildledermantel aus dem 18. Jahrhundert	306
Eszter Gábor: Ferenc Kolbenheyer (1841–1881), der erste Hauptarchitekt des Kultusministeriums	312
Imre Tóth: Die Berliner Jahre des Botschafters Kálmán Kánya	325
Márta Kovalovszky: „Storno und Zettl.“ Eine Zeichnung von Zsuzsa Szenes	339
Péter Kovács: Die Gusztáv-Thirring-Gedenktafel	345

BÜCHERSCHAU

Bibliographie von Éva Askercz (zusammengestellt von Beáta Kollerits, unter 349
Mitwirkung von Melinda Kiss)

Végjegyzet

1 (Megjegyzés - Popup)

Mollay Károly: A Kovácsok utcájának topográfiája I. SSz. 48 (1994), 266–302. II. SSz. 49 (1995), 130–157. III. SSz. 49 (1995), 193–214. Gömöri János: A soproni Kovácsszeren 1440-ben lebontott házak régészeti feltárása. SSz. 47 (1993), 332–338.

2 (Megjegyzés - Popup)

Gömöri János: Sopron – Várkerület, mélygarázs. Ásatási dokumentáció, 2005. Soproni Múzeum Régészeti Adattára (a továbbiakban: SMRA) 997. A feltárás még közöletlen, az adatok közléséhez való hozzájárulásért és a teljes ásatási anyag átengedéséért Gömöri Jánost illeti köszönet.

3 (Megjegyzés - Popup)

Régészeti szakfelügyelet során kerültek elő, a soproni csatornázásokhoz kapcsolódó teljes dokumentáció még nem készült el.

4 (Megjegyzés - Popup)

KÖH Műemléki Kutató és Dokumentációs Központ, Dokumentációs Osztály, Tervtár (a továbbiakban: KÖH tervtár) 36322 ltsz. A levéltári kutatásokra alapuló jelentés a ház 18. századi történetére szolgáltat adatokat. A középkori beépítettséget csak feltételezi.

5 (Megjegyzés - Popup)

Lászlai Judit: Sopron, Lenin krt. 19. In: Régészeti füzetek Ser. I. No. 37 (1984), 127.

6 (Megjegyzés - Popup)

Czeplédy Ilona: Sopron, Rejpál ház. Ásatásai dokumentáció 1967. SMRA 379. A kutatásra vonatkozó további dokumentumok: Czeplédy Ilona: Sopron, Rejpál-ház, Lenin krt. 7. Ásatási jelentés 1966. SMRA 364. Gömöri János: Sopron – Rejpál ház. Ásatási jelentés 1972. SMRA 450. Dávid Ferenc: Sopron, Lenin krt. 7. Rejpál ház 1969. Sopron, Lenin krt 7. kutatási eredmények é. n. Sopron, Lenin krt. 7. építéstörténeti vázlat 1971. KÖH Tervtár 36323 ltsz.

7 (Megjegyzés - Popup)

Dávid Ferenc: Sopron, Lenin krt 7. Rejpál ház. 1969. 1. KÖH Tervtár 36323 ltsz.

8 (Megjegyzés - Popup)

Mollay: A Kovácsok... i. m. I. rész 301–302.

9 (Megjegyzés - Popup)

Gabrieli Gabriella – Nemes András: Sopron, Várkerület 17. Régészeti és műemléki kutatási dokumentáció 1998. SMRA 1172.

10 (Megjegyzés - Popup)

Mollay: A Kovácsok... i. m. II. rész 130–139.

11 (Megjegyzés - Popup)

Mollay: A Kovácsok... i. m. II. rész 138.

12 (Megjegyzés - Popup)

Uo.

13 (Megjegyzés - Popup)

Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története II. rész 3. kötet Sopron, 1933. 64.

14 (Megjegyzés - Popup)

Házi: i. m. 92.

15 (Megjegyzés - Popup)

Házi: i. m. 206.

16 (Megjegyzés - Popup)

Mollay: A Kovácsok... i. m. I. rész 266–271.

17 (Megjegyzés - Popup)

Házi: i. m. 265.

18 (Megjegyzés - Popup)

Lásd Mollay: A Kovácsok... i. m. bevezetőjében!

19 (Megjegyzés - Popup)

Dávid Ferencsel folytatott beszélgetésünkből tudjuk, hogy kutatásai eredményeképpen ő is más következtetésre jutott a Kovácsszer házaival kapcsolatban, mint Mollay.

20 (Megjegyzés - Popup)

A összeírások rendjéről, illetve a város fertályokra és kötélmértékre való beosztásáról összefoglalóan lásd: Mollay Károly: Első telekkönyv/Erstes Grundbuch (1480–1553). Sopron, 1993. XXXIII–XXXVIII.

21 (Megjegyzés - Popup)

Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története II. rész 1. kötet Sopron, 1930. 300.

22 (Megjegyzés - Popup)

Mollay: A Kovácsok... i. m. I. rész 274.

23 (Megjegyzés - Popup)

Uo.

24 (Megjegyzés - Popup)

Gabrieli Gabriella: Sopron, Várkerület 1–3. Leletmentő feltárás dokumentációja 2004. SMRA 913.

25 (Megjegyzés - Popup)

Heimler Károly: Sopron topográfiája. Sopron, 1936. 275. Payr Sándor: A régi soproni városháza, A soproni várostorony. Sopron, é. n. 63.

26 (Megjegyzés - Popup)

Gassen- und Häuser-Schema der königl. Freistadt Oedenburg und der dazu gehörigen Vorstädte. Oedenburg, 1869. 10.

27 (Megjegyzés - Popup)

Dávid Ferenc: Sopron Lenin krt. 7. kutatási eredmények. é. n. 3. KÖH Tervtár 36323 ltsz.

28 (Megjegyzés - Popup)

Hamar Gyula: Fiedler János kis krónikája. Sopron, 1943. 14.

29 (Megjegyzés - Popup)

Házi: i. m. II. rész 5. kötet. Sopron, 1938. 27.

30 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 41.

31 (Megjegyzés - Popup)

Mollay Károly – Goda Károly: Gedenkbuch/Feljegyzési könyv 1492–1543. Sopron, 2006. 54.

32 (Megjegyzés - Popup)

Házi Jenő: A soproni külváros 2. fertályának telekkönyve az 1536. évből. SSz. 13 (1959), 353.

33 (Megjegyzés - Popup)

Házi: Sopron szabad királyi város története II. rész 3. kötet. Sopron, 1933. 179.

34 (Megjegyzés - Popup)

Dávid Ferenc: Sopron Lenin krt. 7. Rejpál ház 1969. 1. KÖH Tervtár 36323 ltsz.

35 (Megjegyzés - Popup)

Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490, kiállítási katalógus, szerk. Farbak Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András, Budapest 2008, Kat. 4.6–4.8 sz., 229–231.

36 (Megjegyzés - Popup)

Manfred Leithe-Jasper: Matthias Corvinus und die Medaille. In: *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541*, kiállítási katalógus, szerk. Klaniczay Tibor, Török Gyöngyi, Gottfried Stangler. Schallaburg, 1982, 190–200, v.ö. Balogh Jolán: Die Bildnisse des Königs Matthias,

uo. 11–12, Balogh Jolán: *Mátyás király és a művészet*. Budapest, 1985, 261–263, megjegyzésekkel Leithe-Jasper 1982-es áttekintésére. Legutóbb: Heinz Winter: Hunyadi Mátyás és az éremművészet. In: *Hunyadi Mátyás* i.m. 2008 (1. jegyz.) 220–221. A továbbiakban a – kétségbe vont – 15. századi eredetük attribúciós kérdéseitől eltekintünk, közülük az egyik legambiciózusabb, amelyet 2008. májusában Angela Dillon Bussi adott elő az ELTE Mátyás-konferenciáján, egyelőre publikálatlan.

37 (Megjegyzés - Popup)

Johannes Wilde: Ein zeitgenössisches Bildnis des Kaisers Sigismund, *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* N.F. 4 (1930) 213–222; v.ö. *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában*, kiállítási katalógus, szerk. Takács Imre, Budapest – Luxemburg 2006, kat. 2.2 és 2.1. sz., 153–155.

38 (Megjegyzés - Popup)

Hunyadi Mátyás i.m. 2008 (1. jegyz.) Kat. 4.8. sz., 231.

39 (Megjegyzés - Popup)

Balogh Jolán: Mátyás király arcképei. In: *Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára*, szerk. Lukinich Imre, Budapest 1940, I. 443–444, 11–18. sz., 478–485.

40 (Megjegyzés - Popup)

Balogh J., i.h. 1985 (mint 2. jegyz.) 261. és 262.

41 (Megjegyzés - Popup)

Balogh J., i.m. 1940 (mint 5. jegyz.), 486 Filippo Lippi portréja kapcsán idézi Vasarit, akinek értesülése szerint Filippo egyik képén „*ritrasse quel re, secondo che gli mostrarono le medaglie.*”

42 (Megjegyzés - Popup)

Hunyadi Mátyás i.m. 2008 (1. jegyz.) Kat. 4.1. sz., 225.sk.

43 (Megjegyzés - Popup)

Johannes Röhl: *Giovanni Dalmata*, Worms 1994, 130–132; Livia Varga: The Reconsideration of the Portrait Reliefs of King Matthias Corvinus (1458–1490), and Queen Beatrix of Aragon (1476–1508), *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts / A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 90–91 (1999), 64–72.

44 (Megjegyzés - Popup)

Balogh J., i.m. 1940 (mint 5. jegyz.), 19–31. sz., 485–500; *Hunyadi Mátyás* i.m. 2008 (1. jegyz.) Kat. 4.2, 4.3. sz., 226.sk; 4.16: 240.sk.

45 (Megjegyzés - Popup)

Balogh J., i.m. 1940 (mint 5. jegyz.), 479.

46 (Megjegyzés - Popup)

Balogh J., i.h. 1985 (mint 2. jegyz.), 262. Ami Mátyás fiatalosságát illeti, azt a kérdéses időben, 1469-ben, a magyar ferences rendtartománynak adományozott vatikáni missale gótikus

donátor-portréja tényleg képviseli: Marosi Ernő: Mátyás király és korának művészete. A mecénás nevelése, *Ars Hungarica* 1993/1, 17.

47 (Megjegyzés - Popup)

A Mantegna-portré keletkezési körülményeinek kerek elbeszélése: Balogh J., i.m. 1940 (mint 5. jegyz.), 440–441; Balogh J., i.h. 1985 (mint 2. jegyz.), 274–275. A források és a rájuk alapozott történet alapos, a Mantegna-kapcsolat lehetőségét azonban nem kizáró kritikája: Pócs Dániel: Mátyás király elpusztult freskója Rómában. In: *Mi végre a tudomány? Fiatal Kutatók Fóruma* 1., 2003. Budapest, 2004, 85–112.

48 (Megjegyzés - Popup)

Michael Baxandall: Guarino, Pisanello and Manuel Chrysolaras, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* XXVIII (1965) 184; v.ö. Uő: *Giotto and the Orators. Humanist Observers of Painting in Italy and the Discovery of Pictorial Compositions 1350–1450*. Oxford, 1971, 43. sk., 125; Arwed Arnulf: *Architektur- und Kunstbeschreibungen von der Antike bis zum 16. Jahrhundert*. München – Berlin, 2004, 511. skk, Guarinóról és módszeréről különösen: 527–535.

49 (Megjegyzés - Popup)

Husztai József: Pier Paolo Vergerio s a magyar humanizmus kezdete. *Filológiai Közlöny* I (1955), 521–533; Pajorin Klára: A magyar humanizmus Zsigmond-kori alapjai. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437, Tanulmányok*, szerk. Beke L. – Marosi E. – Wehli T. Budapest, 1987, 193–207; Kiséry Zsuzsanna: Vergerio és Luxemburgi Zsigmond. In: *Sigismundus*, i.m. 2006 (3. jegyz.), 292–293; Pajorin Klára: Az első humanisták, a hatalmi reprezentáció korai ösztönzői Mátyás udvarában. In: *Hunyadi Mátyás* i.m. 2008 (1. jegyz.), 139–145.

50 (Megjegyzés - Popup)

Ezt jelzi, a kérdés irodalmával: Pócs, i.m. 2004 (13. jegyz.), 11. jegyzet, 99. V.ö. újabban, Raffaello Andrea Navagero és Agostino Beazzano kettős portréjának kapcsán, Carol Plazzotta: *El retrato del Renacimiento*, kiállítási katalógus, szerk. Miguel Falomir. Madrid, 2008, kat. 51. sz., 250.

51 (Megjegyzés - Popup)

L. Alexander Nagel: Iconos y retratos. In: *El retrato*, i.m. 2008 (16. jegyz.), 47–50: Botticelli, Ifjú portréja medaillonnal, New York, Metropolitan Museum (v.ö. Hans Belting: *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*. Budapest, 2000, 446 – mint Giovanni de' Medici portréja), valamint Ifjúportré Cosimo de' Medici medaillonjával, Firenze, Uffizi. Továbbá uo. kat. 17. sz., 192: Memling, férfiportré Nero érmével, Antwerpen.

52 (Megjegyzés - Popup)

Jankovich Miklós (1772–1846) *gyűjteményei*, kiállítási katalógus, szerk. Mikó Árpád. Budapest, 2002, kat. 5. sz., 54–55. (Urbach Zs.); *Sigismundus*, i.m. 2006 (3. jegyz.), kat. 6.24. sz., 507–508. (Sarkadi Nagy Emese), v.ö. uo. kat. 6.23. sz. (uő); *Hunyadi Mátyás* i.m. 2008 (1. jegyz.), kat. 1.7. sz., 177–179 (Urbach Zs.).

53 (Megjegyzés - Popup)

Balogh J., i.m. 1940 (5. jegyz.), 441.

54 (Megjegyzés - Popup)

Rózsa György: *Grafikatörténeti tanulmányok*. Budapest, 1998, 94. kép.

55 (Megjegyzés - Popup)

Balogh J., i.m. 1940 (5. jegyz.), 438. ; V.ö. Jaritz, Gerhard: "Young, rich, and beautiful." The Visualization of Male Beauty in the Late Middle Ages, In: ...The Man of Many devices, Who Wandered Full Many Ways – Festschrift in Honor of János Bak, szerk. Nagy Balázs, Sebők Marcell, Budapest 1999, 61–77.

56 (Megjegyzés - Popup)

Erről bővebben Marosi Ernő: Mátyás, a középkori ember. Gótika és reneszánsz. *Hunyadi Mátyás* i.m. 2008 (1. jegyz.), 113–127.

57 (Megjegyzés - Popup)

Marosi Ernő: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*. Budapest, 1995, 136–137.

58 (Megjegyzés - Popup)

C. C. Bayley: Petrarch, Charles IV, and the „Renovatio Imperii”. *Speculum* XVII (1942), 331; Annegrit Schmitt: Zur Wiederbelebung der Antike im Trecento: Petrarca's Rom-Idee in ihrer Wirkung und die Paduaner Malerei. Die methodische Einbeziehung des römischen Münzbildnisses in die Ikonographie „Berühmter Männer”. *Mitteilungen des Kunsthistorischen Instituts in Florenz* XVIII (1975), 167; a két Petrarca-szöveg fordítása: Marosi Ernő: *A középkori művészet történetének olvasókönyve, XI–XV. század*. Budapest, 1997, 281. Ciriaco d'Ancona esetéhez: Francesco Scalamenti: *Vita viri clarissimi et famosissimi Kyriaci Anconitani*, szerk., ford.: Ch. Mitchell, E.W. Bodnar (transactions of the American Philosophical Society, 86/4) 17–18; 97–99. sz., 130–131. Ld.még: Kiséry Zs. i.m. 2006 (mint 15. jegyz.), 293.

59 (Megjegyzés - Popup)

A szöveghely interpunkciójának alapjául szolgál: Dante Alighieri: *La Divina Commedia commentata da G.A. Scartazzini ottava edizione in gran parte rifusa da G. Vandelli col rimario perfezionato di L. Polacco, terza tiratura riveduta e corretta*. Milano, 1923, 267, szemben a mondat másfajta tagolásával (*Com'io fui, di natura, buona scimia*), amelynek értelmezése: 'per natura': *La Divina Commedia di Dante Alighieri nuovamente commentata da Francesco Torraca, seconda edizione riveduta e corretta*. Roma – Milano, 1908, 245–247.

60 (Megjegyzés - Popup)

V.ö. Marosi, Olvasókönyv 1997 (mint 24. jegyz.), tárgymutató, 416.

61 (Megjegyzés - Popup)

CLXXXVIII. *Come s'impronta una moneta in cera o in pasta*, CLXXXIX. *Come s'impronta un suggello o moneta con pasta di cenere*, Cennino Cennini: *Il Libro dell'arte commentato e annotato da Franco Brunello con una introduzione di Licisco Magagnato*. Vicenza, 1971, 206–208.

62 (Megjegyzés - Popup)

Norberto Gramaccini: Das genaue Abbild der Natur. Riccios Tiere und die Theorie des Naturabgusses seit Cennino Cennini. In: *Natur und Antike in der Renaissance*, kiállítási katalógus, Frankfurt a. M., 1985, 198–225.

63 (Megjegyzés - Popup)

Robert Weiss: La medaglia Veneziana del Rinascimento e l'umanesimo. In: *Umanesimo Europeo e umanesimo veneziano, a cura di Vittore Branca. Civiltr' Europea e civiltr' veneziana, aspetti e problemi* 2, 1963, 337–348.

64 (Megjegyzés - Popup)

Bernhard Degenhart – Annegrit Schmitt: *Pisanello und Bono da Ferrara*. München, 1995, 52.

65 (Megjegyzés - Popup)

Libro dell'arte, i.m. 1971 (27. jegyz.) 28.

66 (Megjegyzés - Popup)

Baxandall, i.m. 1965 (14. jegyz.), 198–199. és Götz Pochat: Natura pulchrior ars? Antikenrezeption in der spätmittelalterlichen Ästhetik, *Kunsthistoriker* IV (1987) Nr. 3–4, 22. V.ö. Marosi, i.m. 1995 (23. jegyz.), 132–133.

67 (Megjegyzés - Popup)

Degenhart – Schmitt, i.m. 1995 (30. jegyz.), passim, illetve 133. kép, illetve (elveszett Caesar-képéről és előképéről): 220.

68 (Megjegyzés - Popup)

Ritoókné Szalay Ágnes: A római föliratok gyűjtői Pannoniában. In: *Pannonia Regia, Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, kiállítási katalógus, szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Budapest, 1994, 318–329; Uő, A Corvinus-legenda és a régészeti emlékek. *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon*, kiállítási katalógus, szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin. Budapest, 2000, 258–261.

69 (Megjegyzés - Popup)

Francesco Caglioti: Desiderio da Settignano. I profili di eroi ed eroine del mondo antico. In: *Desiderio da Settignano. La scoperta della grazia nella scultura del Rinascimento*, kiállítási katalógus, szerk. Marc Bormand, Beatrice Paolozzi Strozzi, Nicholas Penny. Paris–Milano, 2007, 87–101.

70 (Megjegyzés - Popup)

Hunyadi Mátyás i.m. 2008 (1. jegyz.), kat. 11.11. sz., 465–466 (Pócs Dániel).

71 (Megjegyzés - Popup)

Vayer Lajos, Alexandrosz és Corvinus. A Verrocchio-oeuvre és az olasz–magyar humanizmus ikonológiája. *Művészettörténeti Értesítő* XXIV (1975), 25–36.

72 (Megjegyzés - Popup)

Michael Baxandall: *Painting and Experience in Fifteenth-Century Italy. A Primer in the Social History of Pictorial Style*. Oxford–London–New York, 1972, 128–135.

73 (Megjegyzés - Popup)

Robert Suckale: Mátyás késő gótikus műpártolásának közép-európai kapcsolatai. In: *Hunyadi Mátyás* i.m. 2008 (1. jegyz.), 109. V.ö.: Birgit Franke: Ritter und Heroen der „burgundischen Antike”. Franko-flämische Tapisserie des 15. Jahrhunderts. *Städel-Jahrbuch* N.F. 16 (1997), 113–146, különösen: 127, ld. még: 137; valamint Uő: Herrscher über Himmel und Erde. Alexander der Große und die Herzöge von Burgund. *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft* 27 (2000), 121–169, a „Burgundische Antike” fejezet kontextusában, 153.

74 (Megjegyzés - Popup)

Történelem – kép, i.m. 2000 (34. jegyz.), kat. III-4. sz., 236; *Hunyadi Mátyás* i.m. 2008 (1. jegyz.), kat. 4.7.a sz., 230

75 (Megjegyzés - Popup)

Degenhart – Schmitt, i.m. 1995 (30. jegyz.), 114, 214; a csatajelenet motivikus rokonai: uo. Abb. 210 (Gianfrancesco Gonzaga), 236 (Filippo Maria Visconti).

76 (Megjegyzés - Popup)

A társadalomtörténet új irányzatairól ld. a Historiográfia – A társadalomtörténet intézményesülése c. fejezet írásait, in: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp., 2003, 113–242.

77 (Megjegyzés - Popup)

Csak néhány példa: Philippe Ariés: *Centuries of Childhood*. Harmondsworth, 1962; Shulamith Shahar: *Childhood in the Middle Ages*. London, 1990; Barbara A. Hanawalt: *Growing up in Medieval London: the experience of childhood in history*. Oxford, 1993; Nicholas Orme: *Medieval Children*. New Haven and London, 2001, Annemarieke Willemsen: *Back to the Schoolyard: The Daily Practice of Medieval and Renaissance Education*. Turnhout, 2008.

78 (Megjegyzés - Popup)

A korai újkor vonatkozásában Péter Katalinnak volt döntő szerepe abban, hogy ezekre a csoportokra irányította a figyelmet. A középkorral kapcsolatban az egyik első hazai kísérlet: Szende Katalin: A női munka a középkori gazdaságban *Aetas* 1995/3: 179–194.

79 (Megjegyzés - Popup)

Péter Katalin (szerk.) *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 1996. Angolul: *Beloved Children*. Budapest, 2001. Horn Ildikó 'Gyermek' szócikke: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* III. kötet (Falkoneta – Halászat), Bp., 2005. 381–385. szintén csak a főnemesi gyermekekkel foglalkozik.

80 (Megjegyzés - Popup)

Fügedi Erik: A középkori Magyarország történeti demográfiája. In: KSH NKI Történeti Demográfiai

Füzetek, 10 (1992), 7–60., Csukovits Enikő: Családi viszonyok a középkorvégi Magyarországon, in: „Magyaroknak eleiről.” Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc. Szeged, 2000. 107–125.; Kubinyi András: A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái. In: A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének 2001. évi történeti demográfiai évkönyve. Bp., 2001. 105–119.

81 (Megjegyzés - Popup)

Kubinyi András: A budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények 37 (1966), 227–291 – okleveles adatok; Granasztói György: A polgári család a középkor végi Magyarországon. Történelmi Szemle 25 (1982), 605–663, Kassa – adóösszeírások, Szende Katalin: Családszerkezet és örökösödési szokások a késő-középkori Pozsonyban és Sopronban. Levéltári Közlemények 68 (1997), 77–98; Uő: Gyermekek, testvérek, házastársak. Családi viszonyok és örökösödési szokások Eperjesen a középkori végrendeletek tükrében, Történelmi Szemle 46 (2004): 113–140. (a továbbiakban: Szende: Gyermekek, testvérek, házastársak) – végrendeletek. Kivételesnek számít, amikor egy helység minden lakosáról – a gyermekeket is beleértve – teljes lélekösszeírás maradt fenn: Kubinyi András: Egy Hont megyei mezővárosiasodó falu népessége a középkor végén. In: Studia Miskolcinsia 1 (1994), 7–17.

82 (Megjegyzés - Popup)

A középkori végrendeletek feldolgozásának programadó tanulmánya: Ahasver von Brandt: Mittelalterliche Bürgertestamente. Neuerschlossene Quellen zur Geschichte der materiellen und geistigen Kultur. Sitzungsberichte des Heidelberger Akademie der Wissenschaften Phil.-Hist. Klasse 3. Heidelberg, 1973.; az újabb külföldi és hazai kutatási tendenciákat áttekinti: Mátay Mónika: Historiográfiai viták a testamentumról. Korall 14–15 (2004. május) 248–270.

83 (Megjegyzés - Popup)

A források elérhetősége: Sopron (1393–1541): Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története (a továbbiakban: Házi) II/1. Sopron, 1930; II/2. Sopron, 1931, 1–172 ; II/6. Sopron, 1941., passim. Pozsony (1410–1529): Protocollum Testamentorum I: Archiv mesta Bratislavy B 4n-1, fényképmásolat: Magyar Országos Levéltár (MOL) DF 277056, kiadása előkészületben: Das Pressburger Protocollum Testamentorum, Hg. Judit Majorossy und Katalin Szende (Fontes Rerum Austriacarum, Fontes Iuris) Bd. 1–2. Wien, 2009.; Eperjes (1446–1526): Iványi Béla: Eperjes szabad királyi város levéltára (Szeged, 1931); MOL DF, 228816 – 229832, passim.

84 (Megjegyzés - Popup)

Néhány példa a még meg nem született gyermekekre történt hagyatkozásra: Petter Saltzer halász, Pozsony, 1435. nov. 30. (PT 16r); Hans Vaschan, Pozsony, 1436. (PT 25v); Ulrich Wider mészáros, Pozsony 1458. okt. 18. (PT 99v–100r). Hans Zirkendorffer soproni kereskedő, Sopron, 1503. márc. 12. a magzatra „dy frucht, so sy [seine hausfrau] tregt” kifejezéssel hivatkozik, Házi II/1. 281–284, idézet: uo. 283. Anya is végrendelkezhetett szülése előtt a születendő gyermek javára: Affra, Augustin Mischulberin, Pozsony, 1467. márc. 19. (PT 134. r–v).

85 (Megjegyzés - Popup)

Ilyen szerencsés esetként hivatkozhatunk például a Pozsonyban és Sopronban is megtelepedett Aigner család tagjainak két nemzedékétől fennmaradt végrendeletekre: Szende Katalin: Sopron és Pozsony kapcsolatai a késő-középkorban. SSz. 46 (1992): 168–179, a szövegek közlése uo. 178–179.

86 (Megjegyzés - Popup)

A pozsonyi végrendeletekben összesen 51, a soproniakban 24, az eperjesiekben 11 unokára hivatkoztak, ami töredéke az említett gyermekek számának. Ld. részletesebben: Szende Katalin: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Budapest, 2004. 104–105. (A továbbiakban: Szende: Otthon a városban).

87 (Megjegyzés - Popup)

Egyes esetekben a „gazdaasszonyaik” gondozásában levő fiúk vagy leányok a papok gyermekei is lehettek. Pl. 1520-ban Wolfgang Flächel soproni javadalmaz pap „meyner schafferyn diernel”-re 1 fontdénárt hagyott: Házi II/1. 354–356, idézet: 355. 1521-ben Leonhard Eberel soproni pap „Magdalene amice et filiabus suis” 30 fontdénár összegű, tehát jelentősnek mondható hagyatékot tett: Házi II/1. 363–365, idézet: 364. 1524-ben Pangraz Frank soproni javadalmaz a kirchpergi kolostorban élő „meinem dirnlein Marusch”-ra hagyott egy aranygyűrűt és egy aranyforintot: Házi II/2. 2. Figyelemre méltó, hogy az ilyen jellegű adatok a reformáció előestéjén szaporodtak meg.

88 (Megjegyzés - Popup)

Részletesebben lásd: Szende: Gyermekek, testvérek, házastársak, 129–133.

89 (Megjegyzés - Popup)

A soproni jogszabályok: Házi II/1. 2–3, 11, 159–160. A pozsonyi szabályozás: Király János: Pozsony város joga a középkorban. Budapest, 1894. 376–419, különösen: 387–388. Eperjes jogkönyve: MOL DF 282528, különösen: fol. 6r skk., fol. 52r skk. Vö. Szende: Otthon a városban 68–70.

90 (Megjegyzés - Popup)

Ifj. Szentpétery Imre: A tárnoki ítélszék kialakulása, Századok 68 (1934), 510–590; Štefánia Mertanová, Ius tavernicale. Studie o procese formovania práva tavernických miest v etapach vyvoja tavernického súdu v Uhorsku (15–17. stor.), Bratislava, 1985.

91 (Megjegyzés - Popup)

A tárnoki jog szövegének nincs modern kritikai kiadása. Nyomtatásban megjelent: Martinus Georgius Kovachich (szerk.), Codex authenticus iuris tavernicalis, Buda 1803. Az öröklésre vonatkozó cikkelyek: cap. 123–143, pp. 221–239. (A továbbiakban: Ius Tav.)

92 (Megjegyzés - Popup)

Az utóöröklésről: Tárkány Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp., 1981. 753.

93 (Megjegyzés - Popup)

A városi nők öröklésére és vagyonközvetítő szerepére ld. Szende Katalin: A város másik fele: A nők szerepe a magánéletben, a munkában és a közösségi szférában. In A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona 70. születésnapjára, szerk. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. Bp., 1999. 301–312.

94 (Megjegyzés - Popup)

Vö. az „Öröklés” c. fejezetet, in: Tárkány Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp., 1981. 707–778.

95 (Megjegyzés - Popup)

Részletesebben lásd: Szende Katalin: A tulajdonjog átruházásának elvei és gyakorlata a szabad királyi városokban a késő-középkori Magyarországon. In: Orașe și orașeni. Városok és városlakók. Szerk. Rűsz-Fogarasi Enikő, Carmen Florea et al., Cluj, 2007. 107–115.

96 (Megjegyzés - Popup)

Szende, Gyermek, testvérek, házastársak. A vagyon ilyen esetekben történő megosztását a városi könyvbe is feljegyezték. Ennek példáit ld. uo. 82–86. jz.

97 (Megjegyzés - Popup)

Vö. Szende Katalin: „Nemzedékről nemzedékre.” Tanulásra vonatkozó adományok a középkori pozsonyi végrendeletekben. In: „az élet tanítómestere” Ünnepi tanulmányok Gyapay Gábor 80. születésnapjára Szerk. Nagy Balázs, Szálka Zsuzsanna, Szende Katalin. Bp., 2004, 119–142. (A továbbiakban: Szende: Nemzedékről nemzedékre.)

98 (Megjegyzés - Popup)

Benus Kürsner, Sopron, 1455. márc. 14., Házi II/1. 75–76.

99 (Megjegyzés - Popup)

Cristoff Popp, Pozsony, 1502. december 28., PT 288.r-v.

100 (Megjegyzés - Popup)

Elizabeth, Hans Lachenpergerin Pozsony, 1504. jan. 8., PT 303.v. Matthias Lachenperger magisterként 1506-ban és 1509-ben valóban szerepel a bécsi egyetem anyakönyvében, v.ö. Karl Schrauf: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig, Bp. 1902. 264, 49.

101 (Megjegyzés - Popup)

„das er vleis mit meinem sün welle haben”, Házi II/1. 294.

102 (Megjegyzés - Popup)

Az adatok részletes bemutatása és a pozsonyi Protocolum Testamentorum ide vonatkozó tételeinek közlése: Szende: Nemzedékről nemzedékre, 122–123, ill. 132–142.

103 (Megjegyzés - Popup)

A lélekváltság-adományokról az utóbbi évtizedekben könyvtárnyi irodalom jelent meg. A legfontosabb munkákról jó áttekintést ad és az erdélyi példákat összegzi Mária Lupescu Makó: 'Item lego...' Gifts for the Soul in Late Medieval Transylvania. Annual of Medieval Studies at CEU, Vol. 7. 161–186. Az adományok és az anyagi kultúra összefüggéseiről lásd Harry Kühnel (Hrsg.): Materielle Kultur und religiöse Stiftung im Spätmittelalter. 2. Auflage, Wien, 1997. A pozsonyi végrendeletek egyházi célra tett adományainak feldolgozása: Judit Majorossy, Church in Town. Urban Religious Life in Late Medieval Pressburg in the Mirror of Last Wills. PhD Dissertation (Budapest 2006, Central European University), megjelenés alatt a Brepols kiadónál.

104 (Megjegyzés - Popup)

David Herlihy, *Medieval Households*. Cambridge (Mass.) – London, 1985. 142.

105 (Megjegyzés - Popup)

Szende, Otthon a városban, 171–175, 201–207.

106 (Megjegyzés - Popup)

Elisabeth consors Andree. Eperjes, 1492. febr. 24., MOL DF 229035.

107 (Megjegyzés - Popup)

Pl. Katherina [Gothard] Pokfussin, Pozsony, 1439. febr. 16., PT 32.r- v.

108 (Megjegyzés - Popup)

„ipsam annis novem cum dimidio educavit tamquam filiam suam ex lumbis suis progenitam”. Puella Agnes nepos quondam honeste domine Cristine Staynen. Eperjes, 1503. ápr. 2., MOL DF 229229.

109 (Megjegyzés - Popup)

Werbőczy István: *Tripartitum*. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve. (Reprint kiadás.) Bp., 1990. I: 111–132. fejezetek.

110 (Megjegyzés - Popup)

Martinus tegulator, Eperjes, 1520. aug. 31., MOL DF 229626

111 (Megjegyzés - Popup)

Meinhart Hager nyergesmester, Pozsony, 1445. febr. 27./1449. szept. 4., PT 63.r.

112 (Megjegyzés - Popup)

Jacobus Pinteck, Eperjes, 1516. jún. 20., MOL DF 229524.

113 (Megjegyzés - Popup)

Ld. pl. Deborah Youngs: *The Life Cycle in Western Europe, c. 1300–c. 1500*. Manchester, 2006, 60–63.

114 (Megjegyzés - Popup)

Házi II/4. 351–392. V.ö. Mollay Károly: Soproni élet a középkor végén (a Haberleiter család története). SSz. 5 (1941), 109–126., 153–172. Joachimról legutóbb: Goda Károly: Jacob Joachim és kora. Egy középkori portré körvonalai. SSz. 62 (2008), 143–146.

115 (Megjegyzés - Popup)

Házi II/1. 378–379.

116 (Megjegyzés - Popup)

Helena Sparrerín, Eperjes, 1499. nov. 12., MOL DF 229154.

117 (Megjegyzés - Popup)

Mathes Meindel kereskedő 1456. nov. 26./1458. febr. 17., PT 98.r–99.r.

118 (Megjegyzés - Popup)

Egkenfelderről: Mollay Károly: Többsnyelvűség a középkori Sopronban – a latin nyelv. I. rész. SSz. 21 (1967), 155–171., 205–223, 317–333, itt: 323, Szelestei Nagy László: Liebhard Eghenvelder egy kódexe az Esztergomi Ferences Könyvtárban. Magyar Könyvszemle 1977, 271–274.

119 (Megjegyzés - Popup)

Pozsony, 1455. nov. 13. után/1457. dec. 13, PT 90.r–93.v. Wagnerin megbízása: 92.r. Közli: Juraj Spiritza: Testament Liebharda Egkenfeldera, bratislavského mestského notára v rokoch 1441–1456. In: Zborník Slovenskeho Narodneho Múzea História, 7 (1967), 165–182.

120 (Megjegyzés - Popup)

Pl. Petrus Fleyscher és fia, Caspar Sartor között: MOL DF 282529, p. 104.

121 (Megjegyzés - Popup)

Ursula Czeczyn, MOL DF 229649, Gal dyak, MOL DF 228964.

122 (Megjegyzés - Popup)

Jó példát ad erre a közelmúltban közzétett soproni bírósági könyv: Gerichtsbuch / Bírósági könyv, 1423–1531) Közzéteszi Házi Jenő és Németh János (Sopron Város Történeti Forrásai, A sorozat 2. kötet) Sopron – Veszprém, 2005.

123 (Megjegyzés - Popup)

Augustin Mischulber, Pozsony, 1494. júl. 13., PT 259.r–260.r.

124 (Megjegyzés - Popup)

Nicolaus Snebeis, Pozsony, 1486. május 3., PT 206.r.

125 (Megjegyzés - Popup)

Barbara, Hans Gräslin, Pozsony, 1494. szept. 13., PT 251.r–v.

126 (Megjegyzés - Popup)

A soproni papok esetleges gyermekeiről lásd fentebb a 12. jegyzetet.

127 (Megjegyzés - Popup)

Csorna, Premontrei Rend Levéltára, Archivum Vetus, Fasc.72.V. No. 72. jelzet alatt a Csorna feliratozású palliumban, Archivum Vetus 14. doboz. A tétel tárgya: Számozás nélküli iratanyag, döntően 17–18. századi illetve szám nélküli vázlatrajzokból, tervrajzokból áll. Az iratokat két évtizeddel ezelőtt még a Soproni Levéltárban tanulmányoztam s az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Fotótára számára fényképeztettem. (Fényképész: Bertalan Vilmos, újabb, digitális feldolgozás Makky György.) Az Archivum Vetus anyagát a Soproni Levéltár 1999-ben visszajuttatta a Premontrei rendnek s a Soproni Levéltár tájékoztatása szerint az anyag ma Csornán található. Az átadásról szóló információkat Turbuly Évának és Dominkovits Péternek köszönöm. A rajzokat a

mostani kutatáshoz nem sikerült újra kézbe vennem.

128 (Megjegyzés - Popup)

Dávid Ferenc: Gótikus lakóházak Sopronban. Magyar Műemlékvédelem 5 (1967–1968), 95–124.; A régi magyarországi lakóházakról, városi lakóházakról lásd még összefoglalóan Magyar Művelődéstörténeti Lexikon VI., Budapest, 2006. 365–375 (Kovalovszki Júlia, Mentényi Klára, Mezey Alice).

129 (Megjegyzés - Popup)

Lásd az előző jegyzetet.

130 (Megjegyzés - Popup)

Askercz Éva: Polgári otthonok a 17–18. századi Sopronban. Arrabona 18. (1976), 89–113.

131 (Megjegyzés - Popup)

D. Askercz Éva: Sopron. Fabricius-ház 1. Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára 23. Bp., 1980. (3. kiadás, 1986.) Askercz Éva e témakörben már jóval a kiállítás megnyitása még két további munkát is közzétett: Askercz Éva: Sopron anno. Polgári bútorok a 18. és 19. századi Sopronban. Bürgerliche Möbel im Sopron des 18. und 19. Jahrhunderts. [Sopron], 1997. 118 pp.; illetve Uő: Milyenek lehettek a konyhák Sopronban a 17. század elején? (Előtanulmány) in: SSz. 53 (1999), 370–382.

132 (Megjegyzés - Popup)

Galavics Géza: Francia regény két XVIII. századi falképsorozaton (Fénelon Télémaque-jának hazai fogadtatásához) in: Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig. Bp., 1978. 393–416.

133 (Megjegyzés - Popup)

Jávor Anna: Világi falképegyüttesek Északkelet-Magyarországon. in: Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig. Budapest, 1978, 417–442.

134 (Megjegyzés - Popup)

Somorjay Sélysette: 18. századi festett szobabelsők – kutatási feladatok. in: Művészettörténeti Értesítő 1988, 213–232; Uő.: 18. századi városi lakóépületek belső kialakítása. Funkció és dekoráció kapcsolata a lakóhelyiségekben. Műemlékvédelmi Szemle 1998, 135–149.

135 (Megjegyzés - Popup)

Blondel, Jacques François: De la distribution des maisons de plaisance et de la decoration des édifices en général. Paris 1737. Idézi Somorjay 1988, 212.

136 (Megjegyzés - Popup)

A nagy festett kővázák a noszvaji kastély dísztermének oldalfalait díszítik a Bacchus ünneplését ábrázoló mennyezetkép alatt. Voit Pál et al.: Heves vármegye műemlékei III. Bp., 1987, 474–476; Jávor Anna: Johann Lucas Kracker: Egy késő barokk festő Közép-Európában. Bp., 2004, 298–299. A győri Zichy-palota vázáz terméről Somorjay 1988, 217, 14. kép, Noszvaj hasonló terméről uo., 212, 2.

kép.

137 (Megjegyzés - Popup)

A téma kutatását az OTKA T 46866 sz. pályázata (Magyarország városainak történeti atlasza) támogatta.

138 (Megjegyzés - Popup)

Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára [a továbbiakban: „SL”] Adóösszeírások: „Vermögen Buch Anni Militaris 1809/1810.”, 1008. a/cc. 106. köt. A továbbiakban a forráskötetre és a benne szereplő adózókra a főszövegben, a jegyzék eredeti sorszámaival hivatkozom: „(P-....)” formában.

139 (Megjegyzés - Popup)

Az összesen 78.633 négyszögölből [továbbiakban: „nöl”] 39.255 nöl. Sajnos, a korlátozott terjedelem nem engedi, hogy a munkám során készített valamennyi részletező táblázatot bemutassam, így a következőkben csak a táblázatokban számított összértékeket idézem.

140 (Megjegyzés - Popup)

A Hosszú sor a vizsgált időszakban a Magyar kaputól az Éles szögig vezetett, a mai Magyar utca, Móricz Zs. utca, Széchenyi tér, Rákóczi utca tartoztak bele. Az adókönyvben szereplő 67 parcella területének portánkénti összesítése után mutatkozott a 43 telek, melyeket az 1810-ben érvényes házszámok növekvő sorrendjébe rendeztem.

141 (Megjegyzés - Popup)

Thirring Gusztáv: Sopron városa a 18. században. Sopron, 1939. 95., 186., ill. 1. sz. térképmelléklet; és kisebb módosításokkal Gerő László: A soproni vár. 170. p. 63. kép In: Csatai Endre – Dercsényi Dezső (szerk.): Sopron és környéke műemlékei. Bp., 1956.² 165–174.; Holl, Imre: Sopron (Ödenburg) im Mittelalter. Acta Archaeologica 1979. 112. p. 1. kép

142 (Megjegyzés - Popup)

A város adóhatóságának mindenre kiterjedő figyelmére talán elegendő egyetlen példa: Windisch Pál köteszmesternek (P-1317) a Várkerület belső körén (N° 48.) elárusító bódéja volt, amihez 1,5 nöl (5,36 m²) „árokert” tartozott. Eme „kertbirtok” után nevezett mesterre ~ krajcár (0,00834 forint) adót róttak ki!

143 (Megjegyzés - Popup)

Thirring 1939. i.m. 11. (Az idézetben említett időszak a 18. század vége.)

144 (Megjegyzés - Popup)

A Széchenyi tér délnyugati sarkából déli irányba vezető Erzsébet utcát hivatalosan 1879-ben nyitották meg. Csatai Endre: A soproni utcanevek történetéhez. SSz. 1 (1937), 61.

145 (Megjegyzés - Popup)

Megjegyzem, „közterület” jelölést az idézett térképek déli részein sem találtam!

146 (Megjegyzés - Popup)

Thirring 1939. i.m., 2.

147 (Megjegyzés - Popup)

Payr Sándor: A régi evangélikus temető Sopronban. (Klly. a Soproni Napló 1917. évi 75, 81, 85, 86 és 92-ik számából.) Sopron, 1917. 12–15.; uő: A soproni evangélikus egyházközség története. I. köt. Sopron, 1917. 452–453. (Az új kerítés fala báró Egg János Károly 3.000 forintnyi hagyatékából épült.)

148 (Megjegyzés - Popup)

Waigand József: Hajnóczi Dániel 1739. évi városleírása Sopronról. I. rész. SSz. 19 (1965), 259. (Ld. még uo. Csatkai Endre 8–9. sz. jegyzetét!)

149 (Megjegyzés - Popup)

Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása III. Sopron, 2006. 182–183. (Ld. még uo. Kincses Katalin Mária 208–209. sz. jegyzetét!)

150 (Megjegyzés - Popup)

A területi és forrásadatokat ld.: Holl, Imre: Sopron (Ödenburg) im Mittelalter. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 31 (1979), 124–127.; uő.: Scarbantia – Sopron városfalai. SSz. 51 (1997), 305.

151 (Megjegyzés - Popup)

Dominkovits Péter: „Egy nemzetek lévén ...” A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején. Bp., 2006. 65–71.

152 (Megjegyzés - Popup)

Holl 1979. i.m. 126.

153 (Megjegyzés - Popup)

A Soproni Levéltár őriz ugyan 17 külterületi térképlapot (SvT. 1/1–17.), melyeket „II. József kori kataszteri térkép egyes soproni határrészekről” alcímmel 1786 körüli időkre határoztak meg, de a hozzájuk tartozó belterületi térkép még lappang. A következő ismert, léptékhelyes várostérkép az országos kataszteri felmérés 1856-os lapja: Magyar Országos Levéltár, Térképtár S. 78/207. 1–5.

154 (Megjegyzés - Popup)

Sajnos, az igen részletes képnek itt csak a mondandónk szempontjából fontos részletét tudjuk közölni, de a metszet részletes leírását, eredeti példányának egész oldalas képét, s további három, közel egykorú másolatát közreadta Rózsa György: Daniel Suttinger soproni látképe 1681-ből. Művészettörténeti Értesítő 47 (1998), 137–141.

155 (Megjegyzés - Popup)

Valójában két névvel jegyzett (Michel Zakariás és Schraps Mihály), két metszetről beszélhetünk, ld. Csatkai Endre: Soproni látképek (veduták) 1890-ig. 158. In: Csatkai Endre – Dercsényi Dezső (szerk.): Sopron és környéke műemlékei. Bp., 1956.² 157–162.

156 (Megjegyzés - Popup)

Ellentétben a keleti oldalon jól kivehető Lénárd-, Balfi- és Wieden-kapukkal!

157 (Megjegyzés - Popup)

A bizonytalan lépték miatt az építmény három-négy telek szélességének megfelelő mélységűnek tűnik.

158 (Megjegyzés - Popup)

SL, SvT 34. Cím, szerző és év nélkül, de a külsődleges jegyek alapján a 18. század végén készültek határozták meg. Itt köszönöm meg D. Szakács Anitának, Szende Katalinnak és Dominkovits Péternek a térképen szereplő szövegek értelmezéséhez nyújtott segítségét!

159 (Megjegyzés - Popup)

A záró- és idézőjelbe tett szövegek a térkép – helyenként nehéz olvasatú – magyarázó feliratait. A beírt számok (1–12.) feloldása nem szerepel a lapon.

160 (Megjegyzés - Popup)

A temető kerítésével azonos színnel és vastagsággal jelölte a rajz, ezért bátorkodtam kőfalként meghatározni.

161 (Megjegyzés - Popup)

Sajnos, a további három telekkel keletebbre fekvő Domonkos kolostor kertje már nem szerepel a keskeny térképlapon!

162 (Megjegyzés - Popup)

Az első katonai felmérés Coll. III. Sectio III. és Coll. IV. Sectio IV. lapjai. Ráadásul a város keleti felét ábrázoló lap jóval sötétebb tónusú, ami a kevés részletet is elfedi. Valószínűleg ez szintén oka lehet annak, hogy a kutatás ennek a térképnek ugyancsak kevés figyelmet szentelt.

163 (Megjegyzés - Popup)

SL, SvT 195. Szerző és cím nélkül, 1802.; léptéke: 1.200 bécsi öl = 104 mm. A térképet a megszokottól eltérő módon, Északról Délre tekintve tájolták be, ezért adatait az első pillantásra nehéz értelmezni!

164 (Megjegyzés - Popup)

Belterülethez csatolták, de nem adóztatták az ev. temető bővítését 1681 után, ill. a Szt. Mihály temető bővítését 1775 után.

165 (Megjegyzés - Popup)

Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok 1535–1848. 1–2. köt., Budapest, 1982. 983. A kötetben szereplő polgárok Házi által adott irányítószámaira „H-....” formában a főszövegben utalok.

166 (Megjegyzés - Popup)

OSzK Tk 843; és OSzK Tk 1187. „K. Frey Stadt Oedenbourg” h.n. [Sopron], é.n. [1750–1800], Sopron külső városfalán kívül eső terület térképe. V.ö: Alkonyi István: Sopron város térképei az

Országos Széchényi Könyvtár térképtárában. SSz. 25 (1971), 165–166.

167 (Megjegyzés - Popup)

A teljes képet ld. Askercz Éva: Sopron anno, ahogy a festők látták. Sopron, 1995. 43.

168 (Megjegyzés - Popup)

Első említése 1499. Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. II/5. köt. Sopron, 1938. 90.

169 (Megjegyzés - Popup)

Visszaülök a Payr S. munkájából vett fentebbi idézetre, melyben az ev. temető bővítésére felhasznált, falon kívül eső szántót az iskolához tartozóként említette, márpedig az iskola épülete nem sokkal korábban még magánház volt.

170 (Megjegyzés - Popup)

Idézi Holl I. 1979. 125. 72. jz.; u.ő 1997. 305. 44. jz.

171 (Megjegyzés - Popup)

A falakon kívül a városnak dolgozó malmok maradtak, melyeknek helyét a patakmedrek esése határozta meg, a városi serfőzde, amely a tűzveszély miatt szorult ki a városból, illetve a járványkórház (Lazareth), mely karanténként is szolgált.

172 (Megjegyzés - Popup)

A kerítésfal méreteit és szilárdságát tekintve valószínűleg felért az eredeti városfallal, hiszen a kurucok nem itt próbáltak 1705/1706 fordulóján betörni a városba. Ehhez ld. még Payr 1917. (A régi ...) i.m. 26.

173 (Megjegyzés - Popup)

Kücsán József: Soproni „gazdapolgárok” a 19. század elején. SSz. 62 (2008), 166.

174 (Megjegyzés - Popup)

Ezek szerint, a város 19. századi fejlődését vizsgálva nem csak a kapuk előtt egyre gyorsabb ütemben kiépülő új „elővárosok” növekedésével kell számolnunk, hanem a régi külvárosok polgárainak ama igyekezetével is, hogy ahol lehetett, falak menti külső területeket belterületbe vonjanak, s nagyobb jövedelmet adó, intenzív kertművelés alá fogjanak.

175 (Megjegyzés - Popup)

Második katonai felmérés, XXII/49. szelvény.

176 (Megjegyzés - Popup)

Pl. a már idézett 1856-os kataszteri térképre, vagy a Szita-féle 1870 körül készült térképre (SL SvT. 275/2., ld.: Winkler Gábor: Sopron építészete a 19. században. Budapest, 1988, 8.)

177 (Megjegyzés - Popup)

Azaz nem a Deák tér északi házsora mentén, hanem a Kiss János utca északi házsorának udvaraiban, a

Zsilip utca Csatkai Endre utcai torkolatához mutató csapásiránnyal. Pontosabb meghatározást csak a későbbi régészeti feltárások megfigyeléseitől, ill. a készülő régészeti topográfia e területre érvényes adataitól remélhetünk.

178 (Megjegyzés - Popup)

General-Conscription von dem Hoch Gräfl. Niclas Esterhazischen Dominio Szent Mkilos oder Süttör. Anno 1760. in Decembri volbracht durch J[ohann]B[ernard] D[e] Wester Ihro Excell. des Herren General Feldmarchal Lieutnants Graffe Niclas Esterhazy Buchhalter und Conscriptor. FEA [Forchtenstein, Esterházy Archiv] Herrschaft Süttör Missiles [Kasten 32.] fasc.32. No.1.[153 pag.].

179 (Megjegyzés - Popup)

Fatsar Kristóf: Anton Erhard Martinelli tevékenysége Süttörön. *Ars Hungarica* 28 (2000), 1. szám, 191–196.

180 (Megjegyzés - Popup)

A községre és a kastélyra vonatkozó kutatás mai állását Dominkovits Péter: Süttör és Eszterháza története 1526 és 1790 között és a magam Eszterháza települése, épületei és kertjei a 18. században című tanulmánya foglalja össze in: Bertha János (szerk.): Fertőd, Süttör-Eszterháza évszázadaiból. Tanulmányok. [Győr], 2006. 30–74 és 220–229. A kastély és környezete történetét a legalaposabban Mőcsényi Mihály írta meg Eszterháza fehéren-feketén. Budapest 1998. c. könyvében és a hozzákapcsolt CD-n., Egyes megállapításának kritikáját a magam írása adta: A fertődi Esterházy kastély építéstörténete – Mőcsényi Mihály könyve megjelenése után. (Mőcsényi Mihály: Eszterháza fehéren-feketén. Könyv és CD, h.n., é.n./Budapest,1998/) in: Romantikus kastély. Komarik Dénes 70. születésnapjára. Bp., 2004. 109–119. A kastélykertről Fatsar Kristóf írt újabban: Fatsar Kristóf: Anton Zinner im Dienste der Esterházys. in: *Gartenkunst* 19 (2007), 285–294.

181 (Megjegyzés - Popup)

A kastély 18. századi leírásainak gyűjteménye: www.josephhaydn.org – írott források.

182 (Megjegyzés - Popup)

A kastély 1737–1739-ben elszámolt munkáinál a különböző iparosok gyakran használják az „in neuaufgeführten Schloss” kifejezést, s munkájuk tárgya is tanúskodik arról, hogy olyan részletek készültek újonnan, amelyek híjján az épület nem volt befejezettnek tekinthető. FEA Süttörér Rentamts-Rechnung 1737, 1738, 1739.

183 (Megjegyzés - Popup)

Else Radant – H. C. Robbins Landon: Dokumente aus der Esterházy-Archiven in Eisenstadt und Forchtenstein, herausgegeben aus der Nachlaß von János Hárigh I. in: *The Haydn Yearbook XVIII* (1993), 7–11.

184 (Megjegyzés - Popup)

Valkó Arisztid: Újabb adatok a fertődi (eszterházi) kastély építéstörténetéhez. *Ars Hungarica* 10 (1982), 1. sz. 75–84.

185 (Megjegyzés - Popup)

Johann Balthasar Emerich Steinmetzmeister in Eisenstat [...] in dem 1736ten Jahr zur Neu verrichten Stallung zu dem hochgräfl. Schloß zu Süttör. FEA Süttörer Rentamts-Rechnung 1737 Nr. 72.

186 (Megjegyzés - Popup)

A kocsiszin építésének kőműves és ács napszám-elszámolásait ld.: FEA Generalcassa 1762. Rub.8. fasc. 13. Nr. 35–36. A kőfaragó és a tetőfedő szerződése: Möcsényi Mihály: Eszterháza fehérén-feketén. Budapest, 1998. CD-ROM. Levéltári adatok a.171., a.198.

187 (Megjegyzés - Popup)

Galavics Géza: Eszterháza 18. századi ábrázolásai – a kép mint művészettörténeti forrás. Ars Hungarica 28 (2000) 1. szám, 63. Katalógus 1. sz.

188 (Megjegyzés - Popup)

FEA Eszterházer Baucassa 1765. Nr. 28. Lit. 9.

189 (Megjegyzés - Popup)

„Delineatio Geometrica Sylva Léés” MOL P.108 [Hg. Esterházy család levéltára] Rep.16., 115.cs., G.köteg, Nr. 138.f.36, 41x31,5 cm.

190 (Megjegyzés - Popup)

Fatsar Kristóf: Az eszterházai lúdlábsétány kialakulásának története in: 4D–Tájépítészet és Kertművészet. 2006/3. 10–17.

191 (Megjegyzés - Popup)

Az összeírás egy későbbi fejezete *Waldung und Holtz Genuß Betr[effend]* címmel így fogalmaz..”In [...] dieser Edle Waldt wegen dem Wild, auf daß Schärfste geheget wird ja bey sehr grosser Straffe darf diesen kein Paur betreten.”

192 (Megjegyzés - Popup)

Domonkos Ottó: A soproni ruházati iparágak története. Sopron, é.n. [1960] A tárgy leltári száma: SM Ip. 58.39.1

193 (Megjegyzés - Popup)

Domonkos Ottó: A kesztyűsök munkájáról. Arrabona 12. (1970), 213–228.

194 (Megjegyzés - Popup)

Ludmila Kybalová – Olga Herbenova – Milena Lamorová: Képes divattörténet az Ókortól napjainkig. Bp., 1974.; Franz C. Lipp – E. Längle – G. Tostmann – F. Hubamann: Tracht in Österreich. Wien, 1984.; Ingrid Loscheck: Reclams Mode- und Kostümllexikon. Stuttgart, 1987.

195 (Megjegyzés - Popup)

Kybalová – Herbenova – Lamorová: Képes divattörténet i. m. 824. illusztráció

196 (Megjegyzés - Popup)

Domonkos: A kesztyűsök i. m. 7, 8. ábra

197 (Megjegyzés - Popup)

Gráfik Imre: A Néprajzi Múzeum céhemlékei. Bp., 2008. (A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai 12.), 200.

198 (Megjegyzés - Popup)

Domonkos: A kesztyűsök i. m. 220–223.; Gráfik i.m. 200.

199 (Megjegyzés - Popup)

Domonkos: A kesztyűsök i. m. 3–6. ábra

200 (Megjegyzés - Popup)

Kybalová – Herbenova – Lamorová: Képes divattörténet i. m. 824. illusztráció

201 (Megjegyzés - Popup)

Lipp – Längle – Tostmann – Hubamann: Tracht in Österreich i. m. 149.

202 (Megjegyzés - Popup)

Erwin Markl: Lederhose und Wams. In: Lipp – Längle – Tostmann – Hubamann: Tracht in Österreich 147–153.

203 (Megjegyzés - Popup)

Ferber Mihály: A pozsonyi céhek története a XVI. században. Bp., 1912. 10–11.

204 (Megjegyzés - Popup)

Domonkos Ottó (főszerk.): Magyar Néprajz III. Kézművesség. Bp., 1991. A mézeskalácsosokról: 48–52., a festőkről (Schwarzfärber) és a takácsokról: 369.; a kéményseprőkről: Szulovszky János: Füstfaragók. Debrecen, 1992., 49.

205 (Megjegyzés - Popup)

Archív mesta Bratislavy 58. Ce. 66,67,68.

206 (Megjegyzés - Popup)

Domonkos: A kesztyűsök i. m. 218.

207 (Megjegyzés - Popup)

BzU X. (1881) 20.

208 (Megjegyzés - Popup)

ÉI V. (1881) 20; FL XVIII. (1881) 53.

209 (Megjegyzés - Popup)

ALBK (Thieme–Becker) 21. Bd. 232. (A szócikket K. Lyka jegyezte.); ML 1935. I. 575; ML 1981. II.

662; ÚMÉL 2002 III. 1021.

210 (Megjegyzés - Popup)

MTA Művészettörténeti Kutató Intézet MDK–C–I. 17/1161. (Lyka Károly hagyaték). A levél datálatlan, de a megszólításból arra következtethetünk, hogy az 1920-as években íródhatott, akkor volt Lyka a Képzőművészeti Főiskola igazgatója.

211 (Megjegyzés - Popup)

Németh Sára: Kolbenheyer Mór. Budapest 1938. (Minerva könyvtár), 10. Felsorolása szerint Kolbenheyer Mór nyolc gyermeke közül Ferenc volt az első, Artúr a második, Kornélia (Benkó Károlyné) a harmadik és a szintén építész Győző (Viktor, 1858–1900) a hetedik. Kolbenheyer Gyula (1851–1918) építész távolabbi rokon, vagy csak névrokon volt. Ő a galíciai Buskban (ma Busko-Zdroj Lengyelországban) született, szülei: Kolbenheyer Emil és Reich Róza. (BFL XV. 20. Mikrofilm gyűjtemény, A.7. Egyházi anyakönyvek, Budapest, Deák téri evangélikus magyar egyházközség 2/19 házassági anyakönyv 159. o. 1881. No. 50. 1881. nov. 5.)

212 (Megjegyzés - Popup)

MOL X. 3917. A 2703. (Soproni Evangélikus házassági anyakönyvek) Vol. 25. Seite 87. 1870. No. 52. június 30.)

213 (Megjegyzés - Popup)

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. VI. Bp., 1899. 728.; Németh Sára: Kolbenheyer Mór. Bp., 1938. 19., 25., 26.

214 (Megjegyzés - Popup)

Németh Sára: Kolbenheyer Mór. Bp., 1938. 26.

215 (Megjegyzés - Popup)

Csatkai Endre: Ki építette a soproni Liszt Ferenc Művelődési Házat? SSz. 21 (1967), 283.

216 (Megjegyzés - Popup)

MOL X. 3917. A 2693–2708. (Soproni Evangélikus anyakönyvek)

217 (Megjegyzés - Popup)

Ezúton szeretném megköszönni Editá Prihodová professzornak, a Rózsahelyi Katolikus Egyetem Szlovák Nyelv és Irodalom tanszék vezetőjének önzetlen segítségét, aki felkutatta az Eperjes-Alsósebes-i ferences kolostor levéltárában a 19. századi evangélikus anyakönyveket, és bennük Kolbenheyer Ferenc születésének bejegyzését. Köszönöm továbbá Kiss Szemán Róbert segítségét, aki közvetítette kérésemet és a választ is.

218 (Megjegyzés - Popup)

Prešov/Nižná Šebastova (Eperjes/Alsósebes), Ferences kolostor levéltára. Eperjesi német-magyar evangélikus lelkészség anyakönyve 915. leltári sz. pp. 486–487.

219 (Megjegyzés - Popup)

BzU X. (1881) 20.; ÉI V. (1881) 20.; FL XVIII. (1881) 53.

220 (Megjegyzés - Popup)

BzU X. (1881) 20.; ÉI V. (1881) 20.; FL XVIII. (1881) 53.

221 (Megjegyzés - Popup)

FL XVIII. (1881) 53.

222 (Megjegyzés - Popup)

Szögi László – Kiss József Mihály: Magyarországi diákok a bécsi egyetemeken és akadémiákon 1849–1867. Budapest, 2003. 317. No 5370. Ezúton köszönöm meg Csáki Tamásnak, hogy a könyvsorozatra felhívta figyelmemet.

223 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 173 No. 2460.

224 (Megjegyzés - Popup)

ALBK 21. Bd. 232.

225 (Megjegyzés - Popup)

Szögi László: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon. 1789–1919. Budapest 2001. 504. „A mai egyetemen [Technische Universität Berlin–Charlottenburg] a jogelődök iratanyagából csak 1868-tól maradtak meg a hallgatói nyilvántartások.” A névmutatóban nem szerepel Kolbenheyer Franz neve.

226 (Megjegyzés - Popup)

BzU X. (1881) 20.; ÉI V. (1881) 20.

227 (Megjegyzés - Popup)

Szögi László: Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919. Budapest, 2000. 179.

228 (Megjegyzés - Popup)

BzU X. (1881) 20.; ÉI V. (1881) 20.

229 (Megjegyzés - Popup)

Eva Börsch-Supan: Berliner Baukunst nach Schinkel 1840–1870. München 1977. 807. 1866-ban, amikor a téma Kolbenheyerhez valóban közelálló lehetett: „Der Entwurf zu einer evangelischen Hauptkirche mit 2500 Sitzplätzen” – az első díjat Jean Merzenich, a másodikat (a Schinkel-érmet) Ferdinand Wendeler, Julius Hochberger és Hugo Licht nyerték. Kolbenheyer neve a többi pályázat nyertesei között sem szerepel, mindez nem zárja ki, hogy indult a pályázaton.

230 (Megjegyzés - Popup)

BzU X. (1881) 20.; ÉI V. (1881) 20.

231 (Megjegyzés - Popup)

Csatkai Endre: Ki építette a soproni Liszt Ferenc Művelődési Házat? SSz. 21 (1967), 283.

232 (Megjegyzés - Popup)

Uo.

233 (Megjegyzés - Popup)

Németh Sára: Kolbenheyer Móric. Bp., 1938. 87–88.

234 (Megjegyzés - Popup)

Csatkai Endre: Ki építette a soproni Liszt Ferenc Művelődési Házat? SSz. 21 (1967), 283.; Winkler Gábor: Sopron építészete a 19. században. Bp., 1988. 112, 222.

235 (Megjegyzés - Popup)

BzU X. (1881) 20.; ÉI V. (1881) 20.; FL XVIII. (1881) 53.

236 (Megjegyzés - Popup)

Komárik Dénes: Építészképzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek. Építés- Építészettudomány. III. (1971) 391.; valamint BFL VII.2.e. Cégbírószági iratok Cg. 1876/2476 sz. Benkó Károly építőmester cég-iratai 56045/1871. sz. cégbejegyzési aktában Pest szabad királyi város tanácsa által Benkó Károly részére 1869. április 1-én kiadott építőmesteri iparengedély.

237 (Megjegyzés - Popup)

Hidvégi 2004. II. 1870–1873.

238 (Megjegyzés - Popup)

Hidvégi 2004. II. 1870–1873. No. 7131. (Kassa-oderbergi Vasúttársaság székháza); uo. No. 9476 (Sugárút 135. sz. villa)

239 (Megjegyzés - Popup)

BFL VII. 3.c. E.B. Pesti Váltótörvényszék Egyéni cégek jegyzéke 6.B. 155. lap.

240 (Megjegyzés - Popup)

BFL VII. 3.c. E.B. Pesti Váltótörvényszék Társas cégek jegyzéke 6. 2. lap.

241 (Megjegyzés - Popup)

U.o. és BFL VII. 2.e. cégbírószági iratok Cg. 1876/2476 (egyéni), és Cg. 1876/109. (társas)

242 (Megjegyzés - Popup)

BFL VII. 2.e. cégbírószági iratok Cg. 1876/109 sz. csomóban egy 1875. október 25-én kelt Nachtrags-Vertrag-ban említik, hogy az 1870. november 8-án Varga László, Benkó Károly, Kolbenheyer Ferenc és Renschler Vilmos által alapított társaságból (Sattel-Neudorfer Cementfabrik) 1875. április 22-én kilépett Varga László és Kolbenheyer Ferenc. (A szerződés tárgya egyébként, hogy Benkó Károly 33 530 forint adóssága fejében átadja Perjál Mártonnak a cégben birtokolt fele

tulajdonát.)

243 (Megjegyzés - Popup)

A Kassa-oderbergi Vasúttársaság feldunasori székháza, a Sugárút 135. sz. villa.

244 (Megjegyzés - Popup)

A Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye V. (1871) 145–146.; VÚ XX. (1873) 190.

245 (Megjegyzés - Popup)

FL 1875. 174. „Benkó Károly most már egymaga amaz építési és cementgyári cég tulajdonosa, melyben eddig sógora: Kolbenheyer Ferenc (jelenleg miniszteri építész) is társa volt.”

246 (Megjegyzés - Popup)

BFL XV. 312. ÉB 1319/1869.; VÚ XX. (1873) 190.

247 (Megjegyzés - Popup)

BFL XV. 312. ÉB 330/1871.

248 (Megjegyzés - Popup)

MOL X.3917 A. 2703. Egyházi anyakönyvek mikrofilm gyűjteménye, Sopron házassági anyakönyvek Vol. 25. Seite 87. 1870 No. 52. Benkó Károly ekkor 32 éves, és özvegy volt, a menyasszony 21 éves hajadon. Az eskető lelkész Kolbenheyer Mór volt. Benkó Károly és Kolbenheyer Kornélia fia volt a családnevét 1906-ban belügyminiszteri engedéllyel (44 372/1906. sz.) anyai nagyanja vezetéknévére változtató, Medgyaszay István (1877–1959) építész, a soproni színház tervezője. (L: BFL XV. 20. mikrofilmtár Egyházi anyakönyvek. A.6. Bp. Budapest Deák téri evangélikus magyar egyházközség 2/16 keresztlési anyakönyvek, 340. lap 1877. 137. sz.)

249 (Megjegyzés - Popup)

A pesti áru- és értéktőzsde új épülete. VÚ XX. (1873) 190.

250 (Megjegyzés - Popup)

Magyarország és a Nagy Világ 1870. dec. 11. 599.

251 (Megjegyzés - Popup)

A Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye V. (1871) 145-146. VII.-VIII. tábla.

252 (Megjegyzés - Popup)

Hidvégi 2004. II. 1870–1873. No. 7131. ÉB. 330/1871.

253 (Megjegyzés - Popup)

BFL IV. 1305. 2337/1872 ÉB.; építési engedély: BFL IV. 1303 f. 29 891/1872

254 (Megjegyzés - Popup)

BFL VII.2.e. Cégbíróági iratok, Cg. 1876/2476, 1876. nov. 8-i beadvány.

255 (Megjegyzés - Popup)

BFL VII.2.e. Cégbíróági iratok, Cg. 1876/109. Benkó Károly 1875. novemberében kilép az 1875. májusában alapított cégből, helyette belép Perjáth Márton; ő 1879-ben kilép és 1880 áprilisában belép Benkó Kornélia szül. Kolbenheyer (Benkó Károly felesége), aki majd 1883-ban kilépve kérte e cég törlését a társas cégek közül. A cég neve egész idő alatt változatlanul: Benkó Károly és társa, címvezető: Benkó Károly. Ezeknek a ki- és belépéseknek oka ill. célja az lehetett, hogy el akarták kerülni, hogy az építési vállalkozás anyagi nehézsége vagy csődje magával rántsa a nyergesújfalusi cementgyárat is.

256 (Megjegyzés - Popup)

BFL IV. 1406.b. III. 491/1874. 22 401/1874. ápr. 16. A VKM közli a főváros tanácsával, hogy a lipótvárosi kath. főgimnázium kivitelével Kolbenheyer Ferencet bízta meg.

257 (Megjegyzés - Popup)

Csatkai Endre: Ki építette a soproni Liszt Ferenc Művelődési Házat? SSz. 21 (1967), 283.

258 (Megjegyzés - Popup)

Mann Miklós: Trefort Ágoston élete és működése. Bp., 1982. 71.

259 (Megjegyzés - Popup)

VÚ XXVIII. (1881) 16.; Edvi Illés Aladár: Budapest műszaki útmutatója, Bp.1896. 147.; Thirring Gusztáv: Budapest részletes kalauza. Bp. 1926. 125.; ALBK (Thieme–Becker) XXI. Bd. 232. ML 1935. I. 575; ML 1981. II. 662.

260 (Megjegyzés - Popup)

ÉI V. (1881) 20.; BzU X. (1881) 20.

261 (Megjegyzés - Popup)

BFL IV.1407.b. III. 491/1874.

262 (Megjegyzés - Popup)

Mann Miklós: Trefort Ágoston élete és működése. Bp., 1982. 71.

263 (Megjegyzés - Popup)

Pulszky Ferenc: Életem és korom. I. Bp., 1958. 120. valamint Trefort visszaemlékezéseire hivatkozva Mann Miklós: Trefort Ágoston élete és működése. Bp., 1982. 9.

264 (Megjegyzés - Popup)

Pulszky Ferenc: Életem és korom. I. Budapest, 1958. 429. „Feleségemet ideiglenesen elhelyeztem a soproni papnál, Kolbenheyernél, ki azelőtt Eperjesen volt pap, s nekem kedves ismerősöm; régi időkben sokat voltunk együtt, mert ő előszeretettel foglalkozott a magyar irodalommal, s fordította Garay, Vörösmarty és Petőfi költeményeit.” írta az 1848 októberéről szóló fejezetben.

265 (Megjegyzés - Popup)

Németh Sára: Kolbenheyer Móric. Bp. 1938. 87.

266 (Megjegyzés - Popup)

Prešov/Nižná Šebastova (Eperjes/Alsósebes) Ferences kolostor levéltára. Eperjesi német-magyar evangélikus lelkészség anyakönyve 915. leltári sz. pp. 486–487. Kolbenheyer a keresztségben a Paul Wolfgang Franz nevet kapta. Keresztapjai: Wolfgang Menzel, Carl Kolbenheyer, Franz Pulszky, Andreas Vandrák és Andreas Schmidt voltak.

267 (Megjegyzés - Popup)

Mann Miklós: Trefort Ágoston élete és működése. Bp., 1982. 67.

268 (Megjegyzés - Popup)

BFL IV. 1406.b. III. 491/1874. 22 401/1874. ápr. 16.

269 (Megjegyzés - Popup)

Mann Miklós: Trefort Ágoston élete és működése. Bp., 1982. 142.

270 (Megjegyzés - Popup)

BFL XV.20. egyházi anyakönyvek mikrofilm gyűjteménye A3 Deák téri német egyházközség, 4. Bd. Getaufte 1868–1879. 231. lap No.49. Az 1878. dec.30-án született gyermek neve: Ervin Guido József, szülők: Kolbenheyer Ferenc és Hein Amália, keresztszülők: Trefort Ágoston v.k. miniszter és Medgyaszay István Duna gőzhajózási igazgató. (Aki természetesen nem azonos a későbbi építéssel, hiszen ő a keresztelés időpontjában egyéves volt. Keresztanya a bejegyzésben nem szerepel.)

271 (Megjegyzés - Popup)

VÚ XXVIII. (1881) 16.

272 (Megjegyzés - Popup)

VÚ XXVIII. (1881) 16.; FL XVIII. (1881) 53.

273 (Megjegyzés - Popup)

Edvi Illés Aladár: Budapest műszaki útmutatója, Bp.1896. 147.; Thirring Gusztáv: Budapest részletes kalauza. Bp. 1926. 125.; ALBK (Thieme–Becker), XXI. Bd. 232.; ML 1935. I. 575; ML 1981. II. 662.; Új Magyar Életrajzi Lexikon, főszerk. Markó László, Bp. 2002. III. 1021.

274 (Megjegyzés - Popup)

Budapest Lexikon. Szerk. Berza László.I. 361. Egyetemi Katolikus Gimnázium. (Szalay Gyula: A 250 esztendő kir. kat. gimnázium, Bp. 1937-re hivatkozva.)

275 (Megjegyzés - Popup)

BzU. VI. (1877) 33–35.+ 7. sz. melléklet. A Lippert név bizonyosan Lippert József (1826–1902) esztergomi érseki építész jelöli, aki 1864-től töltötte be ezt a tisztséget; Schmidt kiléte azonban talányos. Talán Friedrich Schmidt volt Lippert tanácsadója, és ezért szerepelt kettőjük neve alatt az

építkezés? (Lippert József építészeti tevékenységét Schmidt munkatársaként kezdte.)

276 (Megjegyzés - Popup)

Architect: Lippert-Schmidt; Bauleitenden Architect, von Seite der Regierung aufgestellt: Adolf Breckska k.u. Ingenieur; Baumeister und Steinmetz: Ludwig Hofhauser; Bildhauer: Johann Hutterer. Ld. BzU. VI. (1877) 35.

277 (Megjegyzés - Popup)

Ország Sándor: Budapest középítkezései 1868–1882. Bp. 1884. 120. A II. kerületi királyi katolikus főgimnázium tervezőiként „Lippert és Schmidt”-et említi.

278 (Megjegyzés - Popup)

BFL IV.1407.b. III. 491/1874.

279 (Megjegyzés - Popup)

Uo. és BzU. V. (1876) 324., 9.sz. tábla.

280 (Megjegyzés - Popup)

Ennek helyszínrajzán, 1874. júl. 24-i keltezéssel szerepel először az aláírása „min. építész” megjelöléssel.

281 (Megjegyzés - Popup)

Sisa József: Szkalnitzky Antal, egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon. Bp., 1994. 130–147.

282 (Megjegyzés - Popup)

Már Kolbenheyer halála után szerezte meg a VKM a telektömb Baross utca felőli telkeit, és lett ezáltal teljes a klinikai telep.

283 (Megjegyzés - Popup)

BFL IV. 1407.b. III. 1606/1874; uo. III. 58/0876.

284 (Megjegyzés - Popup)

BFL IV. 1407.b. III. 58/0876.; VÚ XXV. (1878) 681–682.

285 (Megjegyzés - Popup)

BFL IV. 1407.b. III. 58/0876.

286 (Megjegyzés - Popup)

BFL IV. 1407.b. III. 730/1878.

287 (Megjegyzés - Popup)

Ybl Ervin: Weber Antal. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények I. (1958) 431–432.

288 (Megjegyzés - Popup)

Az 1872. évi szeptember hó 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai XVII. kötet. Bp., 1874. 89-108. 713. sz. Trefort Ágoston jelentése 1874. május 28-án. Jelentés az izraelita iskola alapról.; VÚ XXIV. (1877) 630.

289 (Megjegyzés - Popup)

BFL IV. 1407.b. III. 622/1875.

290 (Megjegyzés - Popup)

VÚ XXIV. (1877) 630.

291 (Megjegyzés - Popup)

Ország Sándor: Budapest középítkezései 1868–1882. Bp., 1884. 122. „A rabbi-seminarium...Kolbenheyer Ferenc tervei szerint középkori stílusban épült.”

292 (Megjegyzés - Popup)

Edvi Illés Aladár: Budapest műszaki útmutatója, Bp., 1896., 100. „a berlini irányt követő Kolbenheyer Ferenc”; uo. 147. Kolbenheyer az V. ker főgimnáziumot „berlini modorú renaissance stílusban” építette.

293 (Megjegyzés - Popup)

VÚ XXIV. (1877) 630 „a vall. és közokt. miniszterium részéről Kolbenheyer Ferenc, az orsz. izr. iroda részéről Freund Vilmos, a közlekedési és közmunka miniszterium részéről, mint felügyelő mérnök Fest Vilmos építésmérnökök bízattak meg.”; BzU VI. (1877) 239. szerint Freund a belső kialakításokat végezte, mert mőzeshitű lévén jobban tudott a rituális követelményekhez igazodni.

294 (Megjegyzés - Popup)

BFL IV. 1407.b. III. 728/1875.

295 (Megjegyzés - Popup)

Leonhardt, E.R.– Melan J.: Oeffentliche Neubauten in Budapest. Bp., 1885. Taf. 1.

296 (Megjegyzés - Popup)

Ország Sándor: Budapest középítkezései 1868–1882. Bp., 1884. 187.

297 (Megjegyzés - Popup)

Magam is így említettem: Schickedanz Albert építőművész, In: Schickedanz Albert (1846–1915). Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban. Katalógus. Szerk. Gábor Eszter, Verő Mária. Bp., 1996. 13..

298 (Megjegyzés - Popup)

A Vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás 1874. évi állapotáról szóló s az Országgyűlés elé terjesztett 5. jelentése. Budapest, 1876. 462.

299 (Megjegyzés - Popup)

A Vallas- és közoktatásügyi m. kir. ministernek a közoktatás 1873. évi állapotáról szóló s az Országgyűlés elé terjesztett 4. jelentése. Budapest, 1875. 157.

300 (Megjegyzés - Popup)

Az iratokon Kolbenheyer felelős építőmesterként szerepel, bár ő nem a kivített vezető építőmester lehetett. A mintarajztanoda iratain nem szerepel a vállalkozó neve, de azt tudjuk, hogy az Üllői úti belgyógyászati klinika épületén, ahol szintén Kolbenheyer a „felelős építőmester”, a vállalkozó Bobula János volt. (BFL IV.1407.b. III.730/1878.)

301 (Megjegyzés - Popup)

Divald K. – Rozinai I.: Budapest építményei. Budapest–Eperjes, 1883. 15. tábla.

302 (Megjegyzés - Popup)

A mai Kodály köröndön a MÁV nyugdíjintézeti bérházat és az Andrássy út 132. számú – azóta lebontott – villát.

303 (Megjegyzés - Popup)

BFL IV.1407.b. III. 1200/1876., BzU. VII. (1878) 317.; Képzőművészeti Szemle 1881. október. 145-146. Egyházművészeti Lap. 1882. jan. 18.

304 (Megjegyzés - Popup)

ÉI V. (1881) 20. ; FL XVIII. (1881) 53.

305 (Megjegyzés - Popup)

BzU X. (1881) 20.

306 (Megjegyzés - Popup)

VU XXVIII. (1881) 16.

307 (Megjegyzés - Popup)

Budapesti cím- és lakjegyzék I. 1880–1881. 470. Az 1885. évi jegyzékben is csak ez szerepel.

308 (Megjegyzés - Popup)

BFL IV. 1407. b. III.610/1876. felelős építőmester: Kauser János.; Emléklap az „Izraelita siketnémák országos intézete” harmincadik évi fennállásának emlékére. Budapest 1907. 6. Tervező: Freund Vilmos. Az építkezés nem minisztériumi, hanem magánkezdeményezés volt: Fuchs Antal (1818–1874) alapítványából az „Ált. izr. siketnémák intézete” egyesület szervezte.

309 (Megjegyzés - Popup)

BFL IV. 1407b. III. 413/876.

310 (Megjegyzés - Popup)

A névhasználat annyira következetlen, hogy egy iraton belül is változik (pl. uo. 23 193/1876. tanács sz.) külső oldalán „ágostai hitv. evang. közösség” a belsőn „protestáns közösség” szerepel.

311 (Megjegyzés - Popup)

ÉI. II. (1878) 2–4., 12–13., 21–22., 31–32.; BzU. VII. (1878) 3. A kórházpályázaton az Üllői úti első díja Hauszmann Alajosé lett, ő más tervvel nem is pályázott, a Szent István kórház 1885-ben az ő tervei szerint épült meg; a Kerepesi úti második, az Üllői úti harmadik díját és a budai egyik díját Kauser József nyerte, 1898-ban az ő tervei szerint épült meg a budai új Szent János kórház. A Kerepesi úton a Szent Rókus Kórház helyén nem építettek azóta sem újat.

312 (Megjegyzés - Popup)

ÉI. 1881. 20.

313 (Megjegyzés - Popup)

Szilágyi István: Szombathely városépítés- és építészettörténete a dualizmus korában. Szombathely, 2005.; Utcák, terek, emberek – Zalaegerszeg régi képeken, szerk. Megyeri Anna. Zalaegerszeg, 1997. Az ország más városaiban is állhatnak Kolbenheyer Ferenc által tervezett épületek, de a VKM iratanyagának pusztulása miatt ezeket csak a városokról megjelenő feldolgozások után lehet majd összegyűjteni.

314 (Megjegyzés - Popup)

Kósa László: Fürdőélet a Monarchiában. Budapest, 1999. 93.

315 (Megjegyzés - Popup)

ÉI. 1881 20.; BzU. 1881. 20–21. Az ÉI. szerint január 11-én, a BzU. szerint 12-én hunyt el. A nekrológok 41 éves korát említik.

316 (Megjegyzés - Popup)

Schultz Ferenc Bécsben Friederich Schmidt tanítványa volt. Ő kezdte Vajdahunyadvár restaurálását, amelyet majd Steindl Imre (1839–1902) folytatott.

317 (Megjegyzés - Popup)

Unger Emilről még azt sem jegyezte meg az utókor, hogy Pollack Mihály unokája volt. Ő Berlinben tanult és Pesten elkezdett építkezéseit Ybl Miklós fejezte be. Rövid ideig a Sugárúti Építő Vállalat vezető építész volt, e minőségében a Bécsből Pestre költözött és itt honosodott Petschacher Gusztáv (1844–1890) követte.

318 (Megjegyzés - Popup)

Szkalnitzky Antal Berlinben tanult. Munkássága betegsége miatt már évekkel halála előtt véget ért. A VKM építkezései terén Kolbenheyer Ferenc követte őt, akit majd a mindkettőjükénél idősebb Weber Antal (1823–1886) követett.

319 (Megjegyzés - Popup)

Haláluk után negyed századdal, a Pallas Nagy Lexikona 1896–97-ben megjelent kötetében már egyikük neve sem szerepel.

320 (Megjegyzés - Popup)

Askercz Éva szerkesztő- és munkatársunknak ajánlott dolgozatunkban elsősorban Kánya személyes,

illetve legalapvetőbb politikai jellemvonásait igyekszünk bemutatni. Diplomáciai tevékenységét – a téma kiterjedtsége miatt – ezúttal csak érintőlegesen mutatjuk be. A témában végzett kutatást a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj tette lehetővé. Ezúton köszönöm a Collegium Hungaricum Berlin nagylelkű támogatását is, mellyel munkámat segítette. Köszönöm továbbá Kücsán Józsefnek és Molnár Józsefnek, hogy felhívták a figyelmemet néhány szakirodalmi részletre.

321 (Megjegyzés - Popup)

Kánya ősei közül Kania Mátyás 1805-ben szerzett polgárjogot Sopronban. Fia, Nándor 1831-től külső tanácsos, tribunus majd 1848-tól a belső tanács tagja. 1861–1867 között polgármester. In: Házi Jenő: Soproni Polgárcsaládok 1535–1848. Budapest, 1982. 203.

322 (Megjegyzés - Popup)

Kánya személyéről rendkívül részletes – ám nem elfogulatlan – ismertetést olvashatunk Hory András diplomata visszaemlékezéseiben. A memoár kéziratát a Magyar Tudományos Akadémia kéziratára őrzi, a legfontosabb részleteket Pritz Pál rendezte sajtó alá: Hory András: Bukaresttől Varsóig. Budapest, 1987.

323 (Megjegyzés - Popup)

Pritz Pál: A magyar külügyi szolgálat keletkezése és története 1930-ig. In: Uő: A magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Budapest, 1995. 47.

324 (Megjegyzés - Popup)

Országgyűlési Almanach az 1939–44. évi országgyűlésről. Szerk. Haeffler István, Budapest, 1940. 570.

325 (Megjegyzés - Popup)

Kozma Miklós feljegyzése Kányával történt beszélgetéséről, 1923-ból. Magyar Országos Levéltár (MOL) Kozma Miklós iratai. K. 429. Feljegyzések 1920–1924. 4. cím. f.68.

326 (Megjegyzés - Popup)

Kánya mexikói éveiről lásd Anderle Ádám – Kozári Mónika: A monarchia utolsó követe. Kánya Kálmán Mexikóban 1914–1919. Szeged, 1990. (II. kiadás: 1996). (La versión mexicana: Un húngaro en la revolución mexicana. Kálmán Kánya. México, 1999.) című könyvét.

327 (Megjegyzés - Popup)

Feljegyzés, Berlin, 1925. május 12. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, (PA AA) Berlin, Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9. Diplomatische und konsularische Vertretungen Ungarns in Deutschland. Bd. 1. 1920. április–1928. december.

328 (Megjegyzés - Popup)

Egyéb forrásokból – elsősorban persze memoárjaiból – ismerve anyagiasságát és féltékenységet, Horyt főleg saját előmenetelének lassúsága aggasztotta, és sértve érezte magát Kánya általi mellőzöttsége miatt.

329 (Megjegyzés - Popup)

A 20. század első felében a budai Dísz tér 1–2. számú háza volt a Magyar Királyi Külügyminisztérium épülete.

330 (Megjegyzés - Popup)

Hory kézirat: Az 1939. évi német–lengyel háború. 6. o.

331 (Megjegyzés - Popup)

Uo. 98. o.

332 (Megjegyzés - Popup)

Feljegyzés, Berlin, 1925. május 12. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9. Diplomatische und konsularische Vertretungen Ungarns in Deutschland. Bd.1. 1920. április–1928. december.

333 (Megjegyzés - Popup)

Ormos Mária: Civitas Fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921. Győr, 1994. 80.

334 (Megjegyzés - Popup)

Hory kézirat: Bukarestben, 54. o.

335 (Megjegyzés - Popup)

Kozma feljegyzése Kányával történt beszélgetéséről, 1923-ból. Magyar Országos Levéltár (MOL) Kozma Miklós iratai. K. 429. Feljegyzések 1920–1924. 4. cím. fol. 70.

336 (Megjegyzés - Popup)

Kozma feljegyzése Kányával történt beszélgetéséről, 1923-ból. Uo. fol. 77.

337 (Megjegyzés - Popup)

Uo. fol. 70.

338 (Megjegyzés - Popup)

Hory fel is panaszkodik egy helyen, hogy Kánya Sopron és környéke kivételével alig ismerte a hazáját és népét. Azt a vidéket és annak lakosságát viszont – különösen ami a kulturális viszonyokat illeti – erősen túlértékelte és magasan a többi országrész fölé helyezte. Hory 390. o.

339 (Megjegyzés - Popup)

MOL K. 429. K. 429. Feljegyzések 1920–1924. 4. cím. fol. 79.

340 (Megjegyzés - Popup)

Uo.

341 (Megjegyzés - Popup)

Ld. Pritz Pl: Magyar–német viszony 1918–1945. Limes, 2002/1., 6.

342 (Megjegyzés - Popup)

Pritz Pál: Döntési folyamatok a magyar külpolitikában. In: Uő: A magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Budapest, 1995. 227–229. Az általunk tárgyalt időszakban Horthy gyakorlatilag nem nyilvánított véleményt a nyugat-magyarországi kérdés külpolitikai vonatkozásaival kapcsolatban.

343 (Megjegyzés - Popup)

Pritz: A magyar külügyi szolgálat... 46. o. 30. lj.

344 (Megjegyzés - Popup)

Egon Franz Graf von Fürstenberg-Stammheim budapesti német követ jelentése, 1922. szeptember 13. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn Politik 8. Diplomatische und konsularische Vertretungen im Auslande (ausser Deutschland) und umgekehrt. 1920. április–1929. január.

345 (Megjegyzés - Popup)

Feljegyzés, 1925. május 12.

346 (Megjegyzés - Popup)

Johannes Welczeck jelentése, Budapest, 1924. február 6. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9. Diplomatische und konsularische Vertretungen Ungarns in Deutschland. Bd.1. 1920. április–1928. december.

347 (Megjegyzés - Popup)

Uo.

348 (Megjegyzés - Popup)

Hory 1987. 395.

349 (Megjegyzés - Popup)

Hory kézirat: Belgrádban 1924–1927. 139/II.

350 (Megjegyzés - Popup)

Hory 1987. 395.

351 (Megjegyzés - Popup)

Ld. 29. lj.

352 (Megjegyzés - Popup)

Uo.

353 (Megjegyzés - Popup)

Feljegyzés, Berlin, 1925. május 12. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9. Bd. 1. 1920. április–1928. december.

354 (Megjegyzés - Popup)

Johannes Welczeck jelentése, Budapest, 1924. február 6. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9.

Bd.1. 1920. április–1928. december.

355 (Megjegyzés - Popup)

Gehardt Köpkének, a Külügyminisztérium II. Osztálya igazgatójának levele Welczeckhez, Berlin 1924. február 18. feljegyzés, 1925. május 12. és az államfő búcsúbeszéde Emich Gusztáv távozásakor. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9. Bd. 1.

356 (Megjegyzés - Popup)

Feljegyzés Kányának a német államfőnél tett bemutatkozó látogatásáról. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9. Bd. 1.

357 (Megjegyzés - Popup)

A frankhamisítási bűnügy politikai hátterének megvizsgálására kiküldött parlamenti bizottság jelentése eljárásának befejezéséről és eredményéről 44–45. o.

358 (Megjegyzés - Popup)

A hágai német követség jelentése, 1925. december 18. PA AA Pol. Abteilung II. Geheimakten. Ungarn 5 A. Geheim. Die Frankfälscheraffaire. Bd. 1. 1925.12.9.–1926.3.1.

359 (Megjegyzés - Popup)

Carl von Schubert külügyi államtitkár távirata a budapesti német követségnek, Berlin, 1926. január 7. PA AA Pol. Abt. II. Ungarn 5 A. Bd. 1.

360 (Megjegyzés - Popup)

Uo.

361 (Megjegyzés - Popup)

Welczeck távirata, 1926. január 9. PA AA Pol. Abt. II. Ungarn 5 A. Bd. 1.

362 (Megjegyzés - Popup)

Gerhard Köpke távirata a londoni német követségnek, 1926. június 8. PA AA Pol. Abt. II. Ungarn 5 A. Bd. 2.

363 (Megjegyzés - Popup)

Köpke feljegyzése Kányával folytatott beszélgetéséről, 1926. június 8. PA AA Pol. Abt. II. Ungarn 5 A. Bd. 2.

364 (Megjegyzés - Popup)

A német és az európai pénzügyi, gazdasági rendszer megszilárdulásával a német Stresemann-kormány 1925-ben olyan ajánlattal állt elő, mely Németország nyugati határaitra vonatkozó garanciát tartalmazott. Az ennek nyomán megkötött locarnoi szerződések a nemzetközi enyhülés szellemében születtek.

365 (Megjegyzés - Popup)

Ld. Pritz 2002. 6.

366 (Megjegyzés - Popup)

Németh István: Németország története. Egységtől az egyesítésig (1871–1990.) Budapest, 2002. 136–137.

367 (Megjegyzés - Popup)

Idézi: Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. 3., átdolgozott kiadás, Budapest, 1988. 113.

368 (Megjegyzés - Popup)

Kánya francia diplomaták előtt nem is rejtette véka alá véleményét a német nácikról. Göbbelst köztöznivaló bolondnak, Göringet brutálisnak, Hitlert pedig egyszerű, a tömegek által felszínre dobott figurának tartotta. Jean Paul-Boncour budapesti francia követ jelentése Kányával folytatott beszélgetéséről. Budapest, 1933. május 8. Documents Diplomatiques Françaises 1932–1939. Ire Serie (1932–1935.) Tome III. (17 Mars–15 Juillet 1933) Imprimerie Nationale, Paris, 1967. Dok. 256. 449–450.

369 (Megjegyzés - Popup)

Követi jelentés, Budapest, 1932. október 1. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 7. Ministerien. Bd. 1. 1920. 03–1934. 12.

370 (Megjegyzés - Popup)

Pritz 1995,73.

371 (Megjegyzés - Popup)

Ormos Mária: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós – Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941) I. kötet. Budapest, 2000. 110.

372 (Megjegyzés - Popup)

MOL Kozma Miklós iratai. K. 429. 3926. d. 1932. 4. cím. fol. 128.

373 (Megjegyzés - Popup)

Uo.

374 (Megjegyzés - Popup)

Schoen jelentése, Budapest, 1933. január. 3. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 7. Ministerien. Bd. 1. 1920. 03–1934. 12.

375 (Megjegyzés - Popup)

MOL 3926. d. 1932. 4.cím. fol. 118–119.

376 (Megjegyzés - Popup)

Uo. fol. 133.

377 (Megjegyzés - Popup)

Az 1950-es évekig a Chigi család palotája adott otthont az olasz külügyminisztériumnak.

378 (Megjegyzés - Popup)

Cerruti nem csupán közös berlini éveik alatt gyűjtött tapasztalatokat Kányáról, hanem jóval korábban is, amikor az még a császári-királyi külügyminisztérium sajtófőnökeként dolgozott.

379 (Megjegyzés - Popup)

Cerruti berlini követ jelentése Mussolini kormányfőnek és külügyminiszternek, 1932. december 3. In: Réti György: A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról (a Gömbös kormány időszakában) 1932–1936. Budapest, 2003, s. n. 53. o.

380 (Megjegyzés - Popup)

Suvich államtitkár-helyettes távirata Colonna budapesti olasz követnek, 1932. december 28. Réti: A Palazzo Chigi, 55.

381 (Megjegyzés - Popup)

Kányának egyébként a lehető legjobb benyomásai voltak Khuen-Héderváryról. Határozott, erős egyéniségnek, kitűnő diplomatának tartotta. Belpolitikai szerepét illetően (ti.: Khuen Bethlen bizalmasa, sőt rokona volt) azonban nem volt kellően tájékozott. Khuen-Héderváry távozására egyébként 1933 végén került sor, amikor a külügyminiszter addigi állandó helyettesét párizsi követté nevezték ki. MOL K. 429. Feljegyzések 1920–1924. 4. cím. fol. 78.

382 (Megjegyzés - Popup)

MOL 3926. d. 1932. 4. cím. fol. 131.

383 (Megjegyzés - Popup)

Hans von Schoen német követ jelentése, Budapest, 1933. január. 3. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 7. Ministerien. Bd. 1. 1920. 03–1934. 12.

384 (Megjegyzés - Popup)

MOL 3926. d. 1932. 4. cím. fol. 129–130.

385 (Megjegyzés - Popup)

MOL 3926. d. 1932. 4. cím. fol. 133.

386 (Megjegyzés - Popup)

Schoen jelentése, Budapest, 1933. január. 3.

387 (Megjegyzés - Popup)

Baldoni budapesti ügyvivő távirata Mussolininek, 1932. december 29. Réti: A Palazzo Chigi, 55–56.

388 (Megjegyzés - Popup)

Múcsarnok, 1985. 21.

389 (Megjegyzés - Popup)

Később a zeneiskola a Patak utcába költözött, ma is ott működik.

390 (Megjegyzés - Popup)

A Lábasházban és a Festőteremben.

391 (Megjegyzés - Popup)

Az akkor a budapesti Ernst Múzeumban rendezett kiállításon jelentkezett először a kortárs magyar textilművészetet megújító nemzedék.

392 (Megjegyzés - Popup)

Frank János: Szenes Zsuzsánál. Élet és Irodalom, 1968. november 23.

393 (Megjegyzés - Popup)

A Zettl-Langer család tagja lehetett az akkoriban már idős dáma. Nem lehet azonos a Langer Róbert írásában (lásd a 8. jegyzetet) említett Helénnel, aki 1955-ben halt meg. A Szenes Zsuzsa által emlegetett „Helénke” a Hoffer-cukrászdában üldögélve sokat mesélt neki a régi Sopronról.

394 (Megjegyzés - Popup)

A farostlemezből kivágott fogasokra gyerekarcokat festett. Rövid ideig pénzkereset céljából végezte ezt a munkát. A kis fogasok többnyire elkallódtak, de a szerző tulajdonában megmaradt egy példány.

395 (Megjegyzés - Popup)

Langer Róbert: 150 éve született Zettl Gusztáv. SSz. 56 (2002), 146.

396 (Megjegyzés - Popup)

Bronz, 75×45 cm. Vigh Tamásnak erről az emléktáblájáról először Dávid Ferenc: Egy emléktábláról. SSz. 36 (1982), 250–253.

397 (Megjegyzés - Popup)

Vigh Tamás: Köztéri alkotások. (Hegyvidéki Kortárs Galéria, Bp., 2000.), Csejdy Júlia interjújából. 83.

398 (Megjegyzés - Popup)

Uo.

399 (Megjegyzés - Popup)

³ Budapest, Kodály körönd, bronz, 1972.

400 (Megjegyzés - Popup)

Budapest, Gutenberg tér, bronz, 1986.

401 (Megjegyzés - Popup)

Budapest, Krúdy Gyula u., bronz, 1958.

402 (Megjegyzés - Popup)

Csejdy Júlia interjúja, 12.

403 (Megjegyzés - Popup)

Vígh Tamás: Köztéri alkotások, 10.

404 (Megjegyzés - Popup)

Nagycenk, bronz, 1983.

405 (Megjegyzés - Popup)

Budapest, Vasvári Pál u., bronz, 1993.

406 (Megjegyzés - Popup)

Csejdy Júlia interjúja, 89.

407 (Megjegyzés - Popup)

Szeged, Árpád tér, bronz, 1984.

408 (Megjegyzés - Popup)

Székesfehérvár, Kígyó u., bronz, 1990.

409 (Megjegyzés - Popup)

Csejdy Júlia interjúja, u.o. 92.

410 (Megjegyzés - Popup)

A bibliográfia összeállításában Kiss Melinda (Soproni Múzeum) működött közre.